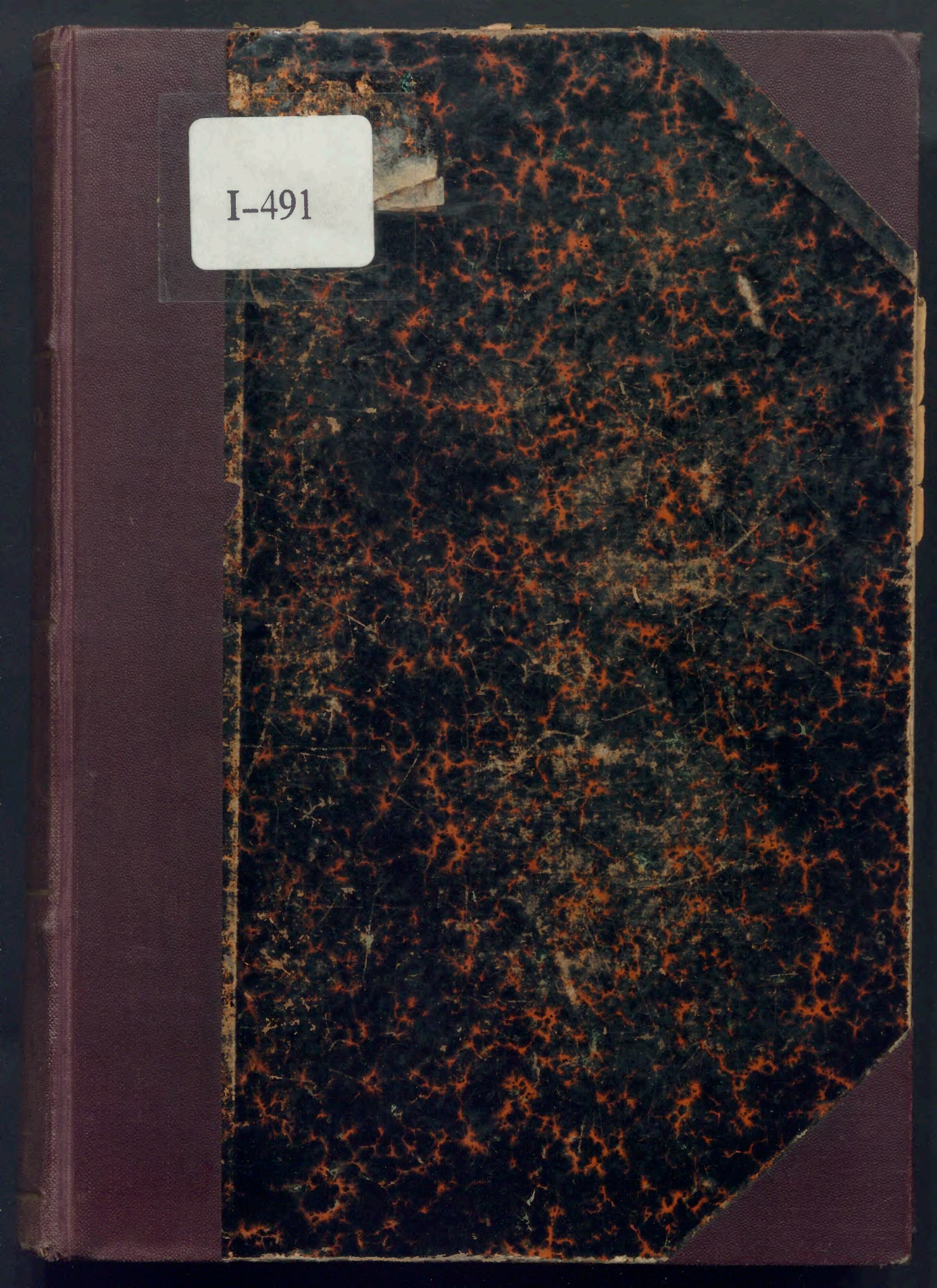
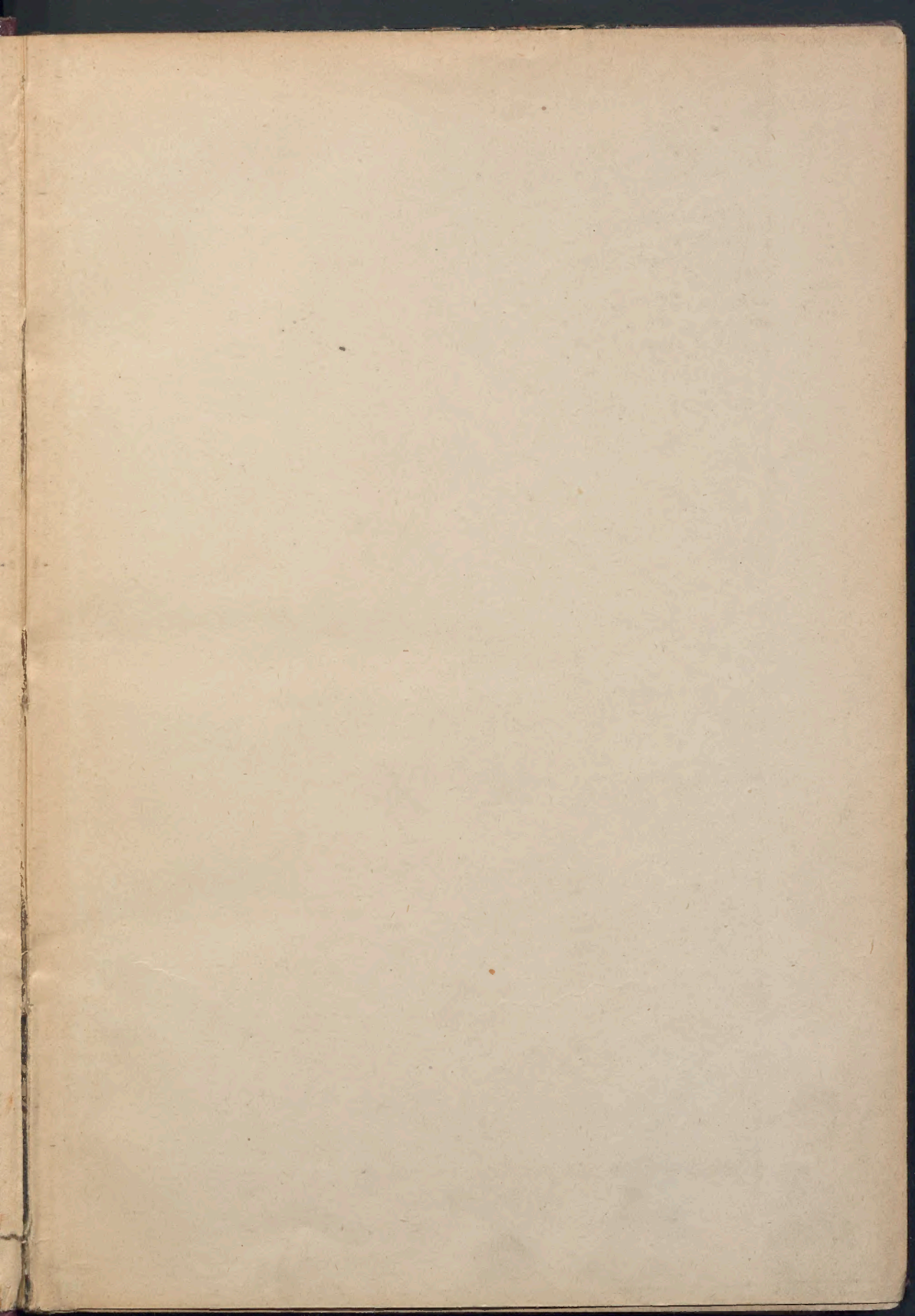

I-491

The image shows the front cover of an antique book. The spine and the four corners are reinforced with a dark maroon or burgundy leather. The central portion of the cover is decorated with a marbled paper pattern, featuring a dense, irregular network of orange-red and brown veins against a dark, almost black background. The marbled paper shows signs of age, including some surface wear and small white spots. A small, rectangular white paper label is affixed to the spine, displaying the identifier 'I-491' in a simple, black, sans-serif font. The overall condition of the book suggests it is quite old and has been handled over time.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՈԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆԵԻՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XVII ԳԻՐԳ

1908 թ. № 1

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԵԼԵՔՏՐԱԶԱՐԴ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7

1908

ԱՌՈՒՐԵԱՆ

օրագիր.

Բաժանորդագին 3 ր.

Հասցեն՝ Ред. Ахурянъ, Александрополь.

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

Ամսագիր.

Բաժանորդագին 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris 6. 17. Rue La Brayère.

Ա Ն Ի Ի

շաբաթական.

Բաժանորդագին 5 ր.

Հասցեն՝ Ред. «АНИВЪ» Баку.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ամսագիր.

Բաժանորդագին 4 ր.

Հասցեն՝ Редакция „Арапатъ“ Вагаршапатъ.

Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ք

օրագիր.

Բաժանորդագինն է 40 ֆր.

Հասցեն՝ Redaction du journal A-REVELK Constantinople

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

ամսական.

Բաժ. 10 ֆր. (4 ռուբլի)

Հասցեն՝ Redaction de la Revue «Basmavep». Venise Italie S. Lasare

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

ամսագիր

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ր.

Հասցեն՝ Basmadjian 112 Bd. Rosechouart. Paris.

ԵՐԿՐԻ ՉԱՅՆ

շաբաթական

Բաժ. 4 ր.

Հասցեն՝ Ред. Екри-Цайнь Тифлисъ.

ԼՈՒՄԱՅ

Ամսագիր

Բաժ. 6 ր.

Հասցեն՝ Ред. Лума Тифлисъ.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Բաժ. 6 կամ 15 ֆր.

Հասցեն՝ Redact. de la revue «Handess Amsorya» Au Couvent des. rr. PP. Mechitharistes Vienne 2/2 Mechitaristengasse 4.

ՎՆԱԿ

Օրագիր

Բաժանորդագինն է 7 ր.

Հասցեն՝ Ред. «ВТАКЪ» Тифлисъ.

ԱԳԲՈՐ-ՏԱՐԱՅ

Բաժանորդագին ԵՐԿՐԻ ՄԻԱՍԻՆ ՎՐԵՍԻԱՆԵՐՈՎ տարեկան 10 ր.
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. журн. «АГБЮР-ТАРАЗЪ» Tiflis, red. «Agbur-Taraz».

Մ Շ Ա Կ

Օրագիր

Բաժանորդագինն է 10 ռուբլի
Հասցեն՝ Тифлисъ. ред. «МШАКЪ» Tiflis. Red. du jour. armenien «MSCHAK»

ՀԱՅՐԵՆԻԿ

շաբաթական

Բաժ. 3 ռուբլի

Հասցեն՝ Ред. Айреникъ Тифлисъ.

ՀԱՅՐԵՆԻԿ

շաբաթական

Բաժ. 10 ֆր.

Հասցեն՝ The «Hayrenik» Pul. Co» Boston Mass 27. Beach. St.

Հ Ա Ս Կ Ե Ր

Մանկական ամսագիր

Բաժ. 3 ր.

Հասցեն՝ Ред. Аскеръ. Тифлисъ.

„ԷՄԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ“

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ
ԼԱԶԱՐԵԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ

ԴՐՈՑ. ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑԻ.

ՀԱՏՈՐ Ա. Փշրանմէր Շիրակի ամբարներէն. մասն ա. Ժողովրդական բանաւոր զրականութեան տեսակներ. հէքեաթ, առախ, առած, հանելուկ և այլն: Մասն Բ. հաւատք և սնտրիապաշտութիւն, ընտանեկան բարք և սովորոյթ, կենցաղ և զբաղմունք: Յաւելուած. Շիրակի բարբառի համառօտ բառարան: Հաւաքեց Ա. Միլիարեան, Մոսկուա—Սկէրսանկրապոյ, 1901 թ., էջ ԺԴ + 338: Գինը ճանապարհածախսով 1 ռուբլի (2 ֆռանք 50 սանթ):

ՀԱՏՈՐ Բ. Հայ Ժողովրդական վէպ (6 հատ՝ որոնց թուում «Դաւիթ և Մհեր» վէպի Մովսէս Երզր. և հետեւի (42 հատ) Տաճկահայ այլ և այլ գաւառական բարբառներով: Մասն առաջին: Հաւաքեց Ս. Հայկունի: Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1901 թ., էջ Ժ + 447. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռուբլի 25 կոպ. (3 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Գ. Թոքերէնի աղբիւր—Բիւնջ հայերէնի վրայ և թուրքերէնէ փոխառաւ բառերը (այբբենական կարգով) Պօլսի հայ Ժողովրդական լեզուի մէջ՝ համեմատութեամբ Վանի, Կարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում (իւրաքանչիւր բառի ֆոնետիկ տառադարձութեամբ և նշանակութեամբ): Գրեց Հ. Ահաւեան. Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1902 թ., էջ Զ + 381. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Դ. Հայ Ժողովրդական հետեւի (48 հատ) — մեծ մասամբ Տաճկահայ գաւառական բարբառներով: Մասն երկրորդ: Յաւելուած. Շատախի և Արարատեան ճիւղերը «Դաւիթ և Մհեր» զիւցագնական վէպի: Հաւաքեց Ս. Հայկունի. Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1902 թ., էջ Ը + 462. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Ե. Հայ-տրքական վէպ (28 հատ) Տաճկահայ գաւառական բարբառներով՝ և բաղմաթիւ քրդական երգերով — հանդերձ հայ թարգմանութեամբ և 13 քրդական եղանակներով՝ ծայնադրութեամբ Հ. Կոմիտասի: Հաւաքեց Ս. Հայկունի: Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1904 թ., էջ Ը + 415. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Զ. Հայ Ժողովրդական երգ (կրօնական, հարսանեաց, սիրահարական, օրօրօցի, պարի, վիճակի, գութանի, հունձքի, սալի, զաւեշտական — ընդամենը 263 հատ), առած (3200), ասած (511), աղօթք (26), անէճք (522), օրհնանք (335), երգում (167), հանելուկ (282), ծածկաբանութիւն, շուտասելուկ (72), անելուկ (172) — զրի առած մօտ 50 գաւառաբարբառով: Հաւաքեց Ս. Հայկունի: Յաւելուած. «Խլաթցոց հարսանիքը» (ազգագրական նկարագիր՝ երգերով) պատմեց Խլաթ Բիշարեան: Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1906 թ. (Ս. Հայկունու լուսատիպ պատկերով) էջ Ե — ԺԹ (Խմբագրութեան կողմից) + 415: Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆռանք):

== 5 ԵԻ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿ ԱՌՆՈՂՆԵՐԸ ՈՒՆԻՆ 25% ՁԵՂՁ: ==

Ճանապարհածախսը ձեմարանի վրա է: Ուսումնարանները, զրադարանները և զրավաճառները կարող են ստանալ և վերադէր վճարով (налож. платеж):

Դիւլ— Է՝ Լազարեան ձեմարան Արեւելեան Լեզուաց, Մոսկուա.

—Въ Правленіе Лазаревскаго Института вост. яз. Москва.

—Direction de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou (Russie).

ИЗДАНИЯ ФОНДА Н. О. ЭМИНА

ПРИ ЛАЗАРЕВСКОМЪ ИНСТИТУТѢ ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ,

Подъ редакціей

проф. Г. А. Халатьянца.

Выпускъ I. Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго, **новый** переводъ Н. О. Эмина съ примѣч. и приложеніями (посмертное изданіе), Москва, 1893, стр. XXXVI+325. Цѣна съ пересылкой 1 р. **50 к.** (4 франка).

Выпускъ II. Изслѣдованія и статьи Н. О. Эмина по армянской миеологіи, археологіи, исторіи и исторіи литературы (за 1858—1884 гг.), съ приложеніемъ переводовъ изъ армянскихъ историковъ, Москва, 1896, стр. VII+431. Цѣна съ пересыл. 1 р. **50 к.** (4 франка).

Выпускъ III. Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературѣ (за 1859—1882 гг.); апокрифы, житія, слова и др., съ тремя приложеніями, М., 1897, стр. XXII+367. Цѣна съ перес. 1 р. (2 фр. **50 с.**).

Выпускъ IV. Մկրտիչ Էմինի երկասիրութիւնները Հայոց լեզուի, զրականութեան և պատմութեան մասին (1840—1855 թ.թ.) Հայկաբանի մի դասակարգող պատկերով և կենսագրական նիւթերով. Մոսկուա, 1898, էջ Ը. + 272. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. (2 ֆռ. 50 սանտ.):

== Покупающіе 5 и болѣе экземпляровъ пользуются скидкой 25%. Пересылка за счетъ института. Училища, бібліотеки и книгопродавцы могутъ выписывать и наложеннымъ платежемъ. ==

ԳԻՐԴ ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ Ա. և Բ. ըստ հնագոյն Թարգմանութեան նախնեաց մերոց (հայր Կառ Վեֆանյանի), զառաջինն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց՝ հանդերձ Բ. լուսագիր նմանատպութեամբք նոցին Գր. Խալաթեանց, Մոսկուա, 1899, էջ XVI+115, in 4°, գինը ճանապարհածախսով 2 ռուբլի (5 ֆռանք): (Выпускъ I, „Труды по востоковѣдѣнію“, изд. Лаз. Инст. вост. яз.)

== 5 ԵՒ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ 25% ՁԵՂՁ. ==

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ըստ Թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ զրեալ ՅԼԶ. Թ. Հայոց կամ յամի Տեառն 887. Լուսարկայ հրատարակութիւն զրչագրի Լազարեան ձեռարանի Արևելեան լեզուաց, արդեամբք Պատ. Հոդարարձ. ձեռարանիս՝ իշխան Սիմէօնի Արամելիք Լազարեան. (առնալին հայ. գրչագիրը ածող ընկերութիւնը հանած), Մոսկուա, ՌեթԸ — 1899, in 4°, էջ ԺԻ (Յառաջարան Գր. Խ.) + 458: (Սահաւարթիւ օրինակներ) Գինը ճնայրձախսով 20 ռ. (50 ֆր.):

== 5 ԵՒ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ — 20% ՁԵՂՁ. ==

I.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆԵԻՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XVII ԳԻՐԳ

1908 թ. № 1

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԵԼԵՔՏՐԱՆՈՒ ՏՊԱՐԱՆ ԾՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՈԼԻՑ. 7
1908

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ. Մ. Արեղիանի	5—36
Ջէնքեր.—Հմայիլ և ս. Խաչ.—Սանասարի առասպելը.—Դեեր.—Առիւծաձև Մհեր.—Վիպական հրահանգներ և ընդհանուր զրոյցներ Դաւթի ճիւղից.—Հօր և որդու կռիւ:	
ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ. Դաւիթիանի	37—48
Երկու խօսք.—Ջան-գիւլուֆներ:	
ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱՌՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ. Դ. Ք. Նժդհեանի	49—52
Անյանկ առածներ:	
ՍԵՒԱՆ. Ե. Լալայեանի	53—85
Սևանայ կղզին.—Պատմական տեսութիւն.—Վանքի պատմական էվոլիցիան.—Միաբանները կեանքը.—Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքի սրբութիւնները.—Եկեղեցական զարդերն ու անօթները.—Վանքի ձեռագիրները.—Վանքի կալուածները.—Արձանադրութիւնները.—Տապանադիրները:	
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ. Ե. Լալայեանի	86—125 ✓
Հուլաւք.—Պաշտամունք՝ լեռների, ջրի, քարերի, կրակի, կենդանիների, շէմքի, տարրերի և ֆիզիքական երևոյթների, ոգիների, սրբերի, չար ոգիների: —Կախարդութիւն. — Սնոտիապաշտութիւններ.—Աւելոր պատեր և տօներ:	
ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ, Խ. Սամուէլեանի.	126—141
ՍՎԱՍՏԻԿԱ, Ա. Եղեկեանի.	142—153
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, Atlas zum katalog der armenischen Handschriften. V. Fink u. Strzowski. Tubingen 1907. Դ. վարդ Յովսէփեանի.	154—160
ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.	161—168
Ընդհանուր ժողով.—Ազգագրական-հնագիտական թանգարան. — Մարգարանական-կովկասագիտական գրադարան.—Պրօֆ. Ն. Մարրի գրական գործունէութիւնը.—Հաշուետուութիւն.—Ծիւղեր.—Ընտրութիւններ.—Նուէրներ:	
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue ethnographique

trimestrielle illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

XI ANNÉE

1908 № 1

Sommaire

Recherche sur l'épopée populaire arménienne, par M. Abeghian.

Poésie populaire de district de Schousha, par Dadian.

Poésie populaire de district d'Alaschkert, par Njdehian.

Monastère de Sevan, par E. Lalayan.

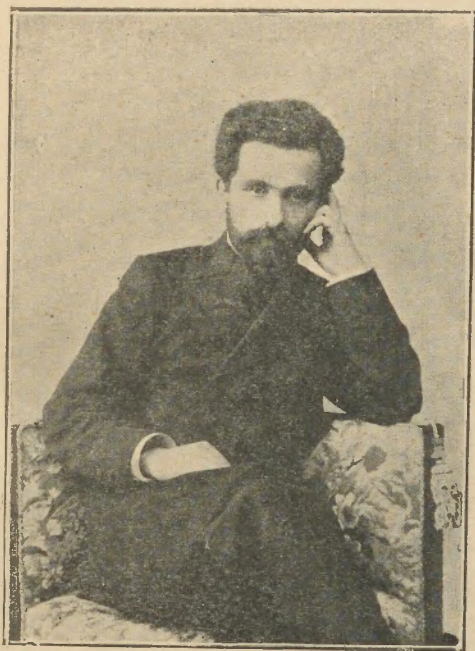
✓ Le district de Novo-Bayazet, Mythologie, par E. Lalayan.

Droit maternel, par Samouelian.

Svastika, par Ezekian.

Bibliographie. Atlas zum katalog der armenischen Handschriften. V. Fink u. Strzowski. Tübingen 1907 par Ovse'pian.

Adresse. Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess», Tiflis, (Gaucase).

ՊՐՕՖ. Ն. ՄԱՐՐ. Ա. պատ. անդամ Հ.Ազգ. Ընկ.
Пр. Н. Я. Марръ. I почетный членъ Арм. Этн. О-ва.
Prof. N. Marr. I M. honor. de Ia Soc. Ethn. arm.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԸ

Մ. ԱՐԵՂԵԱՆԻ

Պաշտպանութեան համար մեր հերոսներն ունին վահան. հագնում են շապիկ գրեհէ դէն կամ շապիկ գրեխին և գլուխներն ունին թագը գրեխին: Ապա մարտի գոչի համար ունին փող պղլորին:

Այս բոլոր զէնք ու զրահները, պատմութեան մեծ մասով, ժառանգաբար անցնում են որդէցորդի: Նոյնպէս ժառանգական են և գեստերը, այսինքն զգեստները, որոնց մէջ մտնում են երբեմն և զէնքերը: Այստեղ մենք կը թուենք միայն այն զանազան անունները, որ պատմութեան մէջ կան. 1) գլխու գօտին, գօտիկն ի գլխին, գիւտին ի գլխին, ոսկի գիւտին, կութ, ֆաս, խօղէն ի գլխին, խուղէն անդաբին քող, որոնք շփոթւում են երբեմն զրեխի թագի հետ, որ է սաղաւարտը. 2) կաղըֆի կապան, կապէն խարուկին, կապէն աթմանին, կապէն կաղըֆին, ջուրէն ի թաթարին, կապէն աթըրին (աթերին), քիւրքիկ զարըթին (զապըթին), զաւուխ զաղիֆին (գլխի հագուստ?), արխալուղ, բանաւարի. 3) քամարն ի մէջքին, ոսկի քամար, քամարն ի ոսկին, մէջկապ, մէջկապն ի քեալարանդին, 4) ջգմէն եզան կաշին. պողվատէ նալը տակին, կոնդրէք, ջգմէն ի ֆանարին, ճգմէն Արզըրմին, ճգմէն Մհերին (7-րդ, 8, 16, 20, 26, 45, 42, 48, 55, 57, 61, 64, 3-րդ, 25, 90, 64, 42, 104, 107, 125, 9-րդ, 381 հտ., 394, 399, 428 հտ. 8-րդ, 32 հտ.):

Այս են դիւցազնի բոլոր զէնք ու զրահները և հագուստը, վէպը ոչ մի բան պակաս չի թողել իւր հերոսին վառելու ու զինելու համար: Սակայն փահլեանն պիտի ունենայ և մի ուրիշ բան, համայիլը:

Համայիլ սուրբ խաչ: — Մեր ժողովրդի հասկացողութեամբ փահլեանն առանց հմայիլի փահլեան չի: Հմայիլը նրան ոյժ է տալիս և փորձանքից ու չար աչքից ազատ պահում: Դա ևս կայ մեր դիւցազնների «սարքի» մէջ, որ է «խաչ պատրազին»

վեր աջ թևին», կամ «Համայնի սուրբ խաչ, Մարութայ բանձրաձիգ սուրբ Աստուարածին» (6-րդ, 25 հտն.): Դաւիթը իւր ծոցում պահում է համայնի և սանդղ: Սանդղը սուտ երգման համար է, և մի երկու պատմութեան մէջ է միայն երևան գալիս. իսկ համայնի վրայ տուած երգումն անպատճառ պէտք է պահէր, թէ չէ կը պատժուէր (3-րդ, 50 հտ. 9-րդ, 392): Մի պատմութեան քով այս ծոցի համայնը նոյնանում է խաչ պատարագի հետ (3-րդ, 51): Ուրիշ պատմութեանքերով (1-ն, 159, 177, 3-րդ, 35 հտն. 46) նոյն համայնը կոչւում է սուրբ Նշան, այսինքն սուրբ խաչ, որի զօրութիւնով Դաւիթն անփնաս է ֆուռ: Այս սուրբ Նշանը յետոյ Մհերն է դնում ծոցը (3-րդ, 37 հտ. 53, 56): Մի քանի պատմութեանքերով Դաւիթն իւր աջ թևին Մսէ խաչ ունի իբրև Նշան, որով նրա դիակը պիտի ջոկուէր ուրիշներէր. բայց դա միաժամանակ և համայնի դերն է կատարում: Ձէնով Յովանն ասում է Դաւիթին. «Յիշա՛ Մարութայ բանձր Աստուածածին. Մսէ խաչ որ պատրաստի քու աջ թևին»: Դաւիթը որ համայնի վրայ երգւում է և երգումը չի պահում, «աչքեց վեր իւր թևին, տեսաւ Մսէ խաչ սեցիր ի» (1-ն, 173, 9-րդ, 388, 390 հտն. 3-րդ, 134): Աջ թևի նոյն «Մսէ խաչ որ պատրաստի» կոչւում է և խաչ պատրաստի. «Մարութիկ Աստուածածին, խաչ պատրաստի վեր աջ թևին» (9-րդ, 435). «Դաւիթ յիշաց զՄարութայ բանձր Աստուարածին, խաչ պատրաստին յիւր աջ թևին» (8-րդ, 36): Նոյն 9-րդ եր. 437 խաչ պատրաստին կոչւում է և խաչ պատրագին: Այս վերջին ձևով գտնում ենք և ուրիշ պատմութեանքերի մէջ. «Յիշա՛ իմ հացն ու գինին, Տէր կենդանին. Մարութայ բանձր Աստուարածին, խաչ պատրագին վեր իմ աջ թևին» (2-րդ, 3-րդ, 124 հտն. 7-րդ, 20 հտն.): 3-րդ, եր. 124 խաչ պատրագին և Մսէ խաչ նոյնանում են. իսկ 7-րդ եր. 34, 36, խաչ պատրագին կոչւում է և խաչ պատրագին, որ է (3-րդ, 39) խաչ պատրագին:

Բերած օրինակներից երևում է որ համայնի, Ս. Նշան, Մսէ խաչ, Մսէ խաչ որ պատրաստի, խաչ պատրաստի, խաչ պատ(ա)րագին, խաչ պատ(ա)րագին,—բոլոր նոյն բանն են և անխտիր իրար տեղ բռնում են: Միայն երկու պատմութեան մէջ դրանք չեն նոյնանում, բայց պարզ երևում է որ նոյն բանի կրկնութեան: Այսպէս 8-րդ, 36 ծանօթութեան մէջ ասած է. «Մորութ որ կեզնի. մսէ խաչ կար էնու (Դաւիթ) աջ թևի վրէն. մէկ էլ խաչ պատրաստին, որ յիւր վանքի խաչը, կապուկ էր թևին»: Բայց նոյն պատմութեան մէջ եր. 41. Դաւիթն ասում է. «Իմ աջ թևի վրէն մսէ խաչ կայ, խաչ պատրաստին էլ կապուկ է իմ թևի վրէն»:

Մի պատմութեան մէջ ևս (1-ն), Մսէ խաչը թեին է, իսկ ս. Նշանը ծոցին:

Այս Համայնի ս. խաչը ժառանգական է և, ինչպէս վերևում դրինք, Սանասարը սարքի միւս մասերի հետ ստանում է ծովի տակին եղած եկեղեցուց կամ վանքից, ուր և յղանում է մայրը: Նրան էլ այս խաչը զօրութիւն է տալիս. «կանչեց... խաչն ի պատրազին վեր Սանասարի աջ թեին» (3-րդ, 78):¹ Դաւթի հօր մահից յետոյ այս խաչը պահւում է կամ Օլուջանց տանը կամ Մարութայ ս. Աստուածածնի վանքում:

«Համայնի սուրբ խաչ, կամ խաչ պատարագին»,—մէկը հեթանոսական, միւսը քրիստոնէական անուն է, որ միացրել է ժողովուրդը: Քրիստոնէականի մասին մենք յետոյ կը գրենք, այսուտեղ այն միայն ասենք, որ քրիստոնէական անունն հետ միացած համայնի մի հեթանոսական հաւատալիք է, որով դիւցազնը վստահ է իրեն հովանաւորող զօրութեան վրայ, և այդ վստահութիւնը նրան կրկին ոյժ է տալիս: Այսպիսի համայնի խաչ կայ ի միջի այլոց և ռուսաց վէպի մէջ. Իլիա Մուրոմեցն ունի Оберечь чудный крестъ, որ նրան պահում է հարուածներից: Իլիայի աջ թեի վրայ գրուած է թէ նա կռուի մէջ չպիտի մեռնի: Նոյնպիսի խորհրդաւոր գրեր (Runen) է կրում իւր թեին իզգայի մէջ Զիգուրդը, որ միանգամայն ունի և մի թալիսման, յաղթութիւն շնորհող մի քար, որը Տիտլէյֆի հետ կռուելիս մոռանում է, ուստի և ոյժը պակասում է: Այս թալիսմանի բնաւորութիւնն ունի մեր վէպի մէջ խաչ պատրաստին կամ խաչ պատարագին (ս. Նշան, խաչ պատարագին), որ նրա համայնին է, այսինքն հմայքը. իսկ Զիգուրդի թեին եղած գրերին—ուռն է ն երին, համապատասխան է Դաւթի թեի մէջ խաչը, մարմնի վրայ զրոշմուած խաչը: Դրանք երկուսն էլ նոյն հմայքն են, միայն, ինչպէս ասացինք, կրկնուած ձևով: Այդ հմայքը մահից չէ ազատում հերոսին, բայց շատ նախնական ազգերի յատուկ սնահաւատքով անխոցելի է դարձնում նրան, ինչպէս են Դաւթի, Զիգֆրիդ և ուրիշները: Դաւթին ամեն անգամ որ մոռանում է յիշել իւր համայնի, քնասւում է, բռնւում և այլն. իսկ երբ համայնի վրայ երգուելուց յետոյ՝ երդումը չի պահում՝ երգումակոտոր է լինում, խաչը սևանում է թեին, կամ որ նոյն է՝ մէջքը կամ թիկունքը սևանում է մի երակ. որտեղից և խոցելի է դառնում ու հարուած ստանալով սպանւում, ինչպէս և Զիգֆրիդ և ուրիշները: Եւ եթէ համեմատութիւնն աւելի հեռուն տանենք, թերևս Զիգֆրիդի՝ վիշապի արեան մէջ լողանալու և բացի թիկունքից, անխոցելի դառնալու մի պատմութիւն է և Դաւթի լողանալը՝ մատղած երինջների արեան մէջ այն ժա-

մանակ, երբ Մարութայ վանքից ստանում է իւր Համայնի սուրբ Նշանը, (1-ն, 159) դրանք բոլորը, ինչպէս և ուրիշ շատ գծեր, նախնական վիպական եղանակներ են, ուստի և զարմանալի չէ, որ մեր վէպի մէջ գտնենք, դիւցազնական առասպելների հետ, և դրանց յիշողութիւններ, թէպէտ և մասամբ միջնացած և անհասկանալի դարձած: Դրանց կարգին պատկանում է և Աքիլլէսի անխոցելի դառնալը՝ բացի զարշապարից:

Սանասարի առասպելը:—Սանասարն իւր բոլոր յատկութիւններով հանդիսանում է իբրեւ կայծակի կամ ամպրոպային հերոս: Նա և իւր երկուորեակ եղբայրը ծովածին կամ ծովային են, ինչպէս շատ դիւցաբանութիւնների մէջ կայծակի կամ ամպրոպի աստուածները կամ դիւցազնները: Նրանց մայրը ջրից ճիշտ այնպէս է յղանում, ինչպէս գերման գրոյցների մէջ այն երկուորեակ եղբայրները, որոնց համեմատում են հնդկական Ապտիա (Ջրածին, Ջրերի որդի) Ինդրային, որի երկուորեակ եղբայրն է Ագնին, որ իբրեւ կայծական կրակի աստուած Ապամ նապատ, ջրերի զաւակ է կոչւում (W. Mannhardt, German. Mythen, 216 հտն.): Սանասարը ծովային լինելով հանդերձ՝ հրեղէն մարդ է (8-րդ, եր. 12): Արդ հրեղէն ծնունդ ծովից, դա միայն կայծակի աստուածը կամ հերոսն է, որ ծնւում է սակայն ոչ երկրաւոր ծովից, այլ երկնային ամպերի ծովից, ինչպէս Ինդրան, Ագնին և ուրիշները, ինչպէս և մեր Վահագն (Մ. Արեղ. Հայ Ժող. Առասպելներ, եր. 134 հտն.): Արդարեւ մեր վէպի մէջ երկնային ծով չէ յիշւում, որից յղանում է Սանասարը, այլ միայն ընդհանրապէս ծով, հաւանօրէն երկրի վրայ և Սասունի սահմաններին մօտիկ մի ծով. բայց եթէ երկրի վրայ տեղափակուած մի որոշ ծով էլ լինէր, զարմանալի չէր լինիլ, որովհետեւ մի շատ սովորական երևոյթ է, որ դիցաբանութեան երկնային տեսարանները դիւցազնական վէպի մէջ տեղափոխւում են երկրի վրայ մի որոշ տեղ:

Սանասարի ձին, Քուղկիկ Ջալալին, իսկապէս միենոյն երևոյթի տարբեր անձնաւորումն է: Նա ևս ծովային հրեղէն է, նոյն ծովից, որից Սանասարը. թռչում է ամպերն, արեգակ. քամի է ու քամու պէս սլանում իբրեւ փոթորիկ, շնչով կոտորում և այլն: Մի խօսքով ամպրոպ ու կայծակի անձնաւորումն իբրեւ ձի, որ ունին ամպրոպային աստուածները կամ հերոսները, ինչպէս Ինդրան:

Կայծակի մի ուրիշ պատկերացումն է իբրեւ զէնք՝ կայծակի թուրը, որ ունի, ինչպէս տեսանք, կայծակի յատկութիւններ. և իբրեւ կայծակ ծագում է նոյնպէս երկնային ծովից: Այս զէնքը բանեցնում են առասպելաբանութեան մէջ ամպրոպային աստուած-

ներն ու դիւցազները: Սրանց յատկութիւնն է և ծովի մէջ մտնելն ու այնտեղ կաթնաղբիւրի ջուր խմելը, շատ ուտելն ու խմելը, որից զօրանում են, ինչպէս մեր Սանասարը:

Սանասարն ունենալով ամպրոպային հերոսի ծնունդ և յատկութիւններ՝ կատարում է և մի գործ, որ դարձեալ ամպրոպային աստուծու կամ հերոսի առասպելն է, միայն փոքր ինչ մթնացած և հետը միացած ուրիշ ընդհանուր վիպական գծեր: Դա ամպրոպային կոիւն է (տես մեր Volksglaube հր. 77 հտն. և Հայ ժող. Առասպելներ. հր. 151 հտն.): Այդ կոիւն ունի բազմազան պատմութիւններ, որոնց բոլորի էութիւնը հետեւեալն է.

Վիշապը, որ ամպրոպի չար անձնաւորումն է, իւր ընկեր չար ոգիների հետ կտրում է արեգական լուսոյ երեսը, յափշտակել է ուզում կամ յափշտակում է արեգակը, որ իբրեւ աղջիկ է պատկերանում կամ իրրեթանգադին ակ. կտրում է նաև երկնային ծովի կամ անձրևաբեր ամպերի առաջը և չի թողնում՝ անձրև գայ: Ամպրոպային աստուածը կամ հերոսը, որ նոյն երևոյթի բարի անձնաւորումն է, կայծակներով և հողմերով կռւում է վիշապի և նրա ընկերների դէմ, ազատում է արեգակն, որ իւր կիւնն է կամ քոյրը, և անձրև բերում:

Այս առասպելը, որի էութիւնը միայն բերինք, յատուկ է շատ ազգերի և մինչև այժմ կենդանի մնում է մեր ժողովրդական գրոյցների և հաւատալիքների մէջ: Այս միևնոյն առասպելը գտնում ենք պատմուած Սանասարի կամ իւր եղբոր վրայ. միայն, ինչպէս ասացինք, խառնուած ուրիշ վիպական գծերի հետ: Տեսնենք առասպելը, հետը միասին մի քանի գծեր:

Պղնձէ քաղաքի շուրջը պղնձէ պարիսպ է քաշած և դուռ չկայ (3-րդ, 73, ձեռ. Մովսէս Բ.): Թագաւորն ունի մի աղջիկ, Քառսուն-ձիւղ-Ծամ անունով (9-րդ, 403, 410, 8-րդ, 10, որի մէջ Չինմաջնայ թագաւորի աղջիկն է): Նա պատկանում է ժողովրդական վէպի ի մաս տ ու ն, կ ա ռ դ ա ց ու ո Ր կ ա ն ա ն ց տիպին, որոնք քաջութեան մէջ յետ են մնում ոչ միայն դիւցազներից, այլ և շատ դիւցազնուհիներից. բայց ունին ամեն գիտութեան շնորհք. գիտեն նախատեսել, գուշակել և գաղտնիք իմանալ. օժտուած են յաճախ և կախարչութեան շնորհքով և կարող են մի խօսք ասելով կերպարանափոխել ուրիշներին, քար դարձնել կայլն:

Մեր ժողովրդական վէպի բոլոր նշանաւոր կանայքն ունին փոքր չափով այս կանանց յատկութիւններից: Իմաստուն և կարգացուոր է, օրինակ, Ծովեալ Խանումը, որ ասում է ինչպէս գրքբաց. «ես մեր գրքերին աչքեր եմ. մեր գրքեր կ'ասեն»...: Նա գրքերով իմանում է բոնած գործի չարն ու բարին: Գոհար Խա-

թուներ, Մհերի կինը, «աստղապաշտ» է, աստղերին նայելով գուշակում է հերոսների վիճակը: Դիւցազնուհի Սանդուխ Սաթուհուն ևս, որ բոլորովին ուրիշ տիպի կանանց է պատկանում՝ նրանց որ տղամարդի պէս զինւում են, իբրեւ տղամարդ հագնուած շըրջում ձիով, ուժեղ են և կուում են կայլն, այս Սանդուխ ևս «իմաստուն, կարգացուոր» է. գրքով իմանում է զաղտնիքը և յայտնում թէ ով է Դաւթի հետ կոռուղ անծանօթը: Իսկ Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկն ամենից շատ ունի այս տիպի կանանց յատկութիւններ:

Քառասուն-ձիւղ-Ծամը իմաստութեան հետ և կախարդութեան շնորհք ունի. նա մի հաւք (թռչուն) ունի, որ կանգնում է քաղաքի պատի վրայ ճւղում է, երիտասարդները ծերանում են: Այսպէս քառասուն «կանաչ կտրիճ ջահիլ տղայ» նրա ձայնից հալեւորել են, մօրուսներն եկել դեղին դարձել և այստեղ պարսպի տակ մնացել են: Սակայն երբ Սանասարը կամ իւր եղբայրն առնում են նրան, ստիպում են աղջկան կախարդութիւնից ազատել տղաներին. «Աղջիկը սիրբանդութիւն արաւ, կանչեց իւր հաւքին բերեց: Հաւքն ինչ կանչեց, ինչ ժամանակ հկած էին ջահելութ, էլի էն հասակին դարձան» (3-րդ, 72, 78): Ձեռ. Մովսէս Բ. պատմութեան մէջ աղջիկն ինքը խալխի վրայ «սէհր ի թալի». Սանասարը քոչն աղջկայ երեսից առնում է, տեսնում են և «սէհրը բազում է»: Կախարդութիւնն ուրեմն աղջիկն անձամբ է անում: Մի պատմութեամբով (8-րդ, 12) նա շատ թագաւորի տղաների, որ նրան ուզելու էին եկած, կախարդել ձգել է սարերը. մէկին աղուէս է դարձրել, որ այս սարից այն սարի վրայ է թռչում. միւսին այնպէս է կախարդում, որ եօթը ջրաղացի ջուրը խմում է և ասում թէ ծարաւ է. մի երրորդը եօթը փուռ հաց ուտում և դարձեալ քաղցած մնում կայլն,—բոլորը ընդհանուր հեքաթային դժեր:

Քառասուն-ձիւղ-Ծամը մի կուժ լիքը ջուր է լցնում, խնձորը բերանին դնում, մի կուժ էլ դատարկ՝ խնձորը բերանին դնում, թուղթ է գրում Սանասարին (կամ Բաղդասարին) թէ «Ես Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկն եմ. իմ սիրտը քան այս դատարկ կուժը սար-սուրբ է, իմ գլուխը քան այս լիքը կուժը լիքն է: Աստուծու շնորհքով լցուած եմ: Քառասուն տեղից քառասուն մարդ են եկած ինձ ուզելու, ես խօսք չեմ տուել: Արի ինձ առ. ինձի շատ դիւր կուգաս դու» (3-րդ, 69): Նամակը տալիս է երկու քոյրերի, որոնք բերում Սանասարի երգից ներս են ձգում:

Մի պատմութեամբով (ձեռ. Մովսէս Բ.) այս բանքեր քոյրերին փոխանակում է հաւքը. «գիրը ըմ գրեց, էտու գիրը խաւք,—էնու խաւք կէր, սրբանդ էր,—տաւ թալ Սանասարի յերգիս վէ»:

Ուրիշ պատմութեամբով բանքեր հաւքին ևս փոխանակում է քա-
մին. «գիր գրեց, ետու քամուն, ասաց. «Քամի, նա թուղթ
կը տանես, կը տաս իմ տէքը Բաղդասարին, դայ ձի տանի Սա-
նասարին»: Քամին զթուղթ երի ետու Բաղդասարի ձեռ» (8-րդ,
10): Քամին իրեւ բանքեր դուրս է գալիս վէպի մէջ ուրիշ դէպ-
քում ևս. Սանասարի քեռին լսելով իւր քեռորդու համբաւը՝ «ե-
լաւ թուղթ գրեց, ետու քամուն, ասաց. իմ թուղթ կը տանիս իմ
խարջայ (քեռորդի) Սանասարի ձեռ կը տաս: Քամին թուղթ ե-
րեր, յականատից եթալ Սանասարի ձեռ» (8-րդ, 8): Անշուշտ նոյն
դերն է կատարում քամին, երբ Դաւթի և Մհերի կռուի ժամա-
նակ՝ Դաւթի մանգին առնում տանում ձգում է խանգուղի խաթնի
տան առջև նրան իմաց տալու թէ Դաւթին եկել է (3-րդ, 133):
Նոյն դերը կատարում են յաճախ աշուղները. մեր վէպի մէջ խա-
նգութն աշուղների ձեռով է իւր համբաւն ուղարկում Դաւթին:

Աշուղների, քամու և հաւքի բանքերովիւնը, որ շատ հին
վիպական գիծ է, բնականաբար նրանց տեղափոխութեան յաս-
կուլիւնից է ծագած, և քամու ու թռչնի արագութիւնից: Մինչև
այժմ ևս մեր հաւատալիքի մէջ յատկապէս կաշաղակը կամ ագ-
ռաւը համարւում է բանքեր. երբ ծառի վրայ նստած խօսում է.
«Կաշաղակ, խէր ես, վնաս մին էլ եկ» ևայլն: Յայտնի է, ս. Սարգսի
տօնին կաշաղակներով կամ ագռաւներով գուշակում են ապագայ
նշանածի տեղը: Իմաստուն թռչունները շատ ազգերի վէպերի
մէջ դուրս են գալիս. և նոյն իսկ մարդու հետ խօսելով յայտնում
են գաղտնիքներ, խորհուրդ տալիս, գուշակութիւն անում. յաճախ
և լուր տանում մէկից միւսին: Այսպիսի թռչուններից են սովո-
րաբար աղաւնի, կարապ և ագռաւ. առաջին երկուսը երբեմն կեր-
պարանափոխ լինելով դառնում են աղջիկ: Նրանց դերը յաճախ
կատարում են և մարդիկ, հրեշտակներ ևայլն: Այս թռչունների
կարգին է պատկանում անշուշտ և Պղնձէ քաղաքի թագաւորի
աղջկան «սրբանդ հաւքը», որին փոխանակում են և ինքը թագա-
ւորի աղջիկը, և բանքիւր քոյրեր:

Սանասարն որ նամակը ստանում է՝ հեծնում է հրեղէնը և
քամու հետ հասնում Պղնձէ քաղաքին. որովհետեւ դուռ չկար, «իւր
ձիու սանձն ոլորեց, ձիու մէյդան բաց արաւ, դարձաւ կանչեց
իւր աստուած, ասպանդակ մի գարկեց ձիուն, մէկէն թռաւ ընկաւ
Պղնձէ բազան քաղաքի մէջ»: Այստեղ նա իջեանում է մի հայի
խանում, մի հալիւորի մօտ. կամ հիւր է գնում մի պառաւ տուն.
(9-րդ, 408 ձեռ. Մովսէս Բ.): Հալիւորը ցոյց է տալիս Աղջկայ պա-
լատը. «սև փանջարէք, ս և ա մ ա ռ ա թ ն ե ռ, սև յերգիւններ: Էնի
(թագաւորը) սև փարդայ ի կապած յերգիւններուն, որ աղջիկ դուռ

չտեսնայ»։ Բայց տանիքի վրայ ոսկի խնձորը ճրագի պէս վառվում է։ Եւ Հալկորն աւելացնում է. «Գեորգ ըմ կայ էնու յերդիսներու տակ. ինչ դուաթով էլնի, էն գեորգ վերուցի, զարկէ էն ոսկի խնձոր բերի տակ, դնի իւր ծոց. Թագաւորի հետ կռիւ անի, կտրիճ ըլնի, աղջիկ կը տանի իրեն» (3-րդ, 74)։ Սանասարն այդպէս էլ անում է, ոսկի խնձորը դնում է ծոցին, և առաւօտեան լինչ տեսան. տեսան «աղջկայ յերդիսներ բացուի, լոյս տուի ի քաղաք»։

Ձեռ. Մովսէս Բ. Աղջիկն առնելու պայմաններն են. «Պողվրտէ սուն գետյ մէջ դաշտին. ինչ մարդ կտրի, ու ինչ մարդ, ա կն ուն ք գիոյ մէջ ծովու վիշապի բերանի, ինչ մարդ խանի», նոր աղջկան կը տանի իրեն։—Սանասարը սիւնը կտրում է, որի ժամանակ Սանսու կողմից քամի է գալիս, սեան շհրտեղը շուռ տալիս։ Ապա «զձին քշեց մէջ ծովուն... վեար վիշապի գլխուն դադրաւ. գիւրդ ըմ զարկեց վեար վիշապի գլխուն, վիշապ զինք թափ հտու, ա կ բերնէն թռաւ, գնաց մէջ դաշտին։ Վիշապ զինք թափ հտու, ջուր ելից քաղաք ինչը խանձր և գայ, ընց կուն զքաղաք եթաց»։ Առաւօտն ինքը Սանասարը բացատրում է Հալկորին թէ «էս գիշեր ս և ամպ ըմ Սասնայ խետ եկիր էր, տնձր և էն ու մօտ էն եկաւ, քաղաք թըջեց»։

Մի ուրիշ պատմութեամբով (8-րդ, 12) Հալկորն ասում է. «Որդի, էնու (Աղջկայ) սէհր երթ ծովու կղզին մատնիք վիշապի բերնի մէջի, հրեղէն մարդ ըմ տըլնի, որ երթայ, մտնի ծով, վիշապի բերնէն հանի բերի, որ անու սէհր բաթալ ըլնի»։ Եւ Սանասարը «գնաց մտաւ ծովու տակ. տեսաւ վիշապ գլուխ բարձրացերի, չանգալ վերեանց եթալ, վիշապի բերնէն զմատնիք եհան, դարձաւ իրի խան, կոչ ելաւ քնաւ։ Առաւօտ լուս բացուաւ, ծով կատղաւ, վիշապ քամի քաղաք կըլնի»։

Սանասարը ճրագի պէս վառուող ոսկի խնձորը կամ վիշապի բերնից ակն առնում է, բայց Թագաւորը դեռ չի տալիս իւր աղջկան. նա երկար կուռւմ է Թագաւորի գօրքի դէմ կամ աղջկան ուղող փահլեամանների հետ, շատ ուտելով, շատ խմելով հաց ու ջրի պակասութիւն է առաջ բերում քաղաքի մէջ, մինչև որ վերջի վերջոյ եղբայրն իրեն օգնութեան է հասնում և ամենքին յաղթելով՝ առնում է աղջկան։

Այս պատմութիւնը պարզապէս ամպրոպային կռուի մի առասպել է։ Ինչքան էլ Վանայ մօտ ցոյց են տալիս Պոնտէ քաղաք, բայց դա մի վիպական անուն է, որ և իւր մէջ փակուած աղջկանով դուրս է գալիս նաև այլ ազգերի վէպերի մէջ, ինչպէս

Պարսից: Երկիրն իբրև քաղաք պարսպով պատած և անդուռն կամ պղնձի դռներով, շինուած պղնձից կամ ուրիշ մետաղներից՝ յատուկ է շատ հին ազգերի հասկացողութեան: Այլտիղ փակուած աղջիկը նոյն ինքն արեգակն է, որ ծովային վիշապը յափշտակել է: Ակնունք թէ մատանի, իսկապէս մատանու ակն, վիշապի բերանին, դա միևնոյն «ակն ու արեգակ աղջիկն» է, որ և մի պատմութեամբով դարձել է «ճրագի պէս վառուող ոսկի խնձոր»: Արդ այդ ակն ու արեգակը գերի է վիշապի ձեռին, ուստի և երկիրնքը մթնել է, կամ պատկերաւոր խօսքով, աղջկայ ապարանքը, սև ու մութն է, սև վարագուրով ծածկուած է: Գալիս է ծովային հրեղէն դիւցազն Սանասարը, ազատում է վիշապի բերանից ակը և լուսաւորում է քաղաքը, այսինքն արեգակն երևում է: Միւս կողմից, այդ ամպրոպային դիւցազն է «Սաննոյ քամին», «Սաննոյ սև ամպը», որ երբ կուում է ծովային վիշապի հետ, «ծովը կատաղում է», բարձրանում է «վիշապ քամին», ինչպէս առասպելներէ մէջ կոչուում է ամպրոպն ու պտուտահողմը, և անձրև է գալիս այն քաղաքում, ուր հացի ու ջրի պակասութիւն կայ,— բոլորն այնպիսի գծեր, որ առասպելաբանութեան մէջ յատուկ են ամպրոպային կուռին: Բացի այս ընդհանուր կողմից՝ մեր առասպելի մէջ գտնում ենք և այնպիսի գծեր, որ կան ուրիշ ազգերի նոյն առասպելի մէջ: Խաւար կամ փնասակար ոյժը, որի ձեռից հերոսը խլում է Աղջկան, յաճախ պատկերանում է, ինչպէս մեր վէպի մէջ, իբրև Աղջկայ հայր և թագաւոր. որը սակայն ինչ որ օտար և թշնամական ունի իւր մէջ, մեծ մասամբ վատ է ընդունում փեսացուներին, չի ուզում իւր յօժար կամքով ձեռից բաց թողնել գեղեցիկ լուսաւոր աղջկան, որին փականքի տակ է պահում. կամ սկզբում այնպէս է ձեացնում, թէ համաձայն է Աղջկան մարդու տալու, բայց յետոյ խնամախօսին կամ փեսացունին ամեն տեսակ արգելքներ ու դժուար իրադրոճելի պայմաններ է դնում, մինչև վերջը դիւցազնը բռնութեամբ առնում է Աղջկան: Եւ այս հասկանալի է, որովհետև նա սկզբնապէս ոչ թէ Աղջկայ հայրն է, այլ ինքը վիշապը կամ վիշապի ընկեր չար ոգիներից մէկը, որ բռնութեամբ տիրում են Աղջկան ու բանտարկած պահում. ուստի և Աղջիկն, ընդհակառակն մեծ մասամբ պատրաստ է իւր յօժար կամքով անձնատուր լինելու հերոսին և նոյն իսկ կռուի մէջ օգնում էլ է նրան, ինչպէս մեր վէպի մէջ:

Գիւեր:—Վիշապների հետ մօտիկ առնչութիւն ունին գեւերը, որոնք և յաճախ փոխանակում են իրար: Դրանք լեռնային վիթխարիք և հսկաներ են, որոնք երևան են գալիս և ուրիշ աղ-

գերի վէպերի մէջ, ինչպէս պարսից, գերմաններէ: Մեր վէպի մէջ կայ մի ընդհանուր տարածուած գրոյց գեների մասին:

Քառասուն դե կամ հարամի դե գալիս Դաւթի նախրից քառասուն կով կամ հորթ յափշտակուած են. Դաւթ ընկնում է ետեններից, մտնում գեների այրը, սպանում ամենքին: Այնտեղ նա գըտնում է քառասուն ձի, որոնց մէջ և Քուռկիկ Ջալալին, այնտեղ է և աշխարհի գանձն ու հարստութիւնը, կոյտ կոյտ ոսկի արծաթ, որ մանուկ հերոսը Քեռի Թորոսի հետ բարձում բերում է Սասուն: Դեներն այդ հարստութիւնը կողոպուտով են ձեռք բերած «քանի որ իւր պապ (Դաւթի հայր) մեռել է, ըղոնք աւերութիւն էրած են ու լցած էդ էր» (1-ն, 155 հտ. 3-րդ, 29 հտ.): Մի պատմուածքով (7-րդ, 66) այս գեների տեղ պարզաբար աւագակներ են դուրս գալիս:

Դեներն ու վիշապները իբրեւ գանձերի, հրեղէն ձիերի և հրաշալի բաների տէր շատ սովորական են գրոյցների և հեքիաթների մէջ. հերոսները նրանց այրը մտնելով՝ սպանում են նրանց և գանձերն առնում: Յիշենք գերման Ջիգֆրիդի՝ Նիբելունգների գանձը ձեռք բերելը, ինչպէս և Թիդրէկի գանձ խլելը հսկաններից:

Աւելորդ չէ նկատել, որ կան առասպելաբաններ, որոնք վերեւի ընդհանուր գրոյցը՝ կովերի կամ եզների յափշտակութիւնը գեների ձեռով, դիւցազնի՝ իւր կովերը յետ ստանալը և գանձ ձեռք բերելը կալն, բացատրում են թէ մի տարբեր պատմուածք է նոյն ամպրոպային կռուի: Կովերը փոխանակում են ակն ու արեգակ աղջկան: Իսկ կովեր յափշտակող գեները ամպրոպային դիւցազնի թշնամի վիշապի ընկերն են, որոնց դէմ և ամպրոպի հերոսը կռուում է, ինչպէս ցարդ մեր Ժողովրդական հաւատալիքի մէջ: Կընշանակէ հին ամպրոպային գրոյցներից մէկը Սանասարի վրայ է պատմուած, միւսը Դաւթի:

Դեներ պատկերով են նկարագրուած Մհերի ճիւղի մէջ և Հալաբայ թագաւորի սերունդ քառասուն եղբայրները, որոնց ընկերանում է Մհերը և սպանում նրանց մարդակեր դե քրոջը: Սակայն դա պատմական յիշողութիւն է միայն, որի մէջ մարդիկ դեի են վերածուած: Մի ուրիշը, Կուպ Դե, որ քառասուն թագաւորի աղջիկ է պահում, սպանում է Մհերից, որ այս աղջիկներին պսակում է վերևում յիշած քառասուն եղբայրների հետ (3-րդ 140 հտն.):

Առիւծաձեւ Մհեր:—Այս Մհերն իսկապէս կրկնութիւն է Պստիկ Մհերի, և նրա վրայ պատմուածները Սանասարի և Դաւթի վրայ պատմուած միջադէպերից կազմուած մի կրկնութիւն է միայն: Միակ դիւցազնական գիծը, որ միայն այս Մհերի

վրայ է պատմուած, որից և նա իւր մականունն է ստացել, է մանուկ հասակում մի առիւծ սպանելը: «Եղաւ որ մէկ սուրիւծ փայղա եղաւ ճանապարհների վրայ, երթացող զալացող բերալի կըտրեց. մարդ չէր կարնայ ճամբու հետ երթէր». Թանգութիւն է ընկնում Սասուն: Մհերը տառնուհինգ տարեկան հասակում հակառակ հօր կամքին գնում է առիւծն սպանելու. «Առան իրար. Մհեր առիւծին սպանեց, քաշեց երկու կտոր արեց, մէկ դրեց ճամբու էն դրադ, մէկ էն դրադ»: Նա ձ և ու մ, կիսում է առիւծին:

Այս պատմուածքը յիշեցնում է Սամսոնի, Հերակլի նման արարքները. ուսաց վէպի մէջ ևս Սոլովէյ Ռազրոյնիկը երեսուն տարի կտրում է ճանապարհը, միայն նրան սպանում է Իլիա Մուրումեց: Ճանապարհ կտրող նման վիթխարիք դուրս են գալիս և գերման վէպի մէջ:

Վիպական եղանակներ եւ ընդհանուր գրոյցներ Դաւթի ցիւղից:— Այս ճիւղն, ինչպէս տեսանք, հիմնապէս պատմական է, միայն ժողովուրդն իւր սիրելի հերոսի արարքները զարգարել է շատ ընդհանուր վիպական գծերով և գրոյցներով, որոնց մի մասը արդէն տեսել ենք: Աւելորդ չի լինիլ մի քանի այդպիսիներն ևս մատնացոյց անել:

Բացի մանկական չարութիւններից, որոնք մասամբ և Մհերի վրայ են պատմուած, մի տարածուած գրոյց է Մարայմելքի փորձելը Դաւթին կրակով և ոսկով, որից և թլուատանում է Դաւիթ: Այս ամենը յիշեցնում է, օր. Մովսէս մարգարէի մասին պատմուածները. նրա մանկական արարքները Եգիպտոսի փարաւոնի (—Մարայ մելքի) տանը մեծանալիս, նրան փորձելու գրոյցը, նրա թլուատութիւնը և այլն:

Դաւթի՝ Մարից Սասուն գալն ևս զարգարուած է մի ուրիշ սովորական վիպական գծով. այն է Մարայ մելքը պատուիրում է իւր երկու փահլանների սպանել Դաւթին և արիւնը բերել, որ ինքը խմի. բայց Դաւիթն յաղթում է նրանց. նրան չեն սպանում և փահլանները Մարայ մելքին Դաւթի արեան տեղ շան լակոտի արիւն են խմեցնում (3-րդ, 89):

Սովորական գրոյցներից է և Դաւթի կամ Մհերի և Ձէնով Յովանի կնոջ՝ Սաուրայի մասին պատմուածը: Անհաւատարիմ Սաուրան իւր ցանկութեան չհասնելով՝ ամբաստանում է Դաւթին կամ Մհերին և տնից դուրս անել տալիս նրան: Դա Յովսէփ Գեղեցկի և Մետափրեսի կնոջ պատմութիւնն է ս. Գրքի մէջ:

Նախորդը, որսորդ և մարտիկ իրարուց բաժանել կարելի չէ. նախնական կենցաղի և վէպի մէջ այս երեքը միացած են, ինչպէս և Սասունցոց կեանքի մէջ է եղել: Դաւիթը հետզհետէ այս

երեք պարապմունքն էլ ունի. նա գառնարած ու նախորդ է դառնում պողվատէ սուրբ հագած և պողվատէ ցուպ բռնած, որոնք մի օրուայ մէջ մաշուում են: Նրա ոտները տակ, ինչպէս ոռոսաց վէպի մէջ Իլիայի որդի Սոկոլնիկի, երկիրը թնդում է. գազաններն իրենց որջերից դուրս են փախչում: Նա արագոտն է աւելի քան Աքիլլէսը. ժողովում է վայրի կենդանիք և գազաններ, որ և յիշեցնում է Սամսոնի աղուէսներ բռնելը:

Իբրև որսորդ՝ Դաւիթը յիշեցնում է իւր պարսպապատ որսի սարով՝ մեր հին վիպական որսորդութիւնը: Իբրև մարտիկ ևս նա վարուում է ինչպէս վայել է վիպական հերոսներին: Քնած տեղն թշնամուն սպանելն, օրինակ, վէպերի մէջ համարուում է մեծ ամօթ ու նախատիք հերոսի համար: Մեր Դաւիթն ևս սարի գլխից գեղեցիկ կերպով իմաց է տալիս թշնամու քնած բանակին, որ պատրաստուեն իւր յարձակմանը: Նա չի ուզում քնած տեղը Մսրայ մեղքին ևս սպանել: Վիպական մի եղանակ է և այն, որ ասպետական մեծահոգութիւնը պահանջում է, որ մէկը միւսի դէմ հաւասար ուժերով կռուեն. հսկան պէտք է հսկայի հետ միշտ մարտի: Երբ Զոհրաբը յարձակում է հասարակ զինուորների բանակի վրայ ու կոտորած անում, յանդիմանում է Ռոստոմից. ճիշտ ինչպէս մեր վէպի մէջ Հայկորը «փոշտ փոշտ» ասելով յանդիմանում է Դաւթին բանակի մարդկանց մէջ արած արիւնահեղ կոտորածի համար և յայտնում է թէ Դաւթին վայել է Մսրայ մեղքի հետ կռուել:

Մսրայ մեղքը, որ նոյնպէս լեռնանման անարգիլ հսկայ է, ինչպէս դեբը հեքեաթներում՝ օրերով քուն է մտնում: Նա Դաւթի հարուածը համարում է լուի կծած, մի գիծ ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ ևս կայ, օրինակ գերմանական Թոռը մուրճով հարուածում է հսկայ Սկրիմիրին, որ ծառի տակ քնած խոմփում է և հսկայական խոմփոցից ծառերի ճիւղերը գետին են խոնարհում, ինչպէս Մսրայ մեղքի շնչից վրանն է դողում. Սկրիմիրը Թոռի հարուածից զարթնում, ասում է թէ երևի տերև ընկաւ. երեք անգամ աւելի ու աւելի ուժեղ հարուած ստանալուց յետոյ՝ նոր զարթնում է նա և կռուի ելնում, ինչպէս և Մսրայ մեղքը: Մսրայ մեղքի փչելն ևս Դաւթի վրայ, որ պէտք է դրա շնչից թռչէր, դարձեալ մի տարածուած վիպական գիծ է: Նոյն ձևով գերման վէպի մէջ Վիդգան կռում է էտգայր հսկայի դէմ՝ կռուից առաջ թշնամու տանը հաց ուտելուց յետոյ, որ նոյնպէս մի սովորական գիծ է, ինչպէս և մեր Դաւիթն է անում, կռուից առաջ հօթն օր Մսրայ մեղքի մօտ հացկերութիւն անելով:

Եւ վերջապէս վէպի մէջ փոխադարձ հայհոյանք, ծաղր,

պարծենկոտութիւն կայլն շատ սովորական բաներ են, իբրև նախնական բերտ բարքերի արտայայտութիւն: Նոյնպէս իբրև նախնական կոիւնների նկարագիր՝ մենամարտը, թշնամուն պատուելով երկու կէս անելը, ծառից կապելով ճեղքելը, այրելը կայլն:

Դաւթի և Խանդուլի ամուսնութիւնն ևս պատմուած է ընդհանուր վիպական եղանակով և նման Սանասարի և Քառասուն-ձիւղ-Ծամի ամուսնութեան *): Աղջկայ գեղեցկութեան համբաւի վրայ քառասուն փեսացուների, փահլեանների կամ արքայորդիների, միաժամանակ գալը. նրանց ծառայ դարձած ապրելը հարսնացուի տանը, կամ սպառնալը քաղաքն աւերել, գեղեցկուհու չհաւանելը նրանց, երգիչների միջոցով իր մասին իմաց տալը նշանաւոր հերոս Դաւթին, սրա լսելով միայն սիրահարուելը Խանդուլին, յաղթելը ոսոխ փահլեաններին, որոնց մի քանիսի հետ օրերով կուռւմ է. իւր հարսնացուի համար ուրիշ կոիւններ անելը, նրա հետ մենամարտելը, Սաս-բախչայում տեսնուելը կայլն ահա սովորական վիպական ամուսնութեան պատկեր, որի մէջ մտած են և մի քանի ուրիշ վիպական գծեր, ինչպէս են Դաւթի լծուելը գութանին, Խանդուլի դոնապան Համտօլի ձեռքը սեղմելը՝ իւր ոյժը նրան ցոյց տալու համար կայլն, որոնց նմանները կան և ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ:

Այսպիսի ընդհանուր վիպական գծեր մենք շատերն ևս կարող էինք ցոյց տալ և բաղդատութեան բերել ուրիշ ազգերի վէպերից նմանները, բայց այդ շատ կընդարձակէր մեր աշխատութեան ծաւալը. ուստի թողնելով այդ՝ բաւականանանք յիշելով մի երկու ընդհանուր տարածուած զրոյցներ ևս:

Հօր և որդու կոիւր:—Մեր նոր վէպի մէջ մտած է շատ ազգերի վէպերին յատուկ մի առասպել ևս, հօր և որդու կռիւը, որ զանազան ձևերով պատմուած է և նայելով վէպին՝ զանազան վախճան ունի. կամ որդին է սպանում հօրը, կամ հայրը՝ որդուն, կամ երկուսն ևս փենդանի են մնում:

Պարսից վէպով Զոհրաբի մայր՝ Թեհմինան, որին Ռոստամը իւր ամուսնութեան երկրորդ օրը թողնում է, մեծացնում է որդուն և ուղարկում հօրը որոնելու: Թեհմինան Թուրանի թագաւորի աղջիկն է, իսկ Ռոստամն Իրանի հօրը, որ Թեհմինայի, թշնամու աղջկայ հետ յարակցութեան մէջ մասնելով՝ յանցանք է գործում, ուստի և պատժուած է. որովհետև թէպէտև որդին զօրանում է

*) Իսկապէս ասած Սանասարի ու Պինձէ քաղաքի թագաւորի աղջկայ և Դաւթի ու Խանդուլի ամուսնութիւնները միեւնոյն միջադէպի կրկին պատմուածքներ են, որոնց նոյն լինելու մանրամասնութիւնների մէջ մտնել չենք ուզում:

հօր վրայ, բայց հայրը խաբէութեամբ սպանում է նրան: Նոյն կռիւր կայ և կելտական Կլիգամորի և Կարտոնի համար, որի մէջ որդին հօրից վրէժ առնել է ուզում, այլ և ոռւսաց վէպի մէջ Իւլիայի հետ կուռում է իւր որդին կամ աղջիկը, որ հօրից իւր մօր անպատուութեան, բռնաբարուելու վրէժն է ուզում առնել:

Այս կռուի էական կողմն այն է, որ սիրելի հերոսն ապօրինի կենակցութիւն է ունենում թշնամու աղջկայ հետ և պատժւում է այդ բանի համար: Որդին մեծանալով մօր պատիւն է պաշտպանում՝ վրէժ առնելով հօրից: Բայց այս էական կողմը շատ ազդերի վէպի մէջ արդէն դուրս է ընկել. ինչպէս մի գիշերուայ մէջ Ռոստամի օրինաւոր կինն է դառնում Թեհմինան, ինչպէս և մեր վէպի մէջ Մհերը Դաւթի օրինաւոր որդին է և մի քանի պատմութեանը ծնւում է նոյն իսկ հօր ներկայութեամբ, մինչ ուրիշ պատմութեանը Մհերն իւր մայրական պապի տանն է ծնւում և կամ Դաւթը հեռանում է իւր կնոջ մօտից որդու ծնուելուց առաջ:

Ամուսնութիւնն ընդհանրապէս հերոսների «ոտը չի կապում»։ Նրանք յաճախ երկար ժամանակով հեռանում են կնոջից, մինչև անգամ ուրիշին առնում: Այսպէս Առիւծաձև Մհերին կամ Սանասարին կանչում է Մարայ մեկքի կինը, որ իրեն առնի և Մարում էլ թագաւորութիւն անի: Մհերն այդ մասին յայտնում է իւր կնոջը, և կինը չի համաձայնում ոչ թէ այն պատճառով, որ Մհերն ուրիշ կին պիտի առնի, այլ որ նա տաճիկ է. «Տիւ ինչի՞ կերթաս. էն տաճիկ է, տիւ խայ-քրիստոնեայ իս, ինչի՞ կերթաս էնու խետ գլոխ մէկ անես»: Բայց Մհերը պատասխանում է. «Ոոդ տամ էնուր կիւտիկ (գլուխ), որ կը տայ կօտիկ, չառնի կիւտիկ», և գնում է (8-րդ, 20, 7-րդ, 4, 3-րդ, 8). Այսպէս և Դաւթը հեռանում է Խանդուլի մօտից և նայելով պատմութեանը՝ զանազան նպատակներով:

Նա գնում է Գիւրջիստան Գեղեցիկ աղջիկն ճարելու, իւր ձեռի տակ եղած փահլեաններին պսակելու և նրանց երկիր, Կարլաժ տալու, — բոլորը ընդհանուր վիպական գծեր: Քառասուն փահլեաններին պսակելուց և երկիրները կիսելուց ու նրանց բաժին տալուց յետոյ *) ինքն էլ առնում է Սասուն բերում ամենից

*) Գիւրջիստանի տեղ, ինչպէս ուրիշ տեղ նկատել ենք, աղաւաղմամբ մտել է նաև Հազրբեջան:—Այս միեւնոյն իբրև կրկին պատմութեան կայ և Դաւթի որդի Մհերի համար, որ ընկերանում է քառասուն դէի կամ փահլեանի և սպանելով Կուպ դէին՝ նրա մօտ եղած քառասուն աղջկերանց հետ ամուսնացնում է իւր ընկեր փահլեաններին և ապա նրանց տէր դարձնում իրենց հայրե-

գեղեցկին, «Գիւրջու աղջկան», որ և Մհերի կինն է դառնում (3-րդ, 127 հտն.): Ուրիշ պատմուածքով (8-րդ, 44) Դաւիթը Խանդուծի յղութեան ժամանակ գնում է նրա համար գեղեցիկ նա ժիշտ բերելու:

Հեռացող Դաւիթը կնոջը տալիս է, ինչպէս Ռոստամը Թեհմինային, ինչպէս և ուրիշները, մի ոսկի բազբանդ» (3-րդ, 133, 7-րդ, 38. հտն. 8-րդ, 44), որ որդու թեւին կապի: Ծնւում և մեծանում է Մհերը. նրա հայրը չկայ. նրան պոռնկորդի են անուանում. ինչպէս Զոհրաբը՝ նա իւր մօրից հարցնում է հօր մասին և ելնում որոնելու նրան: Պատահում է հօրը, որ մի մանկամարդ աղջիկ է բերում. և յանդիմանում է նրան այդ աղջկայ. համար: Դաւիթը, որ հրկու անգամ վախեցած էր, մէկ Մարայ մեկքի զօրքի բազմութիւնից, մէկ էլ Համտուից, այժմ էլ վախենում է որդուց, որ աւելի մեծ հսկայ է քան ինքը, ինչպէս և Ռոստամը, որ մի անգամ առաջ սպիտակ դեկից էր վախեցած, վախենում է Զոհրաբից, ինչպէս և Իլիան վախենում է իւր որդուց և աղջկանից, որոնք աւելի զօրեղ են քան հայրը: Երկուսն իրար են անում ձիով և յետոյ ըմբշամարտում են, ինչպէս Ռոստամն ու Զոհրաբը: Իլիայի և իւր որդի Սոկոլնիկի համար ոռոսաց վէպն ասում է. «Не двѣ горы вмѣстѣ сдвигались, Два богатыря съѣзжались въ чистомъ полѣ», և ապա թէ «Съѣхались, два богатыря, будто двѣ горы вмѣстѣ столкнулись», և այդ երկուսն էլ «По колѣнамъ въ землю приобмылися»,—նոյնպէս և մեր վէպն ասում է թէ ինչպէս երկու սար երթան գան զիպնեն իրար, այնպէս են Դաւիթ Մհեր առած մէկմէկու, և նրանց ոտներն. ևս թաղւում են գետինն կռուի ժամանակ. ինչպէս տառներկու լծով գութանը ձգես գետինը պատուրի, այնպէս քար ու հող հատում է նրանց ոտների տակին:

Մհերը զօրանում է հօր վրայ և նրան գետին է գնում և ուզում սպանել: Դաւիթն արտասուում է: Այդ ժամանակ բացւում է գաղտնիքը, երբ Դաւիթն ասում է՝ դու որ ինձ սպանես, իմ կտրճի ձեռից ի՞նչպէս պիտի պրծնես: Մհերն իմանում է, որ իւր ոտիւր իւր հայրն է, և Դաւիթը Մհերի ապարանջանից ճանաչում է նրան, ինչպէս Ռոստամը Զոհրաբին: Պարսից վէպի մէջ սակայն հայրը որդուն մահացու վէրք տալուց յետոյ է ճանաչում. իսկ մերի մէջ վախճանն այդ կողմից բախտաւոր է լինում, միայն

նի Հալիբ քաղաքին: Վէպն ինքն իրեն հակասելով այդ քառասուն փառլեանի հետ գնում է և Կոզրազնի երկու որդոց, ազգականներին կամ թոռներին, որոնց սպանելու համար հէնց Մհերը ճանապարհ է ընկնում Սասունից (3-րդ, 139, 140, 146):

հայրն անիծում է որդուն անժառանգ և անմահ մնալ, որ և հաւաստեալ միւր հին Վիպասանքից է գալիս:

Ինչո՞ւ են կուտում Դաւիթն ու Մհերը,—պատմութեանը որոշ պատասխան չեն տալիս, որովհետեւ բոլորի մէջ ևս Մհերն օրինաւոր որդի է: Սակայն թէ մեր վէպի մէջ ևս սկզբնապէս որդին իւր մօր պատիւն է ուզեցել պաշտպանել հօր դէմ, դրա համար ակնարկութիւններ կան: Դաւիթը մի գեղեցիկ աղջիկ է բերում, որի համար և բռնկում է կռիւը, որովհետեւ Մհերն այդ ջահիլ աղջիկը վայել չէ գտնում ծերունի Դաւիթին: Պատմութեանը Դաւիթի բնաւորութիւնն ազնուացնելով այդ գեղեցիկ աղջիկը դարձնում է Խանդութի աղախին կամ Մհերի կին, բայց դա եղել է սկզբնապէս Դաւիթի հրկրորդ կինը, որ հնումը և մինչև վերջին դարերը սովորական է եղել մեղմում: Նոյն բազմակնութեան սովորութիւնը հայոց համար գտնում ենք և վէպի մէջ. Դաւիթը գնում է Խանդութին առնելու, բայց միաժամանակ խոստանում է Կապուտկողայ իշխանի աղջկան էլ առնել. «չունքի էն ժամանակը Մովսէսի ժամանակն էր, բացատրում է միամտութեամբ վիպասանը,—որ քրիստոնիայ էր՝ իրաւունք կար երեք չորս կնիկ առնել» (7-րդ, 70): Մհերն ուրեմն իւր մօր անպատուութեան վրէժն է առնում, որ հայրը երկրորդ կին է բերում տուն. միայն այս երկրորդ կինն ևս նորագոյն մեղմացած մի պատմութեան է. Մհերն իսկապէս ապօրինի զաւակ է, ինչպէս և նրան պոռնկորդի են աւանդում զրացի երեխաները: Ուրիշ պատմութեանը հօր և որդու կռուի պատճառը որդու անհնազանդութիւնն է. հայրը որդուն այս չարութիւնների համար ապտակ է տալիս, և որդին բռնում է հօր փողպատը, ու կուտում են: Ուրիշ տեղ (8-րդ, 44—47) հօր և որդու կռիւը կրկին անգամ է պատմուած. Մհերն սպանում է քեռիներին, Դաւիթն ապտակում է նրան, ու կուտում են. մէկ էլ՝ Դաւիթն աղախին է բերում Խանդութի համար և Մհերն աղախին պատճառով կուտում է հօր հետ:

Ինչպէս էլ լինի, Դաւիթի և Մհերի կռուի պատճառը Դաւիթի ապօրինի կենսակցութիւնը չէ Մհերի մօր հետ, որովհետեւ Մհերը միշտ օրինաւոր ժառանգ է: Բայց այս գիծը կայ մեր վէպի մէջ միայն իբրև կրկին պատմութեան: Դաւիթը կուտում է իւր ապօրինի աղջկայ հետ և սպանում է նրանից: Նոյն կրկին պատմութեանը կայ և Պարսից վէպի մէջ. Ռոստամը բացի Զոհրաբի հետ կռուելուց՝ Զահադիւր նամայի մէջ, որի գլխաւոր հերոսը Ռոստամի երկրորդ որդին է, կուտում է իւր որդու հետ, բայց ճանաչում է նրան և խնայում: Ռուսաց Իլիան բացի որդու հետ կռուելուց՝ կուտում է և աղջկայ հետ: Այսպիսի մի կրկին պատ-

մուածք է և Դաւթի կռիւն իւր աղջկայ հետ, որի պատճառը շատ պարզ է՝ Դաւթի ապօրինի կենակցութիւնն է աղջկայ մօր հետ:

Դաւթը նշանուած է Չմշկիկ Սուլթանի հետ. նրանք «մատանիներն իրար հետ փոխել են»։ Բայց Դաւթը թողնում է իւր նշանածին և Խանդութին առնելու գնում: Ճանապարհին նա գիշերը մտնում է Չմշկիկ Սուլթանի մօտ և «խաբւում է», այսինքն յարակցութիւն է ունենում, և թողնում հեռանում: Երբ նա Խանդութին առած գալիս է, Չմշկիկ Սուլթանը կռիւ է դուրս գալիս Դաւթի դէմ իւր անպատուութեան վրէժն առնելու համար: Դաւթը երգւում է Խանդութին տուն հասցնելուց յետոյ գալ կռիւն անել, բայց տարիներ անցնելուց յետոյ՝ նոր յիշում է իւր երգումը և գնում Չմշկիկ Սուլթանի կռուի, որի մէջ սպանւում է Չմշկիկ Սուլթանի աղջկանից, որ Դաւթից էր եղել: Դաւթը մահացու վէրք ստացած՝ երկու կտոր է անում իւր աղջկան, ինչպէս Իլիան իւր աղջկան *):

*) Այս սիրոյ և աղջկայ պատմութիւնը նայելով պատմութեանը ներքին՝ փոքր ինչ տարբեր ձևով է. աւելորդ չի լինիլ այստեղ դնել այդ տարբերութիւնները. 1-ն, եր. 178 պատմութեանը Դաւթի հայրը՝ Աբամելքը Խլաթի Իբրահիմ աղայի կնոջ՝ Շըմշըմ Խանումի (—Չմշկիկ Սուլթան) հետ կենակցութիւն է ունենում, որից ծնւում է մի չինի աչքերով աղջիկ: Սա կուում է Դաւթի հետ և սպանւում նրան: Ապօրինի կենակցութիւնն ուրեմն Դաւթից փոխուած է իւր հօր վրայ:

2-րդ, և 6-րդ (եր. 44 հտ. 50, 54 հտն.) պատմութեանը ԉմշկիկ Սուլթանն է կուում Դաւթի հետ և սպանւում նրան, որովհետև Դաւթն իւր նշանը յետ էր տուել: Ապօրինի կենակցութիւնը չկայ և վէպն աւելի ազնուացրած է Դաւթի բնավորութիւնը:

3-րդ, ա. և ձեռ. Ափնայ պատմութեանը (3-րդ, 40, 49 հտն.) Դաւթը Խանդութին առնելու գնալիս՝ ճանապարհին յարաբերութիւն է ունենում Չմշկիկ Սուլթանի կամ Խլաթիցոց Սոֆու ալբի կնոջ հետ, որից ծնւում է մի աղջիկ, որ և կուում է Դաւթի հետ ու սպանւում նրան: Ձեռ. Ղազանֆարի պատմութեանը (3-րդ, 51, 53) կռուողը և Դաւթին սպանողն է Խլաթի Սուլթան Գամիթ, իսկ 3-րդ, Դ. պատմութեանը (եր. 120, 128 հտն. 134 հտն.) նոյն գիրը կատարում է Գործութայ Ռէսի Աղջիկ Բանայ Խանումը, որովհետև Դաւթն իրեն չէր առել, այլ Խանդութին: Ձեռ. Մոկաց Ա. (3-րդ, 134) պատմութեանը Դաւթի դէմ, երբ նա Գիւրջիստանից վերադառնում էր, կռուի է դուրս գալիս Մուսուլայ թագաւորը, կռուի մէջ Դաւթն սպանւում է Չմշկիկ Սուլթանից:

7-րդ, ա. պատմութեանը (եր. 38 հտն.) երբ Դաւթը Գիւրջիստան աղջիկ է աղախին բերում, Սուլթանն Չմուշկ կռուի է դուրս գալիս. կռիւը յետաձգւում է. տեղի է ունենում

Հին առասպելների մնացորդներ:—Պատմութեան մէջ (7-րդ, Բ.) Դաւնիկ Որբիկը (=Դաւիթ) չի սպանում Բաղդատի խալիֆային (=Մարայ մելիք). այլ կենդանի բռնում, բերում է, որ իւր մօրը ծառայութիւն անի: Այնուհետեւ Բաղդատի խալիֆայի, Դաւնիկ Որբիկի և սրա մօր համար պատմում է նոյն զրոյցը, որ մեր հին «վիպասանքի» մէջ ասւում է վիշապ Արգաւանի, Արտաւազդի և Սաթնիկի մասին, և որի զանազան պատմութեան մեր և ուրիշ ազգերի մէջ՝ մենք բերել ենք մեր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ (Հայ ժող. Առասպելներ եր. 347—354): Այս զրոյցի բովանդակութիւնն այն է, որ որդին յաղթելով թշնամիներին՝ խնայում է նրանց մեծին, որ է վիշապ կամ դե. սրա հետ մայրը ծածուկ սիրողութիւն անելով՝ հիւանդ է ձկանում և զանազան կերպով աշխատում է կորցնել որդուն. միայն վերջը բացւում է դաւաճանութիւնը, վիշապը կամ դեւը սպանւում է, պատմւում է և մայրը:

Մի անգամ որ այս զրոյցը կապուել է Դաւնիկ Որբիկի և Բաղդատի խալիֆայի վէպին, ժողովուրդն այդ սիրողութիւնը մեղմացնելու համար՝ Դաւնիկ Որբիկի մօրը դարձրել է Բաղդատի խալիֆայի նշանածը, որին Դաւնիկ Որբիկի հայր Աբլաղը յափշտակել, իւր կինն է դարձրել: Բաղդատու խալիֆան այդ պատճառով յարձակում է դործում Սասնոյ վրայ, յետ է խլում իւր

հօր և որդու կուրը, և ապա նոր Սուլթան Չմուշի հետ կոռելով սպանում է Դաւիթը: 7-րդ Բ. պատմութեան մէջ (եր. 68 հտն) Դաւիթը սպանւում է Կապուտկողի իշխանի կնոջ աղջկանից, որովհետեւ Դաւիթը խոստանում է նրան էլ առնել, բայց չի կատարում իւր խոստումը: Այդ աղջիկը ծնուած էր Դաւթի պապ (Իսկապէս՝ հայր) Աբլաղից, որ աղջկայ մօր հետ սիրողութիւն էր արել:

8-րդ, Բ. պատմութեան մէջ Դաւթի դէմ կռուի է դուրս գալիս Չնայ թագաւորը, որովհետեւ Գիւրջիստանի թագաւորի աղջիկը, որ Դաւիթին իբրեւ աղախին (Իսկապէս կին) բերում է, նրա նշանածն է. կռուի մէջ Դաւթին սպանում է մի պառաւ: 9-րդ ա. պատմութեան մէջ Դաւթին սպանում է Սուլթան Չմուշ, որովհետեւ Դաւիթը նրա աղջկան առնել չի ուզում. իսկ 9-րդ Բ. պատմութեան մէջ Դաւիթը սպանւում է խլաթցիների դէմ կռուելիս. կնոջ անուն չկայ. միայն երբ Մհերը հօր վրէժն առնելու համար Խլաթն աւերում է, սպանում է մի պառաւի, որ անշուշտ Չմշիկն է:

Այսպէս պատմութեան մեծ մասի մէջ սիրողութիւնը և նրանից ծնուած աղջիկը չկայ, կամ Դաւթի հօր վրայ է փոխուած: Սակայն դա վէպի նախնական ձևն է, և միայն վէպն ազնուացնելու համար է դուրս ձգուած Դաւթի սպանման իբրեւ շարժառիթ թողնելով միայն Դաւթի իւր խոստումը չկատարելը:

նշանածին (Աբլաղի կնոջը)։ Բայց Աբլաղն իւր եղբօր՝ Իշխանի հետ հասնում ազատում են կնոջը, իսկ Խալիֆան փախչում է։ Աբլաղի մահից յետոյ երկրորդ անգամ յարձակում է Բաղդատի Խալիֆան, բայց յաղթւում է Աբլաղի որդի Դառնիկ Որբիկից, որ և բռնում է նրան։ Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու՝ ասենք, որ Բաղդատու Խալիֆայի այս երկրորդ յարձակումը՝ Դաւթի և Մարայ մեղքի կոխն է, փոքր ինչ փոփոխուած, իսկ առաջին յարձակումը (եր. 51—53) Սանասարի կամ Բաղդասարի ամուսնութեան մի կերպարանափոխ եղած պատմութեան է լոկ։ Աբլաղը մի և նոյն Սանասարն է, Իշխանը՝ նշա եղբայրը (Իշխանը յետոյ և Գեռի Թորոսի կամ Ձէնով Յովանի տեղ է անցնում), իսկ Բաղդատու Խալիֆան ևս պարզ կերպով անցած է այն վիշապի տեղ, որից Սանասարը խլում է Պղնձէ քաղաքի Թագաւորի աղջկան։ Կընշանակէ հին առասպելական վիշապին փոխանակած է Բաղդատու Խալիֆան։

Այս միևնոյն Բաղդատու Խալիֆան ան Աբլաղի որդի Դառնիկ Որբիկի (= Սանասարի որդի Դաւթի) և իւր մօր պատմութեան մէջ դուրս է գալիս՝ առասար հին Արգաւան վիշապին։

Հին առասպելներէց՝ բացի Սաթենիկի սէրն առ վիշապ Արգաւանը՝ մնացել է և «Վիպասանքի» առասպելների շարունակութիւնն ու վերջը, այն է Արտաւազդի՝ իւր հօր անէծքի տակ փակուելը Մասիսի մէջ, որ նոր վէպի մէջ պատմւում է Դաւթի որդի Մհերի համար, որը նոյնպէս իւր հօր անէծքի տակ փակւում է, միայն Տոսպան բլրի մէջ, որով և վերջանում է նոր վէպը։ Այս առասպելի մասին ևս մենք մանրամասնօրէն զրել ենք մեր վերելում միշտ աշխատութեան մէջ, ուստի կրկնութիւն անել չենք ուզում։ Միայն այս ասենք, որ դա ևս շատ տարածուած մի անկախ առասպել է վիշապի փակուելու մասին, որ հին «Վիպասանքի» մէջ միացել է Արտաւազդի և Արգաւան վիշապի առասպելին։ Նոր վէպի մէջ այս երկու առասպելն անշուշտ հին վիպասանքից են անցած արդէն այսպէս միացած ձևով. միակ փոփոխութիւնն այն է, որ երկրորդ առասպելն, ինչպէս սպասելի էր, Դաւթի վրայ չի պատմուած, այլ իւր որդի Մհերի վրայ։ Սակայն դա զրոյցի մի սովորական բաժանումն է երկուսի, որի գեղեցիկ օրինակը գտնում ենք ի միջի այլոց, 7-րդ, Բ պատմութեան մէջ, ուր մի Սանասարը դարձել է Սանասար և իւր որդի Աբլաղ, մի Դաւթի՝ դարձել է Աբլաղի որդի Դառնիկ Որբիկ, սրա որդի՝ Դաւթի, և սրա որդի Թլոր Դաւթի։ Մի հերոսի վրայ պատմուածը երկուսի, երբեմն երեքի բաժանուելով՝ աւելում է հօր ու որդու վրայ, որոնցից մէկը կամ միւսը ի հարկէ նոր է մտնում վէպի

մէջ, դառնալով հին հերոսի որդի կամ հայր և իւր վրայ առնելով նրա զրոյցի մի մասը: Այսպէս և մեր հին առասպելների մէջ ամպրոպային աստուած Վահագնի համար ստեղծուել է մի հայր՝ դիւցազն Տիգրան, որ և իւր վրայ է առել վիշապ Աժդահակի դէմ կռիւը, որ սկզբնապէս անշուշտ Վահագնինն է եղել: Այդ միևնոյն կռիւը նոր վէպի մէջ, տեսանք, պատմուել է Սանասարի վրայ, որ ունի ամպրոպային դիւցազնի յատկութիւններ:

Նոր վէպի մէջ եղած դիւցազնական առասպելները համեմատելով մեր հին առասպելներին՝ գտնուել ենք, որ հին առասպելները գրեթէ ամբողջապէս մտել են նոր վէպի մէջ, այն էլ նոյն դասաւորութեամբ, որ ունեն այդ առասպելները մեր հին «վիպասանքի» մէջ, սրա մի մասը համարելով և դիւցազն Տիգրանի առասպելը, որոնց բոլորի ընդհանուր կեդրոնն է վիշապների դէմ կռիւ: Այս «վիպասանքի» մէջ, պատմական յիշողութիւնները մի կողմ թողնելով, կան միայն հետեւեալ երեք առասպելը.

1) Դիւցազն Տիգրանը, որ փոխանակած է ամպրոպային աստուած ծովածին հրեղէն պատանի Վահագնին՝ դարձնելով սրան իւր որդին, ունենում է ամպրոպային կռիւ վիշապ Աժդահակի հետ, յաղթում է նրան, ազատում իւր քրոջը, գերում Աժդահակի կնոջը՝ Վիշապայ մօրը:

2) Այս վիշապներն այնուհետև հանդէս են գալիս Արտաշէսի վէպի մէջ. որդին Արտաւազդ կուում է վիշապների հետ, յաղթում նրանց. իւր մայրը՝ Սաթենիկ սիրողութիւն է ունենում նրանց գլխաւորի հետ և այլն:

3) Արտաւազդը հօր անէծքի տակ փախում է Մասիսում:

Այս երեք առասպելն ևս գրեթէ նոյնութեամբ կան այժմ մեր նոր վէպի մէջ:

1) Մեր հերոսների նախնին Սանասար, Ծովածին ու Հրեղէն մարդ, ունի ամպրոպային հերոսի յատկութիւններ. պատանի հասակում կուում է վիշապի հետ, յաղթում է նրան, ազատում Աղջկան, որ իւր կինն է դառնում: Ուրիշ խօսքով կատարում է նոյն ամպրոպային կռիւը:

2) Վիշապն այնուհետև, ինչպէս տեսանք, իբրև Բաղդատի Խալիֆայ հանդէս է գալիս Դառնիկ Որբիկի վէպի մէջ, յարձակուելով Սանայ վրայ և կամենալով խլել իրենից՝ Դառնիկ հօր ձեռով յափշտակած կնոջը, բայց յաղթում է Դառնիկ Որբիկից. սրա մայրը, սակայն, ծածուկ սիրողութիւն է անում նրա հետ:

3) Դառնիկ Որբիկի—Դաւթի որդի Մհերը—իւր հօր անէծքի տակ փախում է Տոսպան բլրում:

Մեր հին առասպելների և նոր վէպի մէջ եղած առասպել-

ների նոյնութիւնն այն աստիճանի է, որ կարելի էր կարծել նոյն իսկ թէ նոր վէպը միևնոյն հին վիպասանքն է, որ մինչև այժմ կենդանի մնում է միայն կրելով դարերի պատմական ազդեցութիւնը: Մինչ հին առասպելների մէջ հին պատմական անուններ են՝ Տիգրան-Վահագն, Արտաւազդ, Արտաշէս ևայլն, որոնց ժամանակի, ինչպէս և Հրադամիզդի ու Տրդատ Ա.-ի, պատմական յիշողութիւններ մտած են առասպելների մէջ, և կազմել Տիգրան-Վահագնի, Երուանդի, Արտաշէսի ու Արտաւազդի վէպը. նոր վէպի մէջ հին վիպասանքից զուրս է ձգուած բոլոր պատմականը, պահելով միայն դիւցազնական առասպելները՝ Սանատար, Դաւիթ ու Մհեր անունների տակ, առասպելների մէջ մտցնելով գծեր միջնադարեան պատմականից, յատկապէս Դաւիթ Արքայի ժամանակից սկսած, այլ և ուրիշ ընդհանուր զրոյցներ:

Արդարեւ, հին դիւցազնական առասպելները ամենայն ժողովրդի մէջ ևս շատ դժուար են մոռացւում. նրանք երկար դարեր ապրում են ժողովրդի բերանին, այսպէս ասած՝ միշտ հին պատմական հագուստի տեղ նորը հագնելով. բոլոր պատմական հիմունք ունեցող վէպերը երկար թէ կարճ ժամանակ ապրելով՝ վերջի վերջոյ մոռացութեան են տրւում, իսկ դիւցազնական առասպելները, որոնք հիմք ունին հին հեթանոսական հաւատալիքները, միշտ նորոգուելով՝ յարութիւն են առնում: Ուստի և զարմանալի չէ, որ մեր հին առասպելները նոյնպէս երկար դարեր ապրելով երևան են գալիս այժմ մեր նոր վէպի մէջ, ճիշտ ինչպէս մինչև այժմ ևս մեր ժողովրդի մէջ դեռ կենդանի մնում են այդ առասպելների հիմք կազմող հեթանոսական հաւատալիքները: Բայց որքան մենք ծանօթ ենք մեր նոր վէպին և որքան տեղեկութիւն տալիս են մեզ մեր ցարդ ունեցած պատմութիւնները, այդ հին առասպելները չեն կազմում մեր նոր վէպի սաղմը, էական կեդրոնը, որոնք իրենց քաշած միացրած լինէին նոր պատմական յիշողութիւնների և ուրիշ զրոյցների: Հին առասպելներն իսկապէս հագցուած են նոր վէպի մէջ. նոր պատմական-վիպականն ու հին առասպելականը իբրև զոյգ ու կից, բայց անջատ բաներ են պատմում և ոչ թէ իբրև մի անբաժանելի միութիւն, այնպէս որ եթէ նոր վէպից այդ առասպելները զուրս ձգուին, ինչպէս և շատ պատմութիւնների մէջ չկան, գրեթէ ոչինչ չի կորչիլ: Երևում է, որ նոր վէպն այդ առասպելներից անկախ բան է, և առասպելները յետոյ միայն մտիւ են վէպի մէջ. այսինքն նախ պատմուել է երկու եղբոր Հայաստան գալն ու Սասունում հաստատուելը, և ապա յետագայում միայն վերագրուել է նրանց Վահագն-Տիգրանի ծնունդն և Վիշապի դէմ ամպրոպային կռիւը, այսինքն Պոնտի թա-

զաւորի աղջկայ պատմութիւնը, որի մի կողմէ պատմուածք է մեր այժմեան վարիանտների մէջ Պանդուխի մասը, որը և նման է եղել, ըստ Խնճիճեանի վկայութեան, Տիգրանուհու վէպին: Նոյն ձևով յետագայում մտել է վէպի մէջ և Արտաւազդի մօր սէրն առ Արգաւան վիշապը՝ իբրև Դառնիկ Որբիկի (=Դաւթի) մօր սէր առ Բաղդատու Պալիֆան, որ փոխանակած է վիշապին, այլ և Արտաւազդի փակուելը Մասիսի մէջ՝ իբրև Դաւթի որդի Մհերի փակուել: Երկուսն ևս հօր անէծքի տակ են և անմահ մնում են, միայն մէկին հայրն անիծում է այն պատճառով, որ նախանձում է իւր հօր փառքին, իսկ միւսին նրա համար, որ կուռում է հօր հետ:

Ամփոփենք մեր եզրակացութիւնը:

Մեր «վիպասանքի» առասպելները երկար ժամանակ, անշուշտ դարերի պատմական ազդեցութիւն կրելով, ապրել են մեր ժողովրդի մէջ: Դրանք մինչև այժմ ևս իրարուց անջատ ու անկախ դեռ պատմում են իբրև հեքաթ կամ զրոյց: Մեր նոր վէպը նախորդ գլուխներում բացատրած ձևով կազմուելուց յետոյ՝ հետըզհետէ ստացել է դիւցազնական կերպարանք, իւր մէջ ընդունելով ընդհանուր առասպելներ և զրոյցներ ու գծեր: Այդ ձգտման ազդեցութեան տակ և մեր հին վիպասանքի առասպելները, որ դեռ կենդանի են եղել ժողովրդի մէջ, ամբողջապէս, նոյն դասաւորութեամբ մտել են նոր վէպի մէջ:

Մեր նոր վէպն, ուրեմն, ըստ պատմականին և ոգուն, մի տեսակ շարունակութիւն է հին ժողովրդական վէպի, իսկ ըստ դիւցազնականին՝ նա նոյն մեր հին վիպասանքի առասպելներն է պահում իւր մէջ: Այդ երկու տարերքից զուտ իւր մէջ ունի նոր պատմական յիշողութիւններ արարական ժամանակից սկսած, և ապա ուրիշ ընդհանուր զրոյցներ և շատ նոր կենցաղական գծեր, որոնց մի մասը տեսանք:

Ժ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

Առասպելներն ինչքան էլ կենդանի լինեն, շատ մեծ հնութիւնից են գալիս. նրանք դիւցազների հեթանոսական հաւատալիքների մնացորդ են, ուստի և նրանց բուն իմաստն այժմ մթնացած և անհասկանալի է ժողովրդի համար: Որպէս զի ժողովուրդը հաւատայ դիւցազների գոյութեան ու արարքներին և ընդհանուր առասպելներին ու զրոյցներին, այդ ամենը պիտի պատմէր իւր

կենդանի աշխարհայեցողութեան համեմատ և դիւցազներին պիտի կապէր իւր այժմեան կենդանի քրիստոնէական հաւատքի հետ: Ճիշտ ինչպէս հեթանոսական աստուածների արարքներն ու յատկութիւնները վերագրուել են քրիստոնէական սրբերին, և վերջիններիս անուան տակ դեռ ապրում և հաւատացում է հեթանոսութիւնը, նոյն ձևով և մեր վէպի դիւցազները և նրանց առասպելները քրիստոնէական գոյն են ստացած և յարմարեցուած նոր ժողովրդական գաղափարներին, ուստի և դեռ կենդանի մնում են մեր վէպի մէջ: Հետաքրքիր է տեսնել թէ ինչ կերպ մեր վէպի մէջ հեթանոսականը քրիստոնէականի է վերածուած, թէ ինչպիսի կրօնական-բարոյական հասկացողութիւն ունի մեր ժողովուրդն աշխարհի և իրերի վրայ և կամ ինչ գաղափարներ է ուզեցել զարգացնել մեր վէպը:

Ժողովրդական վէպը ժողովրդի կեանքի և հասկացողութեան բազմակողմանի պատկերն է, նրա ձգտումների մարմնացումն: Եթէ մենք այդ կեանքի բոլոր կողմերը վերցնելու լինէինք, ստիպուած պիտի լինէինք շատ երկարելու, ուստի այստեղ միայն մի քանի կարևոր կէտերով բաւականանանք, մանաւանդ որ կեանքի մի քանի գծեր արդէն առաջ ուրիշ առթիւ մէջ ենք բերել:

Աստուած եւ տղոթը:—Մեր վէպի մէջ, և ոչ միայն մեր, աչքի զարնող մի երևոյթ է, որ ոչ մի նշանաւոր գործ չի կատարում առանց Աստուծու: Շարունակ զգացում է, որ պատմուած առասպելների մէջ աստուածային կամքն է արտայայտուած, և որ գերագոյն զօրութիւնը ներկայ է իւր կամքով, իշխում և ազդում է դէպքերի վրայ: Այս պատճառով և մեր վէպը կարելի է համարել իսկապէս մի կրօնական վէպ:

«Ի՞նչ է Աստուած», այս հարցին Դաւիթը պատասխանում է. «Աստուած էն է, ինչ որ մեզ ստեղծել է ու պահում է» (3-րդ, 130): Նա «Արարող» է, «սար ու ձորի ստեղծող», «Բարերար է և ողորմած», ուստի և «օրհնեալ է և միշտ յիշեալ»:

Դա իսկապէս մի խորհրդաւոր ու գաղտնի զօրութիւն է, որից կախուած է մարդու գործունէութիւնը, և որի «հրամանքին», իբրև մի ճակատագրի, անպայման հնազանդում է մարդը: Ինքն Աստուած իբրև մարմնացեալ գործող անձ երբէք երևան չի գալիս վէպի մէջ. այլ նա միայն իւր ձեռին ունի մարդկանց ամբողջ կեանքը. հեռուից անտեսանելի կերպով կառավարում է աշխարհը իբրև «միայն Տէր» և թագաւոր:

«Թագաւոր, ի՞նչ թագաւոր. ապա մենք թագաւոր Տէր Աստուած գիտենք» (3-րդ, 76): Ահա աշխարհի իսկական իշխանը, որին ճանաչում է դիւցազներ:

Կարելի է ասել ոչ մի գիւցազնական գործ չի կատարուում առանց «Աստուած կանչելու», Աստուծու անունը տալու, նրան յիշելու: Դիւցազները միշտ Աստուծուն են դիմում աղօթքով, յաճախ լալով (7-րդ, 24, 33, 1-ն, 138, 9-րդ, 389, 374):

Աղօթքի համար կան պատրաստի որոշ բանաձևեր, որ հերոսները հարկաւոր դէպքերում կրկնում են՝ վրան աւելացնելով և իրենց խնդիրը: Եկեղեցական գրական աղօթքներ չկան. միակ բացառութիւն կազմում է հաց օրհնելու համար, ինչպէս կենցաղի մէջ, ասուած «Հայր մերը». բայց իր քան աղաւաղուած և անհասկանալի դարձած (3-րդ, 122): Դա բուն ժողովրդի աղօթք չէ, ուստի և Դաւիթը, որ իբրեւ մեծ՝ հացն օրհնում է, «Հայր մերից» առաջ և յետոյ կրկնում է. «Անուն Յիսուսին Քրիստոսին, անուն Աստրծուն Աստուած»: Սովորական պատրաստի բանաձևերից են.

«Օրհնեալ, բարերար Սստուած,

Քո հրամանքն էր շատ.

Հրամանք անես՝

Հարաւ քամին իջնէր»...

«Ողորմած բարերար Աստուած»...

«Մարեր ձորեր ստեղծող Աստուած»...

«Օրհնեալ բարերար,

Կամքն օրհնեալ է Արարողին...

Կանչենք սարերու սրբեր,

Ձորերու Կոյս Մայր Աստուածածին,

Դու օգնական պահապան լինիս...

(2-րդ, 26 հտ. 50, 54, 3-րդ, 133, 7-րդ, 52, 58, 60, 72, ևայլն):

Աստուծու ձեռին է, ասացինք, «հրամանքը», այսինքն մարդկանց ճակատագիրը: «Աստուած մէկ է, բայց իւր զուռը հազար», նոյնպէս և «Աստրծու հրամանքը շատ է», որովհետեւ նա ողորմած և բարերար է: Եւ միշտ դիւցազն Աստուծոյ այդ հրամանքն է հայցում:

Աստուծու հրամանքն առանձնապէս հարկաւոր է հրաշալին ու գերբնականը կատարելու համար, այն որ մարդկային ուժի ու կարողութեան սահմանից վեր է: Այսպէս միշտ Աստուծու հրամանքով ձին լեզու է գալիս ու խօսում. Աստուծու հրամանքով, երբ Դաւիթ քամի է ուզում, քամին գալիս է. Աստուծու հրամանքով կոտրած ձեռը ողջանում է, խաւարած աչքը լուսաւորւում. Մհերի հայրն ու մայրը գերեզմանի միջից ձայն են տալիս. Դաւիթ շղթայով կապուած՝ ինքն իրեն թափ է տալիս, «շղթայի կտորներն երկնքից ցած են գալիս». ձին ակնթարթում թռչում

հասնում է տեղ, հայրն հայրն (2-րդ, 26 հտն. 53 հտ. 7-րդ, 33, 35, 60, 9-րդ, 389 հայրն):

Աստուած ամեն անգամ պատրաստ է դիւցազնի ցանկութիւնը կատարելու, նա «Մուրադ Աստուած» է, միայն թէ դիւցազնը իրեն դիմէ, և նա միշտ յիշում է Աստծուն, ամեն բան «Աստուծով» է անում:

Այսպէս ուրեմն գերբնականն ու հրաշալին, որ իշխում է մեր վէպի մէջ, հեքիաթային հրաշալիքը չէ. դա կապուած է ժողովրդի կենդանի հաւատքի հետ, ժողովրդի համար իրականութիւն է, ինչպէս իրօք եղել և ապրել են իրենք հերոսները: Բայց ինչո՞ւ Աստուած հերոսներին լսում է և կատարում նրանց այդպիսի խնդիրը:

Զնոր՝ք և անձնականութիւն:—Ժողովուրդն իւր անուս դրութեան մէջ իհարկէ աստուածաբանական բնաւորութիւն չէր կարող տալ իւր վէպին, և ոչ փիլիսոփայութիւն անել: Վերացական դատողութիւններ աշխարհի կառավարութեան կամ նախախնամութեան մասին չկան գրեթէ: Ժողովուրդը բանաստեղծում է. բայց բանաստեղծական կենդանի պատկերների և ձևերի տակ պարզ երևում է նրա հայեացքն աշխարհի իրերի այն կողմի մասին, մի շատ տարրական և պարզ հայեացք, որից անշուշտ,—ինչպէս յաճախ գիտականի սկիզբը ժողովրդականի մէջ է,—ծագել է աստուածաբանական գաղափարը «շնորհքի» մասին:

Աստուածաբանների հասկացողութեամբ «շնորհքը» առանձնապէս մի գերբնական և ձրի պարգև ու տուրք է, որ Աստուած բաշխում է մարդկանց՝ նրանց արդարացնելու ու փրկելու համար: Այսպէս ասած «ներքին շնորհք» կամ մնացական է, այսինքն մի անգամ տրուած է մարդուն և յարատե մնում է մարդու մէջ, կամ ամեն պարագայում նոր տրւում է իբրև ներգործական շնորհք: Այս հասկացողութեամբ միւր հերոսները յարատե ունին իրենց մէջ մնացական շնորհք. նրանց «ազգին տուովի ա», «նրանցը տուածութիւ է (7-րդ, 51, 66) այսինքն ժառանգաբար իրենց մէջ կրում են աստուածային տուրքը: Այն գերբնական աստուածային ոյժը, որ ունին հսկաներն՝ ըստ հեթանոսական հայեացքի՝ այն պատճառով, որ ծովից են ծնուած, այսինքն դիւցային ծագում ունեն, քրիստոնէական հայեացքով բացատրուած՝ դառնում է ուրիմն աստուածային տուրք, ձրի շնորհք:

Ճիշտ նոյն ձևով իբրև աստուածային շնորհք է հասկացւում և ջրից ոյժ առնելը հայրն, որ, ինչպէս տեսանք, ըստ հեթանոսականին, հսկաների ծովային լինելովն է բացատրւում: Զէնով Յովանը Դաւթին ասում է. «կաթնաղբիւրի վրայ իջի՛ր, քնի՛ր,

շնորհք Աստուծոյ կառնես», և Դաւիթը ջուրը խմում է ու քնում և «շնորհքն Աստուծոյ առաւ», այսինքն հսկայամարմին դարձաւ (7-րդ, 23):

Այսպէս աստուածային շնորհք է համարուում և ամեն զիւցազնական գերբնական գործ, որի համար հերոսներն առանձնապէս զիմում են Աստուծուն և նրա հրամանքը խնդրում, որ Աստուած շնորհում է նրանց: «Էն ժամանակ արդար մարդ էին, ինչ մուրազ անէին՝ Աստուած կը կատարէր», բացատրում է վիպասաններից մէկը (2-րդ, 41): Կը նշանակէ արդարութեան համար է, որ Աստուած գերբնական տուրքերով՝ նայելով պարագաներին՝ օժտում է հերոսներին: Ճիշտ է, քրիստոնէական աստուածաբանական հայեացքով աստուածային շնորհքի նպատակն է մարդուն արդարացնել, իսկ վիպական հայեացքով՝ մարդիկ արդար են, դրա համար և Աստուած իւր շնորհքը տալիս է նրանց, բայց այս երկուսը գործնականի մէջ նոյնանում են: Դիւցազներն արդար են, որովհետեւ նրանց ձգտումներն արդար ու սուրբ են, նրանք շարունակ դէպի արդարութիւնն են զիմում: Բայց և նրանք արդար են, որովհետեւ աստուածային շնորհք ունին: «Պիտի մեր ազգ չխաբուէր, հս ինչ՞ու խաբուեցայ մէկ կնոջ ապով», ասում է Դաւիթը միշտ գործելուց յետոյ (3-րդ, 41): Բայց ինչու չպիտի մեղանչէր Զովանց ազգը և միշտ դէպի արդարն ու սուրբը ձգտէր, միայն նրա համար, որ «նրանցը տուովի է», այսինքն ունին գերբնական ձրի պարգևը:

Աստուածային շնորհքը հարկաւոր է մեծամեծ գործեր կատարելու համար: Բայց այդ շնորհքը մարդուս մի կրաւորական էակ չէ դարձնում, որ այս կամ այն պէս գործէ, որովհետեւ Աստուած այս կամ այն պէս է կամենում՝ այլ նա ունի իւր ազատ կամքը, նա անձնիշխան է: Եթէ մարդս յանցանք է գործում, մեղանչում, այդ նրա ազատ կամքով է լինում: Այսպէս Դաւիթը աստուածային շնորհքն ունենալով հանդերձ՝ մեղանչում է իւր կամքով, այն էլ մի քանի անգամ: Միւս կողմից եթէ շնորհքն իջնում է նրա վրայ, միայն այն պատճառով՝ որ ինքը հերոսն այդ կամենում է՝ ամեն անգամ դրա համար Աստուծուն զիմելով: Շնորհքն ու անձնիշխանութիւնն ուրեմն հաշտեցրուած են մեր վէպի մէջ. բնատուր ժառանգական ոյժը՝ իրրեւ մնացական շնորհք՝ հերոսի կամքից դուրս է, իսկ ներգործականի մէջ կամքն ազատ է: Որով հերոսները շնորհքի կամ աստուածային հրամանքի կոյր խաղալիք չեն դառնում և ստանում են ներքին բարոյական արժանաւորութիւն:

Երբ մենք ապահով լինում ենք պահանջում հերոսից ամենից

առաջ իբրև դիւցազնական բարոյական առաքինութիւն: «Սուրբ Նշանի» հունար էն էր, որ զինք պիտի չերդուէր. իսկ մի անգամ որ երգուում են, երգումը պիտի պահել: Երգմնազանց Դաւիթը «երգումակոտոր է լինում», այսինքն թեի Մսէ խաչը սևանում է, և նա ուժից ընկնում է՝ կորցնելով Աստուծուն շնորհքն ու սպանւում է: Այսպէս երգումակոտոր են լինում ու մեռնում նաև Առիւծաձև Մհերն ու իւր կինը (3-րդ, 82 հտ. 7-րդ, 4 հտ.):

Գարբիէլ հրեշոտակ:—Եթէ Աստուած անձամբ չի մամնակցում վէպի գործողութեանը, թէպէտև ամենայն ինչ նրա կամքով է լինում, հրեշտակներն ու սրբերը հանդէս են գալիս իբրև գործող անձեր, ճիշտ ինչպէս յունական վէպի մէջ աստուածները: Եւ ի՞նչ են իսկապէս մեր հրեշտակներն ու սրբերը, եթէ ոչ նոյնպէս պաշտելի էակներ, որոնց նոյն իսկ աղօթում են: Խանդութն աղօթում է.

«Սարեր ու ձորեր ստեղծող Աստուած,

Դու հայր ու որդին իրարուց ջոկես»:

Բայց նա Աստուծուն հաւասար դիմում է և հրեշտակներին ու Աստուածածնուն.

«Ի՞նչ դաս հրեշտակներ, ձեզ եմ կանչել,

Դուք հայր ու որդին իրարուց ջոկէք.

Ո՛վ սուրբ մայր Աստուածածին, քեզի կը կանչեմ,

Դու հայր ու որդին մէկմէկուց ջոկես»:

Հրեշտակներից մեր ժողովրդի մէջ ամենից կենդանի պատկերացում է Գարբիէլը, և այս՝ այն պատճառով, հեթանոսական Հոգեհառ Գրողին քրիստոնէութեան ժամանակ փոխանակել է Գարբիէլ հրեշտակը: Նա իւր այս դերի մէջ մամնակցում է վէպի գործողութեանը. հոգին նրա աւանդն է, և նա պիտի առնի: Այսպէս՝ զիշերը Գարբիէլը գալիս է Մհերին. որ երգումակոտոր էր եղել և պիտի մեռնէր, ասում է, որ պատրաստութիւն տեսնի՝ հոգին առնելու է: Մհերը քառասուն օր միջոց է ուզում իւր մեղքերը քաւելու, և նոր Գարբիէլը գալիս է, նրա հոգին առնում (3-րդ, 82, 4-րդ, 432):

Դաւիթ ու Մհեր կուում են. քիչ է ֆնում իրար սպանեն. Խանդութն աղաչում է, որ Գարբիէլ հրեշտակն իջնէ հայր ու որդի բաժանէ իրարուց: Եւ Գարբիէլն իջնում է, մէկի կամ միւսի հոգին առնելու տեղ՝ բաժանում է սարերի նման հսկաներին, «ինչպէս որ երկու աքլոր կուռն, մէկն երթայ յետ կարի իրարուց»: Եւ երբ հայրը բարկացած՝ անիծում է որդուն, որ ժառանգ չունենայ, հրեշտակը լսում է նրան, «Մհերի միջոց երակ քաշում է, որ էնու մօտէն ժառանգ չընկնի դուրս մէջ աշխարհքին»:

Սուրբ Սարգիս:—Աւելի հետաքրքիր է սուրբ Սարգսի մաս-

նակցութիւնը գործողութեանը: Բրիստոնէական սրբերի վրայ յաճախ անցել է հեթանոսական աստուածների դերը: Այդպիսիներից մէկն է ս. Սարգիսը, որ իւր վրայ առել է Հոգմի աստուածութեան պաշտամունքը (տես մեր Volksgl. եր. 95 հտն.): Նա իրրկ այդպիսին, ինչպէս ուրիշ ազգերի մէջ հոգմի աստուածութիւնը, արագահաս է և նեղութեան մէջ ընկած կտրիճներին օգնութիւն է գալիս, հովանաւորում է մանաւանդ նրանց, որ ամուսնութեան են դիմում: Վէպի մէջ ևս նա կատարում է իւր այս դերը:

Դաւիթը Խանդութին առնելու նպատակով՝ գնում է բերելու իւր ոսոխ փահլեանների գլուխը: «Փահլեաններ տեսան որ ձիաւոր մի կիզայ, ձիու թող երկինք կենի: Ասեցին,—էդ ձիաւոր կռուի համար կիզայ. չգիտենք ընդի Սրգոյի (սուրբ Սարգսի) ջորդերո՞ւնցն է» (1-ն, 173): Նոյն դէպքում ուրիշ պատմութեան մէջ, երբ Դաւիթը Համգայ փահլեանին ասում է թէ քո գլուխն եմ ուզում, որ Խանդութին նշանաբան տանեմ, փահլեանը հարցնում է. «Դու ծ ու ո Սրգոյի փ ո կ ե ը ո լ ե ն» (3-րդ, 48): «Փոկ» բառը մեզ համար անհասկանալի է, բանահաւաքը հարցականով «սերունդ» է դրել: Բայց որքան մենք գիտենք և պ. Հայկունին բացատրեց մեզ, պէտք է լինի «փոքրերուց». որովհետև Սասնու ջոջ տան հերոսները ժողովրդի մէջ կոչւում են սուրբ Սարգսի փոքրեր, կամ բարբառային ձևով՝ «փոքրեր»: Իսկ «ջորդ» բառը ճ ո ը ո է, որ նշանակում է՝ արբանեակ, աղայ, սպասաւոր, փոքրաւոր, ծառայ: Այսպէս գործածւում է զոյգ՝ «ճորտ ու գերի» «կորտ ու ծառայ»:

Յովհաննէս Թլկուրանցին մի սիրոյ գովք անելուց յետոյ՝ իւր շնորհքի աղբիւրը դնելով «եօթն շնորհաց տէր մուրադատու սուրբ Կարապետին», որ ի միջի այլոց և աշղութեան շնորհք է տալիս, նրա պաշտպանութեան է դիմում այսպէս.

«Ասա զբանս, Յովհաննէս, է՛ր կուխնայիս.

Դու սուրբ Կարապետի ճորտ ու ծառան ես:

Սուրբ Կարապետ, շատ կուխնդրեմ զքեզ,

Զասողքս և զսողքս ի չարէն փրկես»:

Ինչ իմաստով որ Թլկուրանցին իրեն անուանում է ս. Կարապետի ճորտ ու ծառայ, նոյն իմաստով պէտք է հասկանալ և մեր ղիւցազների՝ սուրբ Սարգսի «ճորտ ու փոքր» լինելը: Սուրբ Սարգիսը նրանց շնորհատուն է և հովանաւորը: Հետաքրքիր է, որ վէպի մէջ ս. Սարգիսն ևս նոյն ծ ու ո մականունն է կրում, ինչ որ Սասնու ղիւցազները, որ և ցոյց է տալիս թէ ս. Սարգիսն ու Ազնանց տոհմը մօտիկ յարաբերութիւն ունին կամ աւելի՝ ազգակցութիւն:

Վէպի մէջ իբրեւ գործող անձ է երևում ս. Սարգիսը: Երբ Դաւիթը Համգայ փահլեանի վրայ է գնում, «մէկ էլ տեսաւ յառջեւանց մէկ հմալ թ ո գ ու գ ու մ ա ն կիգայ, որ Աստուած ազատայ. եկաւ, տեսաւ, որ սուրբ Սարգիսն է: Դաւիթ գնաց, որ Սարգսին համբուրէր, սուրբ Սարգիս ասեց.—հանէ քու սուրբ Նշան ես համբուրեմ, նոր դու ինձի համբուրէ:—Հանեց սուրբ Նշան, համբուրեց սուրբ Սարգիս. էն էլ սուրբ Սարգսին համբուրեց:—Դէ գնա, ասեց, Աստուած հետ քեզի եղնի» (3-րդ, 46). Սուրբ Սարգսից յետոյ նոյն ձևով հանդիպում է Քեռի Թորոսիկը, որ յանդիմանում է Դաւթին և նրա ձին պահում:

Այս հատուածն այնպէս է պատմուած, որ սուրբ Սարգիսը Դաւթի հին ծանօթ մէկն է երևում, կարծես հաւասար նրան, և նոյն իսկ Դաւթին իւր խաչով աւելի քան սուրբ Սարգիսը: Միւս կողմից տեսնում ենք, որ սուրբ Սարգիսն իւր փոքրերին կամ ճորտերին օգնութեան է հասնում նրանց ամենադժուար կուռի մէջ, ինչպէս և Ձէնով Յովանը կամ Քեռի Թորոսը: Կարծում ենք, որ մի պատմուածքի մէջ (5-րդ, 520 հտն.) յիշուած Ձէնով Սարգիսը, որ Ձէնով Յովանի եղբայրն է, Սասնու ծոերի նախնիների քեռին, նոյն է ինչ որ սուրբ Սարգիսը: Այս Ձէնով Սարգիսն ու Ձէնով Յովանը Դաւթի վէպի մէջ ևս հանդէս են գալիս և զոյգ կատարում են նոյն դերը, ինչ որ ուրիշ պատմուածքների մէջ Քեռի Թորոսն և Ձէնով Յովանը, կամ սուրբ Սարգիսն և Քեռի Թորոսը:

Սուրբ Սարգսի և մեր հերոսների մէջ եղած յարաբերութիւնն երևում է և վէպի վերջում: Անմահ Մհերն իւր փակուելուց առաջ յիշում է իւր նախնիներին և նրանց գերեզմաններին դիմում: Նա իւր հօրն ու մօր, Ձէնով Յովանի և Սասնու տան բոլոր մեռելների համար պատարագ է անել տալիս. բայց ամենից առաջ գնում է Բաղդատ Բաղդասարի գերեզմանը տեսնելու. երկրպագում է գերեզմանին և վրան մի «քառասուն—խորան ժամ» է շիրիւ տալիս, և անուշը դնում սուրբ Սարգիս:

Ինչ կապ կայ սուրբ Սարգսի և Սասնու ծոերի, յատկապէս նրանց նախնի Սանասարի կամ Բաղդասարի մէջ. ինչո՞ւ Մհերը իւր նախնիներին յիշելու ժամանակ յիշում է և ս. Սարգսին և իւր նախնու գերեզմանի վրայ կանգնած եկեղեցին նրա անունով է կոչում: Կարծում ենք, որ վերևում դրած հատուածներից բաւական որոշ երևում է, որ մի կողմից սուրբ Սարգիսը դարձել է Սասնու ծ ո ե Ր ի ջ մ է կը, և յատկապէս Սանասարի կամ Բաղդասարի նախնին, երբեմն հաւասար Քեռի Թորոսին, Ձէնով Յովանին կամ Ձէնով Սարգսին, որոնք բոլոր միևնոյն անձի կրկնու-

թիւններ են. միւս կողմից մեր դիւցազները նրա «ճորտերն ու փոքրերն» են, իսկ սուրբ Սարգիսը նրանց հովանաւորը: Իսկ թէ ինչո՞ւ անպատճառ սուրբ Սարգսի ճորտ ու փոքրն են դարձած մեր հերոսները, և ոչ սուրբ Կարապետի, որը, յայտնի է, փառլեաններին տալիս է ըմբշամարտութեան շնորհքը, և կամ սուրբ Սարգիսն է դարձած **ժ ու ո Սարգիս և Աղնանց տոհմի նախնի,** — այդ էլ կը պարզուի, եթէ ինկատի ունենանք սուրբ Սարգսի հեթանոսական պաշտամունքը և Սանասարի կամ Բաղդասարի դիւցազնական առասպելը:

Սանասարը կամ Բաղդասարը, տեսնո՞ւք, իրենց առասպելով հանդիսանում են իբրև ամպրոպային հերոսներ. իսկ սուրբ Սարգիսը, ինչպէս վերևում գրինք, փոխանակել է Հոգմի աստուածութեան: Այդ հին առասպելականութիւնների մէջ քամու աստուածութիւնները ամպրոպային աստուծու ընկերն ու արբանեակներն են նրա ամպրոպային կուռի մէջ. և սուրբ Սարգիսն իսկապէս նոյն իւր այդ հին վէպի մէջ՝ դարձած լինելով **ժ ու ո Սարգիս,** որ թող ու դուժման հանելով օգնութեան է հասնում դիւցազներին: Եւ եթէ Սասնու ծոներն այժմ սուրբ Սարգսի ճորտ ու փոքրն են, այդ միայն նրա համար, որ սուրբ Սարգիսը պաշտելի է այժմ, մինչ Սասնու ծոները, թէպէտ արդար մարգիկ, բայց պաշտելի չին: Միւս կողմից՝ ինկատի պիտի ունենալ և մի ուրիշ հանգամանք. ինչպէս ընդհանրապէս Հոգմի աստուածութիւնները, սուրբ Սարգիսն ևս մեր արգի ժողովրդական հաւատալիքների մէջ իշխում է և փոթորկի ու ամպրոպի վրայ. նա ձմեռը հողմ ու բուք է հանում, բայց ամառը հողմ ու անձրև, և նոյն իսկ կարկուտ է բերում: Իբրև հին Քամու աստուածութեան փոխանորդ՝ նա մասամբ ուրեմն իւր վրայ է առած և փոթորկի ու ամպրոպի աստուածութեան դերը: Իբրև այսպիսին նա շատ բնականօրէն պիտի դառնար ամպրոպային դիւցազն Սանասարի կամ իւր եղբոր նախնի մի ծուռ, իսկ Աղնանց տոհմի հերոսները նրա ճորտերն ու փոքրերը, իսկապէս, ինչպէս պիտի սպասէինք, սերունդը: Եւ եթէ ճիշտ լինի բանահաւաքի բացատրութիւնը «փոկ» բառի համար, որ մեզ կասկածելի է թւում, ըստ վէպի Սասնու ծոներն ուրեմն ծուռ Սարգսի սերունդն են դառնում:

Սուրբ Սարգսի դերով, տեսնում ենք, ժողովուրդն իւր ամպրոպային դիւցազների առասպելական ծովային ծագումն աշխատել է բացատրել քրիստոնէական ժամանակի հաւատալիքներով: Ամպրոպային հերոսները նոյն աստուծու ծնունդ են սովորաբար, իսկ մեր հերոսները ճորտ ու փոքր են, եթէ ոչ սերունդ,

մի սրբի, որ իւր վրայ առել է ամպրոպային աստուծու կամ նրա արքանեակ Հոգմի աստուածութեան դերն ու առասպելը:

Հին հեթանոսականն ուրեմն դարձեալ քրիստոնէականի է վերածուած, բայց այդ քրիստոնէականն իսկապէս անունով է միայն քրիստոնէական, էութեամբ նոյն հին հեթանոսականն է:

Մարութայ բանձրիկ Աստուածածին:—Միւս սրբերից յիշուած է առանձնապէս Աստուածածինը, որ սակայն գործող անձ չէ: Նրա անունով շինուած վանքը միայն մեծ դեր է կատարում վէպի մէջ: Այդ վանքի միջոցով վէպը մեր առաջ բաց է անում մեր ժողովրդի և իշխանների զարմանալի բարեպաշտութիւնը, յատկապէս նրանց եկեղեցասիրութիւնը:

Քրիստոնէական հաւատքի վրայ հաստատութիւնը երևում է հենց վէպի սկզբում: «Ուր որ լինիս, ինչտեղ գաս, լոյս հաւատիս հաստատ մնաս», ասած է մի ժողովրդական երգի մէջ թաթար խանին առւած աղջկայ համար: Նոյնը տեսնում ենք և մեր հերոսների նախամայր Ծովեալ Խանումի նկատմամբ: Նա մարդու է գնում կռապաշտ թագաւորի, բայց իւր հետ թաքուն վերցնում է մի «քոսա վարդապետ» կամ տէրտէր, կնոջ հագուստով, որպէսզի օտար աշխարհում ժամ ասի և եթէ իրեն երեխայ լինի՝ թոնրի վերայ կնքի (3-րդ, 62, 8-րդ, 4, 9-րդ, 404): Եւ այդ վարդապետը Ծովեալից անբաժան է մնում, միշտ նրա համար ծածուկ ժամ է ասում:

Նոյն վարդապետն իբրեւ խորհրդական մնում է և Սանասարի համար և նոյն իսկ երկու եղբօր հետ գալիս է Սասուն: Երբ նրանք իրենց բերդը շինում են, «դարձան, ասում է վէպը, մէկ պղտի եկեղեցի մ' էլ շինեցին», և աւելացնում է. «վարդապետն էր, Սանասարն էր, Բաղդասարն էր. օրէն երեք դիր ժամ, խաչ, աղօթք կէնին» (3-րդ, 61—71, 74):

Նոյն ժամասիրութիւնը տեսնում ենք և Դաւթի համար: Սրա ճիւղի մէջ առանձնապէս երևան է գալիս Մարութայ բարձր Աստուածածինը, որ կարծում ենք Սանասարի ու Բաղդասարի շինած փոքրիկ եկեղեցին է, որ և Դաւթի նորոգում է. մի հարուստ վանք, ուր ոսկու և արծաթի հետ կան «ժամու հանդերձներ, անգին թագեր, անգին բուրվառներ, անգին խաչեր, անգին շուրջառներ, ոսկեկող աւետարաններ». իսկ միաբանութիւնն է քառասուն հալսկոպոս, քառասուն վարդապետ, քառասուն սարկաւազ ևայն, որոնց բոլորի ապրուստը ու վանքի բոլոր ծախքը տալիս է Դաւթի, որ այնտեղ ուտեն, ժամպատարագ և Աստուծուց խնդրուածք անեն (2-րդ, 60, 3-րդ, 97 հտն.): Եւ վարդապետները՝ ոսկի գաւազան բռնած՝ քարոզ են տալիս ժողովրդին:

տէրտէրները՝ ոսկի սկին բռնած ձեռները՝ սրբութիւն են տալիս ժողովրդին. իսկ սարկաւազները՝ ոսկի բուրվառ ձեռներին՝ խունկ են ծխում առջև ժողովրդին:

Ահա այս վանքի զօրութիւնն է, այս վանքի «հացն ու գինին», սրբութիւնը, սրա խաչ-պատարագը, որին միշտ դիմում է Դաւիթը և որ այնքան մեծ ոյժ է տալիս Դաւթին: Սոփորական կարճ աղօթքն է «հաց ու գինի, տէր կենդանի» (1-ն, 160, 174), կամ «Յիշեմ իմ հացն ու գինին, Տէր կենդանին. Մարութայ բանձր Աստուարածին, Սաչ-պատարագին, վեր Դաւթի աջ թևին» (3-րդ, 109. 7-րդ, 23. 27. 2-րդ, 33, 36. 8-րդ, 36): Կընշանակէ «Համայիլի» հաւատքին, որ տեսանք վերևում, փոխանակել է քրիստոնէական «հաց ու գինու», Մարութայ բարձրիկ Աստուածու միաբանների Սաչ-պատարագի զօրութեան հաւատքը: Պատմութեան մեծ մասի մէջ Համայիլն արդէն մոռացութեան է տրուած քրիստոնէական Սաչ-պատարագի առաջ, որ միայն է յիշուում:

Սակայն Դաւիթը, ինչպէս տեսանք, իւր ծոցում կամ թևի վրայ իրրեւ Համայիլ ունի և խաչ կամ սուրբ նշան: Եւ ինչո՞վ է Դաւիթ քրիստոնէայ, այս մասին նա պարզ պատասխանում է Սանդութին, երբ նա հարցնում է. «Ա՛յ Դաւիթ, քու նշան ի՞նչ կայ, որ աստուածապաշտ ես»:—«Իս էն իմ, ասաց, յիշն իմ խացն ու գինին, Տէր կենդանին, Մարութայ բանձր Աստուարածին, Սաչ-պատարագի՝ վեար իմ աջ թևին»: Սանդութն ուզում է տեսնել. Դաւիթը բաց է անում և ցոյց տալիս. «Որ շանք ետու՝ Մսէ խաչ էնու թևու վրայ էր» (3-րդ, 123 հտն.):

ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ

ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅՑ

Ա. ԴԱԴԵԱՆԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս ժողովածուի, որ իւր մէջ պարունակում է և՛ մասամբ խաչենում ու Դիզակում բերնէրերան պտտուղ բանաւոր երգերից, մեծագոյն մասը, հիմքը, Վարանդայի գիւղերայքից հաւաքածն է կազմում: Խաչէնի և Դիզակի գիւղերում հաւաքածները միայն ժողովրդական խաղեր (քառատողեր) և ալէլույաներ են, որոնց վերեն էլ նշանակւած է ուր հաւաքած լինելը, իսկ միւս երգերը և ոտանաւորները, անխտիր Վարանդայում են գրի առնւած:

Այս ժողովածուն գրի է առնւած երկու հոգուց, ինձնից և իմ եղբայր Խաչիկ վարդապետից, տարբեր ժամանակներում:

Նա իր ընդարձակ ժողովածուն (որից քաղածաբար հրատարակութեան համար պատրաստում եմ) հաւաքել է գիւղերը շրջելով, երբեմն յատուկ այդ նպատակով գնալով, երբեմն էլ ուր որ իբր վանահայր, կամ ուրիշ գործով գնացել է, որի պատճառով և ժողովածուն մասնագիտական բնաւորութիւն չի կրում: Երգերը, ոտանաւորները կան, բայց չկան թէ ումնից է գրի առել, ի՞նչ նպատակով, կամ ի՞նչ դէպքի հետ կապւած են երգում կամ ասում. իսկ նիւթերը՝ որ ազատ ժամանակ չունենալու պատճառով խառնիխուռն թափթփած են եղել, աւելի են մթնացնում զործը: Իսկ իմ ժողովածուն գրի եմ առել նոյնպէս ոչ իբրև բանահաւաք մասնագէտ, այլ օգտւելով հայրենիքում գտնւելու կարճ ժամանակից:

Խաչիկ վարդապետը գրի է առել 1885—93 թւականը, իսկ ես 1903 թւի յուլիս ամսում, այնպէս որ երկու ժողովածուների միջև 15-20 տարւայ ժամանակամիջոց է անցել, իսկ այդ ժամանակամիջոցում, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, ահագին փոփոխութիւն

կայ, թէ նիւթի բովանդակութեան տարբերութեան, թէ խաղերի պատմական զարգացման ուսումնասիրութեան և թէ լեզուական ու վարեանտների ուսումնասիրութեան կողմից: Մանաւանդ երգերի պատմական ուսումնասիրութեան կողմից, որով կարելի է շատ երգերի մասին Կոնէ ամփոփ գաղափար կազմել, որը միայն մէկի ժողովածուն աչքի առաջ ունենալով հնարաւոր չէր այն երգերի նկատմամբ, որոնք կամ իմ ժողովածի մէջ կտոր կտոր հղած, առանձին-առանձին են ասուում, իսկ Պաշիկ վարդապետի ժողովածի մէջ մի ամբողջութիւն են կազմում, ի մի միացած, կամ թէ ընդհակառակը:

Իսկ լեզուական կողմից զարաբաղցերէնին այն խորթ ձևերը, ինչպիսիքն են կրողիս, տալիս, լալիս կայլն կայլն, որոնք նոյն իսկ ինձ խորթ էին թուում և ես գրի առնելու ժամանակ կանգ էի առնում արտասանութիւնը ուղղել տալու և չէր յաջողում, որովհետեւ երգ ասողը էլի նոյնն էր կրկնում, այժմ հրկում է որ բաւականին երկար անցեալ ունին, և Պաշիկ վարդապետի ժողովածոների մէջ ևս հանգէս են գալիս: Իհարկէ պարզ է որ այդ ձևերը օտարամուտ ձևեր են, բայց ի՞նչ ժամանակից և որտեղից՝ այդ արդէն պէտք է որոշել:

Վարեանտների մասնակի վերականգնումը, երկու ժողովածուները ի նկատի ունենալով, մի քանի երգերինը կատարել եմ, ինչպիսին է օրինակ Պարունի երգը, որի կէսը Պաշիկ վարդապետի ժողովածի մէջ ուրիշ երգի շարունակութիւն էր կազմում, չնայած, որ այս կէսի մէջ էլ Պարուն անունը պահւած էր կայլն: Իսկ թեթև փոփոխութիւններ քառատողերի մէջ շատ եմ կատարել, ի նկատի ունենալով հետեւեալը: Երգերը, մանաւանդ սիրոյ երգերը, ասում են աղջիկները, որոնք օտար մարդկանց մօտ ամաչում են «յար» բառը գործածել, որի փոխարէն ախպէր բառն են գործածում: Եւ այն երգերը, որոնք հաւաքել ենք երկուսս էլ, և նրա գրի առածի մէջ ախպէր է գործածւած, իսկ իմ գրի առածի մէջ յար բառը, ես գերադասել եմ իմը, որովհետեւ նախ սիրոյ երգի միտքը չի համաձայնում ախպէր բառին, և ապա այն՝ որ պատահում էր ինձ հետ գրի առնելու: Ասողները, որ իմ ազգականներն էին *), նոյն իսկ իմ մօտն ամաչում էին «յար» ասել, և ախպէր էին ասում. երկար թախանձելուց, համոզելուց յետոյ միայն սիրտ էին անում «յար» բառը գործածել, որի պատճառով

*) Իմ ժողովածուն գրի եմ առել Վարանդայի միայն երկու գիւղում Վերին Թաղաւարդ և ոչ հեռու զբառից Ղարաբուլաղ գիւղում: Ա. Դ.

նոյն իսկ քառասուղի ամբողջ շարայարութիւնը երբեմն փոխուած էր:

Ինչպէս Խ. Վ.-ի, այնպէս և իմ ժողովածուն գրի է առնւած սովորական գրութեամբ, որի ժամանակ բարբառի յատուկ, մանաւանդ զարաբաղցերէնին առանձնայատուկ հնչիւնները կորչում և գրութեան ժամանակ երևան չէին գալիս: Այդ պատճառով հենց թողնելով նիւթերիս տպագրութեան տալու դործը, հետևէ եղայ պատրաստելու զարաբաղցերէնի լիակատար բառարան և ընդարձակ քերականութիւնը, որոնցից առաջինը արդէն պատրաստ է:

Իսկ այստեղ գրութեանս համար իբրև այբուբէն ընդունել եմ պ. Հ. Աճառեանի ուսումնասիրութիւնից (Ղարաբաղի բարբառի մասին, արտատպութիւն Արարատից 1901 թւին), ուր ի բաց առեալ մի քանի թեթև խոտորումների, բաւականին ճիշտ որոշել էր զարաբաղցերէնին յատուկ բոլոր հնչիւնները: Ի դէպ, կարևոր եմ համարում յիշել այդ խոտորումներից մէկը, որ բաւականին զժաւարութիւն է պատճառում գրելու ժամանակ: Այդ «ը» տառի հնչման երկու տարբեր աստիճան որոշելն է, կակուղ և կոշտ, որ ինքը պարոն Աճառեանն էլ նկատել է (տես երես 6-րդ ը=ձ *) տառի մասին) բայց տարբեր նշաններ չի որոշել, որով և ընթերցանութիւնը, մանաւանդ օտարի համար, բաւականին զժաւարանում է: Օր. պըլիթ, թըթըրմաղէ, աւելի լաւ կլինէր գրել ը-ով, որովհետև ընթերցողը թըթըրմաղէ բառի ը-երը նոյնպէս սլիտի հնչի, ինչպէս որ դիցուք թըթըլըմօր բառինը, որտեղ կոշտ ը-եր են: Աչքի է զառնում և մի աւելորդ երկբարբառի ընդունելը դարձեալ նոյն գրքում, «ուա», որը չկայ, այլ «վա» հնչիւնն է, որ շփոթեցրել է պ. Աճառեանին, նոյն օրինակները, որ այդ երկբարբառի համար բերել է պ. Աճառեանը, հնչում է ոչ թէ թթուաշ, այլ թըթվաշ, ոչ թէ չուան, այլ չըվան կայլն կայլն **):

Այս նոր հնչիւնաբանութեամբ գրած նիւթերը պարզ է որ

*) e տառն է շուռ տւած:

**) Չի կարելի անուշադրութեան մատնել և մի հիմնական սխալ, որ պ. Աճառեանինը չէ. սեռականի վերջաւորութեան համար «ըէ» ընդունելը, որը ածականի վերջաւորութիւն է, գոյականից կազմած, օր. փաղը՝ և փաղըէ ածականը: Իսկ «ըէ»-ն որ իրան էլ այդպէս են հաղորդել՝ պէտք է «ու» լինի, և մի զարմանալի երևոյթ է, որ բոլոր կանոնաւոր հոլովւող բառերը սեռականում «ու» են վերջանում:

Գուցէ և պարոն Աճառեանին շփոթեցրել է որոշեալ սեռականի «ըէն» վերջաւորութիւնը, օրինակ ծառըն, իսկ բուն սեռականը կլինի ոչ թէ ծառըէ, այլ ծառու:

կրկնակի արժէք են ստանում, քան ունէին: Ազգագրական նիւթերը, որ միաժամանակ և լեզւաբանական նիւթեր են, չեն կարողանում վերջինիս պահանջներին բաւարարութիւն տալ, երբ այն տառերը, որոնցով գրւած են, չեն արտաբերում այն բոլոր հնչիւնները, որոնք որ կան իրապէս լեզւի մէջ:

Ընթերցողին դիւրութիւն տւած լինելու համար բերենք և այդ այբուբէնը, որ գործադրւած է այս նիւթերի արտագրութեան ժամանակ:

Ձայնաւորներ

Բաղաձայներ

ա=a	բ=b	կյ=ky
ա=ä	գ=g	հ=h
է=e	ղղ=gy	ռ=rr
ը=ə	դ=d	ս=s
րէ=é	զ=z	վ=v
ի=i	թ=th	տ=t
օ=o	ժ=z'	ր=r
ու=u	լ=l	ջ=tzh
էօ=ö	խ=x	փ=ph
իւ=ü	ծ=ts	ք=kh
երկբարբառներ	կ=k	քյ=khÿ
էյ=ey կամ ei		
օյ=oy կամ ei		
ույ=uy կամ ui		

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փոխ=փոխաբերական.

Վար=վարեանտ.

Խ, կամ Խ. վ=Խաչիկ վարդապետի գրի առած, Վարանդայում մենակ Խ. քառատողերի մէջ նշանակում է գրի առած կամ Խաչենում կամ Դիզակում, իսկ միւս երգերի մէջ Խ-ն նշանակում է Խաչիկ վարդապետի ժողոված Վարանդայում:

ՁԱՆ-ԳԻՒԼՈՒՄՆԵՐ

Պզիզ յարբա կըռնալ ա,
Գյիւլն ըրէսէն փըռնալ ա,
Ամէն ծառա մին փըշադ 1),
Խէլունք տըղէն ումբըը շատ:

Ալ 2) կանիս ալ կանիս
Բըշըւարէն 3) կուլ 4) կանիս
Բալամ 5) տըէս վըէր կընէգլըտ 6)

լու չի
Մին լուվ կընգան 7) տըէդ 8) կանիս:

Ալ տըղա ջան, ալ տըղա,
Աչկերը չալ չալ 9) տըղա,
Էտ մուտանան 10) պէր մըէր տօնը,
Ինձ գլըլըշադ 11) տար ծէր 12)
տօնը:

Ախճի ախճի համ 13) օնիս 14)
Չուրուք սլուանէ 15) ծամ 16) օնիս.
Քա հօր քա մօր աչքը լիւս 17) կյա
Վըէր 18) ինձ կյուլի կամ. 19) օնիս:

Ախճի անումըտա 20) Մանէ,
Լէշակտ 21) քամէ կըտանէ,

Յէս ու տու նըշանած բէդինք
Իմ հօր քու հօր խընամէ:

Ախճի անումըտ Մարթա,
Յէս կյիր կըրիմ տու կարթա,
Քու խօսկէրըտ ինձ մըհար,
Ամէն մինը մին գորթ 22) ա:

Ախճի յօր կօնիս 23) գլիւլ-
բիդ 24) ճաղը 25)
կանիս անհամ 26) շուրվէն 27) աղը.
Բա 28) վըէր քյէզ յադ մարթ տանէ
Հո 29) յօր կօնէ սըրտէս դաղը:

Ախպէրըս ա փօնշ 20) մընէշակ 31)
Միպտակ կէշին 32) թօխ 33) նշան
Ախպէր յալլէխտ ինձու
Տու քյընի յարէտ նշան

Ախպէր օնիմ Սարու շան 34)
Կօլին 35) տակը սոռ 36) նշան,
Ախպէր, յալլէխտ 37) մին 38)
ինձ ու 39)

Տանիմ քու յարէտ 40) նշան:

1) Փշատ պտուղը. 2) կարմիր, 3) Վարանդայի հարաւ-արեւ-
ելիւսան կողմում, դաշտավայր է, Ամարասի շուրջը. 4) կալ անել,
կալսել. 5) տես որ. 6, 7) կին. 8) տեղ անել, պատրաստել նորից
ամուսնանալու. 9) սպիտակ, շէկ աչքերով, 10) մատանի 11) եկող
տարին, հետեւալ տարին. 12) ձեր. 13) համ, սիրունութիւն (փոխ),
14) ունես. 15) չորեքկուսի, քառակուսի. 16) ծամ. 17) լոյս. 18)
որ. 19) ցանկութիւն, կամք ունես. 20) անուն. 21) գլխի շոր, քող.
22) զարդ, զարդարանք. 23) վերցնել. 24) գուլքա. 25) միլ գուլ-
քա գործելու. 26) անալի. 27) կերակուր է ջրալի, բրինձով. 28)
խիւ, մակըայ երբեմն չի թարգմանուում. 29) ու. 20) փունջ. 31) մա-
նիշակ. 32) ծնօտի տակը. 33) սեպտեմբ. 34) անուն է. 35) ծնօտի
տակ. 36) ոսկեայ. 37) թաշկինակ. 38) մի մկը. 39) տուր 40) եար:

Աղում 1) ա, հա աղում ա,	Աշունքա 30) սորին 31) բաղա,
Մըգեօվանց 2) ճէղացն 3) աղում ա,	Հրսընքէն համը աղ ա,
Մըշունք 4) աիւս ըմյէկալ 5) նիէս ա կյամա իմ յարը	
մտալ 6) (ձըկատէն) քըրտնօնքը 32) գյիւ-	
Աչկէս տակը խաղում 7) ա:	լիւշաղ ա33):
Աղունս 8) շըվարալ 9) ըմ,	Ասօր 34) եօրփոթ 35) ապաս ա,
Պէրած 10) յէղըտ 11) հոլուլ 12) ըմ.	Օտէլքըգ 36) կյուռան 37) մըէս 38) ա,
Պղո ըտէղատ 13) քաշվի 14) քյնի,	Պլում 39) աշխարք 40) քէ ղուր-
Քյըղտնո 15) լուը ճարալ 16) ըմ:	բան 41)
Այան 17) այան տու ըրէր 18),	Այ իմ նանու 42) նոր փըէսա 43):
Ռոնգյոռնգյ 19) ծին 20) ըրէր,	Ավար ավար այ տըղա,
Մըշանք 21) քյընիլ կյուլ 22) ըրէր	Թօխկան սավաղ այ տըղա,
Օժավ 23) սըվու 24) տար 25) ըրէր:	Խաղած ծառէն 44) տարտիւս յէկավ,
Այ տըղա խըէ շատ շիտակ 26)	էօխճա նոմարդ շան տըղա:
շըմալ 27) ըս,	Ա տըղա յէք 45) քյէգ յէօխա 46)
Հոբգյոտ ծանդըրա մաշկատ ճը-	տամ:
մալըս 28),	Ղըլղանը 47) տիւս ա կյամ գէօխ 48)
Քուէտ նախշուն չալչալ ըչկէրատ,	ա տամ,
Արիւնըս խըմալ, խըէլքս տա-	Ամէն մին յարը տըսնալավ,
րալըս:	Ռոնգյոռնգյ փոխա տամ:
Անապատըն 29) սըկվ եաշկը,	Ա տղա տէնը տէտ 48) քյընի,
իմ յարէն ղամչին մաշկը,	Հոաչկավըտ 49) կյէտ 50) քյընի,
Պղո խըրէգյ քյընիյէք,	Ղարղու 51) ղամչի 52) քամէ տօ,
Քյէգ յօր կօնէ չար աչկը:	Թիրմա շալըտ յէտ 53) քյընի:

1) Աղում ա. 2) Թաղաւարդ գիւղացու մի ջրաղաց է. 3) ջրաղաց. 4) այնքան. 5) ղուրս եմ եկել. 6) ներս մտել. 7) աչքի խաղալը. 8) աղուն, փռած ցորեն, գարի կալն. 9) մեծ մեծ ծակերով մաղի միջից անցկացնելը, որով քարերից ցորենը մաքրում են և ապա ընտրում. 10) բերած. 11) իւղ. 12) հալել. 13) այդտեղից. 14) քաշիք գնա. 15) քեզնից. 16) ճարել եմ, գտել եմ. 17) մայրիկ. 18) արեցիր. 19) գոյնգոյն. 20) ձու. 21) այնքան. 22) գնալ գալ. 23) ուժով. 24) սե, գժբախտութիւն. 25) տէր. 26) ուղիղ. 27) ընձուղ. 28) ցաւել է. 29) սրբատեղի է. 30) աջուն. 31) հովհար տեղ. 32) քրտինք. 33) ցողի պէս կաթիլ կաթիլ. 34) այսօր. 35) ուրբաթ է. 36) կերածդ. 37) գառան. 38) միս է. 39) ամբողջ. 40) աշխարհը. 41) մատաղ (լինի) 42) (իմ) մօր. 43) փեսայ. 44) նշան արած. 45) արի. 46) սաջի. Թուջի փերայ թխած հաց. 47) բոյս է սնամէջ ցողունով և լայն-լայն տե-

Արանա 1) արան ա,
Ախպիւրը 2) տյիւս կյա քարանայ,
Նանէ էն տըղէնան խօսէլ մըէ,
Սօսէլըտ սըրտէս յարան 3) ա:

Արան ա, արան ա,
էն տըղան Գյիւնէ 4) Ճըրտա-
րան 5) ա,
Ղդո 6) սոլս ըրա տըէնամ,
Քու մին խօսկըտ սըրտէս յարանա:

Արասիւր 7) գյօլ 8) կըտա,
Իմ յըրէնէս տօն 9) կըտա,
էն հոնց 10) քյափուր 11) նա-
նէ 12) կընէ,
Վըէր ըրախան 13) հըէնէ 14) տըէդ
կըտա:

Արասիւր վարար 15) կյէտ ա,
Չօրք կյիւսը հաճքու հըէտա 16),
Յէս մըշտուլուդ 17) կըտամ ընդրա,
Հու իմ յարէն տըէղէն սըէտ ա:

Արասիւր 18) վըէրա 19) քէցալ
Մաշավը 20) սէլ 21) ա քէցալ
Ջոհա 22) ըրէք ջառուհ 23) պէրէք
էն տըղան մաշին 24) ա քէցալ:

Արէվըն ընգավ մըէր պատէն,
Արքայութիւն իմ տատէն,
Հօքյիւտ դադվէ 25) այ տատէ,
Ինձ խըէ տըվէր ընտտէն 26):

Արէվը ծաքյալ 27) ա կըծոցալ 28) ա,
Քու յարըտ մըծացալ 29) ա,
Ջախտ 30) ըրա տօն 31) ընգէր,
Դիւշմըննէտ 32) շըտացալ ա:

ՅՈՒՆՈՒ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Արի 33) ըմ կապալ 34) կյուլիա ա,
Յարը ղըրաղէն 35) լալիս ա.
Ախճի այ յար խէյըս 36) լալիս
էն ա յարըտ կյուլիս ա:

Բազար բազար իմ յարն ա,
Քյէնդիր բազար իմ յարն ա,
Շըհոր շըհոր ման կյըկյա,
Ջոռը յըրա տօն կյըկյա:

Բախճա 37) ըրհար 38) ըմ կա-
պալ 39),

Աղուս 40) ղըհոր ըմ կապալ.
Յէս էն տըղէն էօգլիմ չըմ,
Օժավ 41) յըրա 42) հըն 43) կն-
պալ 44):

ըններով. 48) գէպի այդ կողմը. 49) առջևից. 50) գետ. 51) եղե-
գնեայ. 52) մտրակ. 53) յետ:

1) Երաշտ տեղ. 2) աղբիւր. 3) վէրք. 4) արևի դիմաց տեղ.
5) Գյիւնէ ճարտար գիւղ է. 6) այ տղայ. 7) Երասիւ. 8) լիճ.
9) Թարախակալած 10) ինչպիսի. 11) անխիղճ. 12) մայր. 13) Ե-
րեխայ. 14) հեռու. 15) յորդառատ. 16) հետք. 17) նւէր. 18) Ե-
րասիւր. 19) վըէր ա քէցալ—ջուրը աւերել է արփերը և հունը ա-
ւելի խորացրել յորդառատ ջուրը. 20) միջովը. 21) սաստիկ անձրև,
հեղեղ. 22) ջանք գործ դրէք. 23) բժիշկ. 24) մէջը գնացել, խեղ-
դւել է. 25) դատուի. 26) սկիւռ, ծաղրական անուն է. 27) ծագել է.
28) տաքացել է. 29) հասունացել է. 30) ջանք գործ դիր. 31) տուն
ընկիր, հասիր. 32) թշնամիներդ. 33) առու. 34) փորել, շինել.
35) արփին. 36) ինչո՞ւ ես. 37) պարտէզ. 38) զարուն ծաղկած,
ծաղկալից պարտէզ եմ. 39) պատրաստել. 40) դառնութիւն (եմ
ինձ համար պատրաստել). 41) ուժով. 42) վերան. 43) են. 44)
կապել.

Բախճան յէսմ բարը 1) տու,
Իմ սըրտկան 2) յարը տու,
Քյէզ ընձոնտ յադ 3) կանին,
Ինձ քյըզոնտ դադ 4) կանին:

Բադէս 5) չօրք 6) կիւսը 7) լօխ 8)
վարթ ա 9)
Իմ յարը մին մադար 10) մարթա 11)
Կասիմ ալար տանան 12) տիւս 13)

մէ կյա,
Չօրք կիւսըտ դիւշման մարթ ա:

Բադըմ քյըցտ 14) հավազի 15),
Սուփրա 16) քյըցիմ կը սազի 17)
Հու վըէր իմ հըէտաս 18) հոչի 19)
Համ թուլա 20) յա համ թազի 21):

Բաքվա 22) քամէն ա կյամ,
Տըռնէրնա շըխկշըխկամ 23)
Տիւս յէկէ տըէսէ նըռնացէ
Վըէր իմ կարօտ յարն ա կյամ:

Բըլըիւ 24) ընիմ բադ ընկա,
Խըյար 25) ընիմ թադ 26) ընիս.
Քու սաղվաթըտ 27) քյէընի,
Հըշտէդ 28) ընիս սաղ ընիս:

Բիւլըիւլը կանչեց բադուժը,
Քօնըս տարաւ վըէշ տըէդուժը,

Կանչի բիւլըիւլ ըմ 29) կանչի,
Տըէռավ 30) քու տարը տան չի:

Բուխարա 31) փափաղըտ ծա-
լած 32)

Վըէսկըէքը ջուքըտ հոլոժ,
Տու մին ջոհիլ տըղա ընիս,
Շըհոբին մին բուրջը 33) կոլոժ 34):

Բուխարիս 35) փադ 36) կըտամ,
Կըխավըս 37) կըտավ կըտամ,
Հու 38) կյա 39) ասէ յարըտ կյամ ա,
Դանան 40) տակէն մին կավ 41),
կըտամ:

Բուխարիս փադ կըտամ,
Փէշկէրքըս թափ կըտամ,
Հու վըէր ասէ յարըտ կյամ ա,
Ըստուծու իրէսն ըյէր 42) փառք
կըտամ:

Բօստանը 43) բադ ա տըէռալ,
Խըյարը թադ ա տըէռալ,
Իմ յարը մին խօսկ ա ասալ,
Սըրտուժըս դադ ա 44) տըէռալ:

Գյիւլըին նախը սազում ա,
(իմ) յարը տըռանը հոգիւմ ա,
Շատ վախտ ա վըէր տըէսալ չըմ,
Խըէ շատ սըէրտըս էօզիւմ ա:

1) Միրզ. 2) սիրելի. 3) կը բաժանեն, կ'օտարացնեն. 4) կը-
դատեն, կըբաժանեն. 5) պարտիզիս. 6) չորս, 7) կողմը. 8) ամբողջ.
9) վարդ է. 10) մինուճարը. 11) մարդ է, 12) տնից. 13) դուրս
մի գայ. 14) պարտէզ տնկել. 15) հա, վաղիբ?, 16) սփռոց. 17) կը
յարմարի. 18) վերան, հետեից. 19) հազել. 20) շան լակոտ, փոք-
րիկ շուն. 21) բարակ, որսի շուն. 22) Բաքւի քամին է գալիս.
23) շըխկշըխկում. 24) սոխակ. 25) վարունկ. 26) վարունկի թուփ,
թադ. 27) երբ հեռու տեղից մի նւէր են բերում. 28) որտեղ.
29) իմ սոխակ. 30) թէկուզ. 31) Բուխարայի. 32) վերեից որ ծալ-
ւած է լինում. 33) անկիւնը. 34) գրաւած, անունը տարածւել է,
համբաւը տարածւած. 35) պատի վառարան. 36) փայտ. 37) զըլ-
խովս. 38) ով որ. 39) գայ. 40) հորթը. 41) կով. 42) իրէսն ըյէր =
երեսն ի վեր. 43) քանջարանոցը. 44) այրել է, վիշտ.

Իբրբրգյօնա վախտըն ա,
Այուն կյիւտոծ տախտըն ա,
Ախճի խըրէգ տիւս տօն ըրա,
Տըէռնըտ 1) կյալի վախտըն ա:

էն արչին յէշի, էն արչին,
Ճիւրը ցօրտ ա 19) էն փարչին.
Յարը յարէն վըէր շըհի, 20)
Համ մուխադյ ա 21) համ դարչին:

Իբրբրգէն 2) տակը սառալ 3) ա*),
Մաննէրս 4) սառնը տարալ ա.
Ընդըղալ մին տըղա քյընէց **),
Օշու 5) մըէտքս 6) տարալ 7) ա:

էն հինչ մարթ ա տըռանը,
Սագու թըրփոնգյ 22) կուռանը 23),
Ա զուշունա 24) յէկած տըղա,
Մըրասա 25) աչի կուռանը:

Իբրբրիւգյիւն 8) ա մըթըէն ա,
Տըռանը ճօխտ թութըէն ա,
Բյընի իմ նանու ասէ,
Շօռ 9) կյա փըէսան քըթէնա 10):

էն ծըտէն 26) յէշի 27) էն ծըտէն,
Վըննը տըրուլ էն լըծէն 28),
Ընդըղալ 39) քյընէց մին ախճիգյ,
Աչկըս մընաց աջ ծըծէն 30),

Իինուժըս ըմանուժըս,
Շըհարին 11) մըյտանում 12) ըս,
Ասուռ ճաշարք կըսիւրիս,
Սիւրթըղ խըէ մուռանուժըս:

էն տըղան քյընէց կուլուլը, *)
Հըէսկէն 31) ընգալ քօլալը, 32),
Ասից 33) թա մին յէտ յէշի,
Նըշանած նընգալ կյօլուլը:

Իինուժըս 13) իմանուժըս,
Խիւտ դորդ կա ջանուժըս,
Ճէլի 14) քյընի կանօխ 15) յէք,
Սէրուլըս խըէ մուռանուժըս:

Ըխպրին հըղէն ա քարէ,
Բաղէս տօնը չըփարէ 34),
Պղտ մին խաբար դարկէ,
Ախէր նըգյտըտն 35) յէս մըէռէ:

Չու բըլըիւլ ըմ կյօլըս տէղէն,
Շօռկըկյամ Գյոնջիւ 16) կյէղէն 17),
Յէս ջանըս մատաղ կըտամ,
Իմ յարէս դուլիք 18) տըէղէն:

Ըխպրին հըղէն ա քարէ,
Բաղէս տօնը չըփարէ.
Պղտ մին խաբար դարկէ յարաս՝
էսա քյընիւն ա մին տարէ:

*) Ըխպրին հըղէն սառալ ա
**) Սըէվ տըղա կյտըմիւր յէխան,
կամ Թօխ չօխա կյտըմիւր յէխա,

Ըխպրին հըղէն սառալ ա,
Մաննըս դուլում տարալ ա,
*) Իմ յարը քյընէց կուլուլը

1) Տիւրջը, ամուսնուղ. վար. յարէտ. 2) դարպասի. 3) սառ-
չիւ. 4) մատերս. 5) ուշ ու 6) միտքս. 7) տարիւ է. 8) իրիկնա-
ղէմ. 9) փնտուի. 10) գտնի. 11) քաղքի. 12) շուկայում հո. 13) ա-
րաբերէն—? 14) շուտ. 15) վաղ. 16) Գանձակ. 17) գիւղում. 18)
օտար. 19) ցուրտ է. 20) պատահի. 21) մեխակ. 22) հրացան.
23) կուռ. 24) կուից. 25) Ամարաս. 26) ծիտ. 27) նայիր. 28) լուծ.
29) այդտեղով. 30) ծիծ. 31) ոտին, սրունքի ներքևով պատած մի
սև շոր է. 32) թփով. 33) ուղեց. 34) բարակ ճիւղերից գործած.
35) նիգարան:

էն թօխ չուխա, կորմիւր յէխան,
Օշըս խըէքըս տարալ ա:

Կօզի 29) քյընիլ կյալ անիս,
Վըէչ շօն կընիս վըէչ թազի:

Ըխպըրին հըղէն քըրքարուտ 1),
Քաթան 2) հալաւ ծըրծառուտ 3),
Ախճի պէր թօշաւ պաչիմ,
Վըէրթըէր 4) տար տիւս արուտ 5),

Ըստըղավ քյընիս յանի 30) յա,
Տըխընէն Շըրվանի 31) յա,
Յէս քյընիւմ 32) ըմ էն տըղէն,
Վըէրախպօրն անումըվանի 33) յա:

Ըռաչիտ կյըվօղը լուչու 6) ա,
Կյէտուկէնըտ 7) ճօխտ 8) աչառ 9) ա,
Ա տըղա խըրէգյ քյընի յէքյ,
Ղվլուղը 10) լօխ քաչալ 11) ա:

Ըստըղէս չիթին 34) կար չըկա,
Սիւրմո 35) դիւգյամ 36) շատ չըկա,
Ղդո սէրուլըս 37) մուռանալ մըէ,
Քյըզանա կըման 38) ճար չըկա:

Ըստըղան տէնը Տօղա 12), *)
Պրոնինըտ 13) ղըվալու 14) փօղա 15)
Քյըզանա ինճ հըրայ 16) չըկայ, **)
Աստուծ պէնըտ վըէչ հըճօղա:

Ըստըղնըյէր 39) կյէտա 40) կյէտա,
Չօրս ղօլը հըէտա 41) հըէտա,
Հորիւր մանէթ մըշտըլըղ 42) կը-
տամ,
Հու իմ յարէն տըէղէն սըէտա 43):

Ըստըղավ 17) ըստի 18) հոն-
դեր 19) ա,
Լօխ 20) ըրծաթէ 21) բոնդեր 22) ա:
Տէնակ 23) պէրէք 24) սըէրտըս
ճըղիմ 25),
Բուղում բօղում 26) դորդէր ա:

Ըստըղսըվէր 44) ճիւրա քյէցալ,
Մաչավը հըէտա 45) քյէցալ,
Վըէր իմ յարըս յէկալ ա,
Ունքամանչըս 46) յըէտ 47) ա քյէ-
ցալ:

Ըստըղավ ըստի մի յազի 27),
Հալքէր 28) ընի կը սազի,

Ըրիքնակը հուռ հուռատուում 48) ա,
Լազգին 49) շէնումը մըրսոււմ ա,
Վըէննտ տիւր ծիյին ղաշին 50),
Օշըտ կու ղըզըլքաշին 51):

*) Կյէղա փոխ. Տօղա

**) Ընճոնա քյըէգ հրա չըկայ

1) Քարքարուտ. 2) քաթանէ. 3) ծաղկաւոր. 4) հորթերը.
5) արօտ. 6) անհամեստ. 7) պօտուղ միջինը. 8) ղոյգ. 9) բալա-
նի. 10) ցեղը. 11) քաչալ, արատաւոր. 12) Տօղ գիւղը. 13) բե-
րանինդ. 14) նապաճի. 15) փող. 16) օգնութիւն. 17) այստեղով
18) այսպէս. 19) դաշտեր է (վարկահողեր), 20) բոլորը. 21) ար-
ծաթէ. 22) անցքեր. 23) դանակ. 24) բերէք. 25) պատուեմ. 26)
ծալ ծալ, շերտ շերտ իրար վերայ նստած. 27) ? . 28) թռչուններ.
29) թէկուզ. 30) յարմար է. 31) Շիրվանի տրեխները նշանաւոր
են. 32) (ցանկանում է) գնալ. 33) Յովհաննէս. 34) չիլ. 35) ար-
ծաթէ թիւերին շարեւու զարդարանք. 36) արծաթէ կոճակներ թի-
ւերին շարեւու. 37) սիրելի ես. 38) բացի. 39) այստեղով դէպի
վերեւ. 40) գիտէ. 41) հետք է ոտերի. 42) ուէր. 43) տեղեակ է.
44) այստեղով դէպի ցած. 45) հետք. 46) յօնքամէջ. 47) բացել.
48) այրուում է. 49) լիզգին. 50) թամբի առջևի մասը. 51) պարսիկ:

Ըրիքյնակը մըրըմարա 1)	Վըէր առաւ ա կըտանէ,
Նըշանածը նըշանածէն սըրվը-	Հընգըրմաչա 15) կըհանէ:
տար 2) ա,	
Յէկալ ա բէգի տանէ,	Թամքու տէնակ թամքումը,
Յէրգլիր 3) մազա կը հանէ:	Թառ յըղօնէգյ վանքումը,
	Իմ յարը հըշտըէղ տըէսէր,
Ըրիքյնակը տըվալա տըհորին,	Շօշվա 16) ղըլէն 17) շամքումը 18):
Շէգյ շէգյ բէղէր գըրմըգի յարին,	
Իմ յարը քըլնէց ստփոր,	Թընջանը 19) պէրէք ծիւ 20) խա-
Աստուծ տա խէրն ու պարին:	շինքյ,
	Յէր ընինքյ բըլխանը 21) յէշինքյ,
Ըրիքյնակը տըվալ կըրանէն 4),	Տըէսնանք իմ յարը կյամա,
Յէս մատաղ ըմ ըվըտըրանէն 5),	Չօքինքյ վըէննէրը քաշինքյ:
Ըվըտըրոնտն մին յըղօնէգյ թըր-	
չից,	Թուխպալա թօն 22) չի կյամ 23),
Կանանչ խօտը պըրանէն:	Մըթնալա տօն չի կյամ,
	Տըէղ ըմ շինուլ պէրց տըրուլ,
Ըրիքյնակը տիւս կյըկյա,	Ըչկըէրըէս հէչ քօն չի կյամ:
Մնոկէն յըրա լիւս կյըկյա,	
Հու խըէր 6) պէնուժ շառ 7) խօսէ,	Թօռը կըյկա, արէվ կանէ,
Բըլէն 8) աչկէրը թող տիւս կյա:	Քուժգարը տիրէվ կանէ,
	Նէրակ էն ըխճըկանը կընի,
Ըրիքյնակը ցըցալ 9) ա,	Պարկը լիգյը տօն կյալի կընի:
Իմ փայ կօլաս լըցալ ա,	
Փխ նանուն 10) աչկը տիւս կյա,	Թօռը կյըկյա լավ 24) կանէ,
Վըէր ինձ հընգըրմաչա 11) քըլ-	Քուժգարը 25) տիրէվ կանէ:
ցալ ա:	Յարը մատաղ ընի յարէն,
	Վըէր սըրոծէն 26) ուրուն 27) կանէ:
Ըրիքյնակն ա մըրըմար 12),	
Հալալ 13) ըրէք հոր ու մար 14),	Թօռը կյըկյա լավ կանէ,
	Քուժգարը տիրէվ կանէ,

1) Մայր մտնելու մօտ է. 2) սիրում է. 3) հայրենիքից կը հեռացնի. 4) այր, քարանձաւ. 5) աւետարան. 6) խեր, բարի. 7) չար, հակառակը խօսել. 8) երեխայի. 9) ցցւել, 10) վար. յարէն. 11) ընկերների միջից. 12) մայր մտնելու վերայ է. 13) հալալ ա-րէք, միք արգելի. 14) հայր և մայր. 15) ընկերների միջից. 16) Շուշի. 17) ղալայի. 18) շէմքումը, բերդի դռան մօտ. 19) շ. 20) ձու. 21) շ. 22) անձրև (վար.) թօռ. 23) (վար.) կյալիս, կյայիս. 24) սաստիկ անձրևից գետնի վերան հոսող ջուրը. 25) շերամապահը 26) սիրածին. 27) տէր կը կանգնի.

Քուրը մատաղ ախպորը,
Վրէր քրվէրը ուրուն կանէ:

Թօննումըս կընի կուտանա,
Մաննումըս կընի մուտանա 1),
Աշան տըղա վրէր յէս տիւսկ յամ,
Հու կըկարէ թա մուտանա 2):

Թօննումըս 3) կա կուտանա, 4),
Մաննումըս 5) կա մուտանա 6),
Հու վրէր ընծոնոտ ճօշ 7) անէ,
Հօքին 8) տանէ սուտանա:

Թօրքը 9) մօրը կասէ նոնո,
Սըէրտըս կըտրում չի քըզանա,
Ինձ քըզանա դադ 10) ըրէն,
Բյէզ ընծոնոտ յադ 11) ըրէն:

Ժամէն հըզէն կանանչ ա,
Թօրքը հըյին ճանաչ ա,
Խիւտ վախտ ա պիւրթը կալած,
Տըէն կըզած 12) ա մալանչ 13) ա:

Իմ ախճիգը հիւր ընի,
Տալ չի հորիւր թումոնի,
Պիւրթ պէրէք պէժինք անինք,
Օղտէր պէնինք հըզէ անինք:

Իմ յարը հօր ա քյէցալ,
Սըրէրումը քօն ա քյէցալ,

Թօն ա յէկալ թըրչուլ չի,
Յըփընջին 14) շօն ա կյէցալ:

Հուրն քյինց դին 15) անէ,
Մըէր վրէրթըրը 16) տէն անէ,
Հըրան կյամա իմ յարը,
Կօխկէս նըստէ սէր անէ:

Համըս մամըս կախ տըլած,
Տըէզըս 17) մըէզըս վրէր քըցոծ,
Հուկա տըէսալ աուցցաղում 18),
Նամարդ յարըս նստըցըրած:

Լիւսնընգյոն ընզածա մըէր
ծառէն:

Կաքաժը նըստած ա քարէն,
Աչկըմ ածում կյուլիս չի,
Չուրանա ըստի տարէն:

Խադ 19) կասիմ խադէս կըլիէն,
Իմ հուրոնց 20) բադէն կըլիէն,
Էլ ասէլ չըմ հէրիք 21) ա,
Խան 22) յարըս մէլիք 23) ա:

Խընըէցէս 24) յըզըկուլուլ 25) ա,
Վըէչխարըս 26) կըզըկուլուլ 27) ա,
Էսա կյամա իմ յարը,
Բէզէրը շըզըկուլուլ 28) ա:

1) Մատանի. 2) մօտենալ. 3) թոնրումս կայ. 4) կուտանա, երբ հացը ընկնում թոնրի մէջ և ալըւում է. 5) մատիս մէջ. 6) մատանի. 7) խոռվել. 8) հոգին. 9) թուրքը. 10) բաժանիւ. 11) օտարացիին, օտար շինեցին. 12) գզած. 13) սանդըրի վերան գզում և մալանչ են շինում, ապա մանում. 14) եափունջի. 15) ? . 16) հորդերը, 17) անկողին. 18) բանտում. 19) երգ. 20) հէրանց. 21) հէրիք է. 22) խան, խանի պէս. 23) մելիք, իշխան է. 24) խնոցի. 25) իւղակալիւ. 26) ոչխարս. 27) կեղտ կալիւ է. 28) շաղով ծածկել է:

ԱՆՁԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Գ ք. Նժդեհեանի

Ա Ն Յ Ա Գ Ա Ռ Ա Ծ Ն Ե Ր *)

- Մեռուկ կով կաթնով կեղնի: Ընդհանրապէս մեռնողներու մասին նպաստաւոր կերպով կը խօսուի:
- Մեր հացի մէջ աղ չկայ: Դժգոհութիւն յայտնել բարիքներ վայելող ապերախսներու դէմ:
- Մեր ցեց մեր անձնէն ա: Յոյց տալ որ չարիքի մը պատճառը ընտանեկան թշնամին է:
- Մէկ չամչից միախառնայ (գինե- Փոքր պատճառներէ մեծ արտուն) չչինւի: դիւնքներ առաջ չ'են գար:
- Մէկ քարով երկու կուզ (ըն- Շատ ուժեղ պահանջող գործ կոյզ) չզարկուի: մը մէկ ուժով չի կատարուիր:
- Մըղրիսի (տէգ) գողցող հարի Յանցանք գործողը նախ զայն տեղ չէնայ՝ չգողնայ: ծածկելու միջոցները կը պատրաստէ:
- Միսն անոսկոռ չուղւի: Ամեն ընտիր բաները վատ կողմ մը կ'ունենան:
- Մուկ լէ ալանձ՝ (բոհրած ցորեն) կուտայ: (Հեգնական): Երբ մէկը իր կարողութենէն վեր նպատակներու իրագործումին կը ձգտի:
- Մուկ կատուին երազ կը տեսնայ: Ստրուկները իրենց բռնակալներու երկիւղը մտքէն չ'են հաներ, զանոնք ամենէն մեծը կը ճանչնան. կամ իրենց մէջ անոնց աննպաստ լուրեր տարածել:

*) Տես Աղգ. Հանդէս VII—VIII, XIII, XV.

- Մուկ ուր ծակի դուռ առուծ ա: Ամեն մարդ զինքը շրջապատողներու, կամ տանը մէջ ցոյց կուտայ ինքզինքը որպէս ամենէն կարող անձը:
- Մըջման բնի բոլոր (մըջիւնի վնասակար մարդերու շրջա-
բոյնի շուրջը) բան չբուսի: կայքը միշտ աւերուած, ֆնասուած
կ'ըլլայ:
- Յետին մարդ վազկան (վազող, Ամեն բանի մէջ հա մնացողը,
շտապող) կ'եղնի: ուշացողը աւելի փութկուտ կ'ըլ-
լայ հասնելու ընկերին:
- Յետին տէր խընձ յանջին Երբ բանի մը վերջին տէրը
սրտցաւանք կ'եղնի: աւելի խնամք ցոյց կուտայ այն
բանին, քան առաջինը:
- Յուսով ապրող անյուս ա մե- Յոյսը միշտ կը խաբէ մարդը և
ռեր: կը զրկէ յուսացուածէն:
- Նա քաղբցու հարուստն ու Արտաքին երեոյթը շաա ան-
աղքատն ա պալի (յայտնի), նա գամ կը սխալեցնէ մարդերը, կա-
իշու մահէն ու դախ (մաքաղ և բողոթեան և հասակի մասին:
ծեր):
- Շահէն-բազի տեղ ազուան ա Երբ անարժանը արժանաւորին
նստեր: կը յաջորդէ:
- Շան գլուխ շան փոր: Հոգ չ'ընել չարերու ձեռքով ի-
րարու հասած ֆնասները:
- Շան լէ ճընս (ցեղ) կը հարցուն: Մէկի արժանաւորութիւնը ի-
մանալու համար՝ անոր նախնիքը
աչքի առաջ ունենալու է. (այն-
պէս թէ ժառանգական է արժա-
նաւորութիւնը):
- Շան հարսնըքին հարսնաղբէր Անկարգ, անկանոն գործի մը
կը հարցուն: թեթե ու անբաւական օրէնք,
կարգ առաջարկել:
- Շան պոչին չքան զարկէն կաղ- Բնական թերութիւնները խրատ-
պար՝ չը շիտկի: ներով և արուեստական միջոցնե-
րով չ'են ուղղուիր:
- Շատ տարտի տէր շատազրուց Մեծ վիշտերը, ցաւերը մարդու
ա (շատախօս): մէջ առաջ կը բերեն միշտ հառա-
չելու, գանդատելու և շատախօ-
սելու բնաւորութիւն:
- (V) Շատուրի շուրվէն (ապուր) Գործողներու շատուրութենէն
ալնի (անլի=անաղ) կիգայ: անմիաբանութիւն և անաջողու-
թիւն առաջ կուգայ:

- Շէն անուն վրր աւեր քաղքին: Երբ վատահամբաւ, անպիտան
մարդ մը ընտիր, մեծ մարդու մը
անունը կը կրէ:
- Շէն տան տանտիկին շէր (կըտ- Ունեոր տուներու կիները կըտ-
րիճ) կ'եղնի: րիճ կ'ըլլան:
- Ջըրիք (ընկեր) որ աղէկ (լաւ) Շահի մէջ լաւագոյնը ընկեր
եղնէր, մէկ լէ Աստուած իրեն չ'ունենալն է:
կը շինէր:
- Ջուլէֆիկ (շատ հաջող, աներես) Աներես մարդիկ իրենց չ'վերա-
շուն ուր պոջ ըմէն բանի մէջ բերած ամէն բանի մէջ կը խառ-
կը կոխայ: նուին:
- Շորերս հին ա, էնօքի (անոր Ջրաւոր երեկոյթով մարդիկ ան-
համար) խօսքս չ'ընցնայ: աղղեցիկ և անհաւատալի կ'ըլլան:
- Շուն լէ գարուն գուրս կելնի, Մեծ դժուարութիւններով ձմե-
ւան վաճ մորթին: ուր անցնող մարդու գարունը ա-
ւելի վատ է:
- Շուն լէ թըղ տիրող կղնի: Ամենէն դժբախտ վիճակը ան-
տէր և անպաշտպան մնալն է:
- Շուն հաջալով ժամ չ'պղծւի: Հայհոյանքը անփնաս է անոր,
որուն կ'ուղղուի:
- Շուն հաջալով կը դախնայ Հայհոյելու, բամբասելու, զըր-
(ծերանալ): պարտելու բնաւորութիւնը մին-
չև մահը կը տեսէ:
- Շունէն՝ շուն ու կէս կ'եղնի: Վատահամբաւ մարդերը իրենց
պէս, և երբեմն իրենցմէ աւելի
վատ զաւակներ կ'ունենան:
- Շուն մարդ շուն ճամբով կ'եր- Վնասակար, վատ մարդը միշտ
թայ: վատ վախճան կ'ունենայ:
- Շուն՝ մորթողին կիտան քաշել: Յանցանքի փոխարէն կը պատ-
ժուին միայն յանցաւորները:
- Շուն նստեր ա սէլի (սայլի) Երբ մէկը մեծ ու գովելի գործի
հով, գինայ թէ ուրն ա: մը հեղինակը, պատճառը ինքզին-
քը կը ցուցնէ:
- Շուտ աւերատ (նախաճաշ) ու- Կանուխ ամուսնացողները չ'են
տող չ'փոշմնի (չզղշար): ստըջանար:
- Շօխէ *) գառ թէ գուտ մոմ Ճարպիկ մարդեր, աներես տղաք-

*) Շօխէ կամ Մէթօ կ'ըսուի այն նորածին գառներուն, որոնք
աներեսութեամբ հանդիպող ոչխարը կը ծծեն, առանց ճանչնալու
իրենց մայրը:

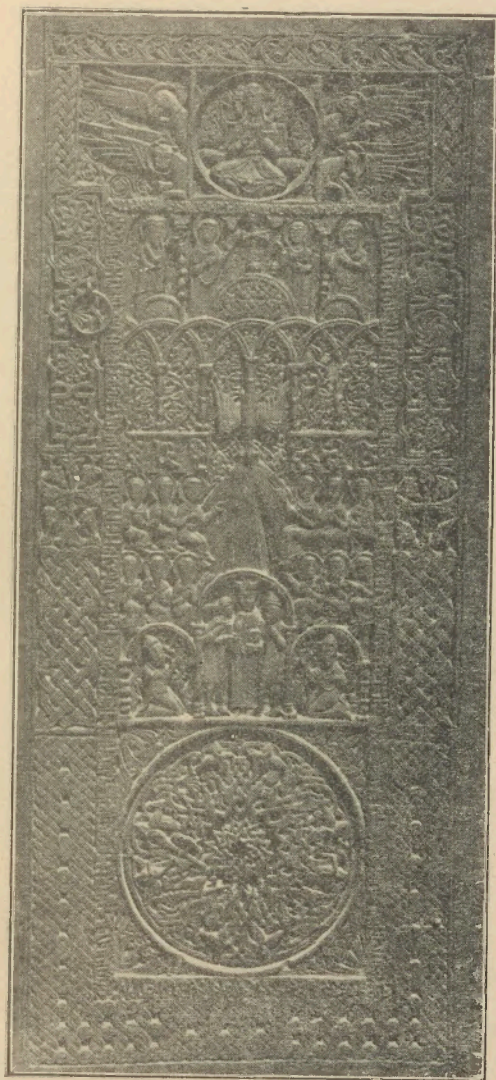
- (մայր) կը ծծայ, թի՛ դէլուններ ամէն բանէ գիտեն շահ մը
(ուրիշին): դուրս բերել:
- Ոն ուր (ով ուր) խըղի (ուրիշի) Յոյսը միշտ ուրիշներու վրայ
կարպտով զուր ոտ պարզայ, դնող մարդը՝ յուսախար կ'ըլլայ:
բաց կը մնայ:
- Ոն պար չ'ելեր, պար մի էվէ~ Գործելէն առաջ երբ մէկը
լի (աւելի) գինայ (կամ կը խա~ ինքզինքը կարող և յարմար կ'զգայ
զայ): այն գործին մէջ:
- Ոսկին տըլի (տղմի ցելի) Արժանիքը երևան կուգայ, որ~
մէջ լէ կը փիւլայ (կը փայլի): Հափ ալ արտաքին գձուձ երե~
ւոյթով ծածկուի:
- Ոսկու դատը (յարգ) ոսկերիչ Մարդիկ իրենց գործերին վե~
գինայ: բարբերեալ բաներու արժէքը կըր~
նան իմանալ:
- Որ էթմու (որբի) ծառ ծաղկէր, Տղայք ամեն բաղդաւորութենէ
է՛ր (ինչո՞ւ) կը ծաղկաթփեր (ծաղ~ կըզրկուին՝ երբ որբանան:
կաթափ=տերեւաթափ): Եթէ մարդ դժուարութեանց չը
- Որ թողեն՝ կորեկ լէ կ'երթայ հանդիպի՝ կրնայ ամէն ուզածը
Երուսաղէմ: կատարել:
- Գաղթականը, պանդուխտը ապ~
- Որ կը քոչես (գաղթել), ճամ~ բելու համար ամէն հանդիպած
բու երկու կողմն էլ ցանա: գործը կատարելու է:
- Ամէն տղամարդ միշտ բարի
- Որձ (արու) կաւըռ (գառ) նպատակի համար մեռնելու է:
գանակի (մորթելու) համար ա: Պատիւ կը համարուի սպանուիլը,
- Ուլ (այծի ուլ) չ'մնայ կողմի և անպատուութիւն՝ բնական մա~
(կողովի) տակ: հով մեռնիլը):
- Մանկութեան ժամանակ միայն
- Ուռ մատկըշուց (մատաղ, մատ~ կարելի է բնաւորութիւնը փոխել
դաշ ատենէն) կ'ուրլի (ծռուել): Ինչպէս պէտքն է:
- Երբ մէկը իր ազգականի մա~
- Ուռագ (կամ դանակ) զուր սին նպաստաւոր կը խօսի, ծած~
կոթ չտաշայ: կելով ճշմարտութիւնը:
- Մարդերու ֆնասակարութիւնը
- Ուր կաթ ուրին պէտք կ'իգայ: Իրենց համար աւելի վատ հետե~
ւանք կ'ունենայ:

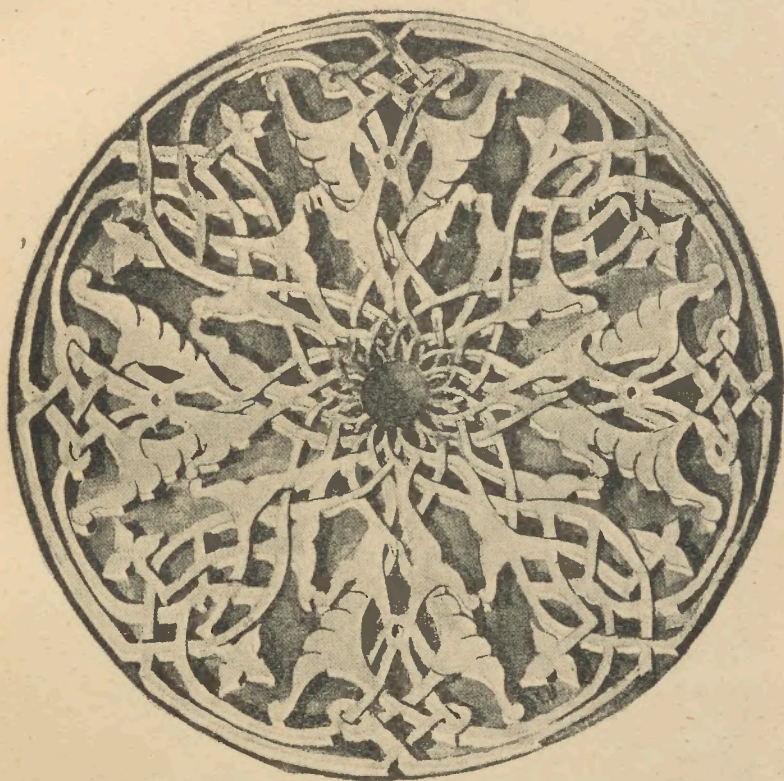
Մ. Շեան.
Ц. СВ. АПОСТОЛОРЪ.

*Սեւան. Առաքելոց
եկեղեցի.*

Sevan, Eglise de
S-ts Apôtres.

Սեան. Ս. Առաքելոց եկեղեցու ճար. դուռը.
 Севанъ. Дверь церкви св. Апостоловъ
 Sevan. la porte de l'église de S. Apôtres

Ս. Առսրելից եկ. դռան վարդազարդը
 Севанъ. Розетка двери церкви св. Апостоловъ.
 Sevan. Rosette de la porte de l'église de S. Apôtres.

М. Севанъ
Ц. св. Іоанна,

Սեւան. Ս. Կարապետի
եկեղեցի

Sevan, Eglise
de s. Jean.

М. Севан.
Ц. св. Богородицы.

Սեւան. Ս. Աստուածածնի
եկեղեցի

Sevan, Eglise
de Sainte Vierge

ՍԵՒԱՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Սեանայ կղզին.—Պատմական տեսութիւն.—Վանքի պատմական էփոլիւցիան.—Միաբանների կեանքը.—Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքի սրբութիւնները, եկեղեցական զարդերն և անոթները.—Վանքի ձեռագիրները.—Վանքի կալուածները.—Արձանագրութիւնները.—Տապանագիրները:

Սեւոն կղզին.—Սեւոնի հոգեպարար վանքը յուերժական անդորրութեամբ հանգչում է համանուն կղզու կատարին, իբրև արտայայտութիւն մարկային հոգու դէպի բնութեան անհուն գեղեցկութիւնը տաժած խոր զգացմունքի:

Կղզին փայլում է Գեղամայ գեղաժիծաղ լճում որպէս մի գոհար՝ կապտաղոյն, յստակ կոհակների մէջ, հրապուրելով աշխարհային յոյզերից ուժասպառ՝ խաղաղութեան կարօտ հոգիները:

Կղզին գտնւում է լճի արևմտեան ափից մօտ երկու կիլոմետր հեռու, $63^{\circ}40'30''$ — $40^{\circ}34'38''$ աստիճանների տակ. հրաբուխային ծագումն ունի և ներկայացնում է մի լայնանիստ բլուր՝ լճի մակերևոյթից 450 ոտնաչափ բարձր, ձգուած արևմուտքից դէպի արևելք, մօտաւորապէս մի կիլոմետր երկարութեամբ և կէս կիլոմետր լայնութեամբ: Սրա ամբողջ մակերևոյթը հաւասար է 19 դեսեատին, 1630 ք. սաժէնի: Բլրի գագաթը հարթ է, հիւսիսային և արևելեան կողերը պատած են շիկագոյն որձաքարի ուղղահայեաց լնդի քարաժայռերով, հարաւային կողը, որ նոյնպէս նաւակների համար անմատչելի է, շատ գեղեցիկ է, որովհետև տոփի (տֆ) ահագին կոշկոռները ջրի ազդեցութեամբ բազմազան, գեղեցիկ ձևեր են ստացել: Հարաւ-արևմտեան կողմը ցածրադիր մի տափարակ է տարածւում, լճի մակերևոյթից հազիւ երկու մետր բարձրութեամբ և մօտաւորապէս մի դեսիատին տարածութեամբ: Բլրի գագաթը ծածկուած է մեծ մասամբ չեչաքարով և բազալտով, այս պատճառով և՛ բուսականութիւնը շատ աղքատ է. մինչդեռ ստորին, տափարակ մասում աճում են ուռենիներ և բարդիներ, որոնք գեղեցիկ ճեմելիներ են կազմում, ինչպէս նաև

մի քանի խնձորենիներ ու թթենիներ, բլրի վրայ հչ մի ծառ
չկայ. պատահում են միայն մասրենի, ասպիրակ, զանազան ծա-
ղիկներ, ինչպէս մեխակ, զանգակածաղիկ և այլն, իսկ ապա-
ռափոտ կողերն ու նրանց ձերպերը պատած են գաղտնասերմ
բոյսերով:

Ամառը Սեանայ կղզին իւր մեղմ, հովաշունչ կլիմայով սքան-
չելի է, մինչդեռ վեց ամիս տևող ձմեռը՝ անտանկի, մանաւանդ
երբ փչում է արևելեան քամին, որ Սոթ է կոչւում, Սոթք գա-
ւառի անունով: Այս ժամանակ լիճը սաստիկ ալեկոծւում է, նա-
ւազնացութիւնը դժուարանում և նոյն իսկ անկարելի դառնում:
Հիւսիսային կողմից էլ երբեմն փչում է «քօլի» քամին, խիստ խո-
նաւութիւն բերելով: Իսկ ամբողջ աշնան ընթացքում փչում է
տրեմտեան քամին, որ Արարատեան դաշտից գալով կոչւում է
«դաշտնի քամի», և չոր է ու ցուրտ:

Պատմական տեսութիւն. — աղբիւրներ. — Սեանայ վանքի վերաբե-
րութեամբ պատմական տեղեկութիւններ գտնում ենք Յովհաննէս
կաթողիկոսի, Ասողիկի, Ստեփանոս Օրբելեանի, Առաքել Դաւրի-
ժեցու և այլ մատենագիրների մէջ անցողաբար յիշատակւած: Մի
ամբողջական, ամփոփ պատմութիւն մինչև ԺԸ դարը չի երևում,
այս ժամանակ միայն կազմւում է մի շատ համառօտ գրուածք՝
«Վէպ ծովակին Գիզամայ և երջանիկ կղզւոյն Սեանայ, որոյ և
բնակչացն. ի Զաքարիա վարդապետէ Գուլասպեան Բէհրութեան,
յաշակերտէ տն. Պօղոսի Առաքինադարդ սրբոյ Արհի եպիսկոպոսի
Պրուսայի և Նիկոմիդիոյ, յամի տեառն 1825 ի նոյն սուրբ և երջա-
նիկ կղզւոյ»: Այս աշխատութիւնը դեռ ևս չի հրատարակւած: Հա-
զիւ հինգ տարի անցած երևում է համեմատաբար աւելի մանրա-
մասն մի գրուածք. «Պատմութիւն անցից անցիլոց Սէվանայ վա-
նուց»: Այս աշխատութիւնը 1870 թուին Նդիա վարդապետ
Ջալալեանի ձեռքով արտագրուած է կապտագոյն թղթից կազմած
մի մեծ մատեանի մէջ, որ պահւում է Սեանայ վանքում, և յա-
ջորդ 1871 թուին տպուած է Վաղարշապատում: Ինչպէս երևում
է, արտագրելով մի մեծ մատեանի մէջ վերոյիշեալ աշխատու-
թիւնը՝ միաբանութիւնը ցանկացել է կազմել մի յիշատակարան
հետզհետէ նշմանակելու յիշատակութեան արժանի դէպքերը:

Եւ յիշուի, Գիւմուշխանեցու պատմութեանը հետևում է
Սեանայ վանքի անշարժ կայքերի ցուցակագրութիւնը, յետոյ դա-
ւիս է Սեանայ վանական գրադարանի գրացուցակը և ապա «Ար-
ժանաւոր» պատմութիւն պատահունսն ի մէջ Անապատիս, երթ
և եկ միաբանից, թէ վախճանելոց օրական ժամանակագրութեամբ
և թէ պայմանագրութիւնք»: Այստեղ, եօթ հրեաների վրայ գրուած

է թէ 1830 և 31 թուականներին ինչ միաբաններ են ընդունուել վանքում և թէ ինչպէս 1851 և 1853 թուականներին մի մի քուրդ Սեանայ վանքում քրիստոնէութիւն են ընդունել: Սրանից յետոյ բաւականաչափ բաց թերթեր են թողնուած, երևի յիշատակարանը շարունակելու յուսով, որից յետոյ գրուած է. Պատմութիւն Սեանայ, աշխատասիրեաց Յակոբ վարդապետ Սիւնեաց ի միաբանութենէ ս. Էջմիածնի. ի հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթէոսի և ի վանահայրութեան սուրբ անապատիս Յարութիւն բարեջան վարդապետի Մարջանեանց Շիրակացւոյ. 1862 թ. ի Սեան: Այս, վաթսուն երեսների մէջ ամփոփուած պատմութիւնը, որ դեռ ևս չէ տպագրուած, մի համառոտութիւն է Մանուէլ վարդապետի աշխատասիրութեան, մի կարևոր յաւելուածով, այն է 1830—1862 թուին եղած վանահայրերի գործունէութիւնը:

Մատեանն աւարտում է այս Յակոբ վարդապետի «Գերթուածք տխրունիք» խորագիրը կրող բանաստեղծութիւններով:

Ներկայ վանահայր սրբազան Մարգիս եպիսկոպոս Փիլոյեանը ևս, օգտուելով գլխաւորապէս վերոյիշեալ աշխատութիւններից կազմել է Սեանայ վանքի պատմութիւնը՝ հասցնելով մինչև իւր վանահայրութեան օրերը: Այս աշխատութիւնը տպուեց «Հովիւ» շարաթաթերթի 1906 թուի համարներում:

Առաւելապէս Ջաքարիա վարդապետ Գիւլասպեան Բէհրութեանի աշխատութիւնից քաղելով Յովհաննէս եպիսկ. Շահխաթունեանը իւր «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ» աշխատութեան մէջ տալիս է Սեանայ պատմութիւնը (Բ. հատոր եր. 308—235):

Կիւմիւշխանեցու աշխատութիւնից էլ գլխաւորապէս օգտուելով Հ. Ալիշանը իւր «Սիսականում» տուել է Սեանայ պատմութիւնը, շատ անցողաբար անցնելով Կիւմիւշխանեցու պատմութեան աւարտից՝ 1830 թ. մինչև իւր ժամանակի՝ 1890 թ. պատմութիւնը:

Լրագրների մէջ ևս կան զանազան ճանապարհորդական ակնարկներ ու տպաւորութիւններ Սեանի վանքի մասին, որոնցից նշանաւորը Մուրացանինն է, «Նոր-Դարի» 1891 թ. 130—139 համարներում տպուած:

Հ. Սմբատեանի «Գեղարքունիք» գրքում էլ, բացի վերոյիշեալ աղբիւրներից արտագրուած հատուածներից, կամ նաև Սեանայ միաբանութեան ուղղած մի քանի կոնդակների պատճէնները:

ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Սեանայ վանքի նախնական պատմութիւնը միանգամայն ծածկուած է թանձր մշուշով: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այստեղ, բլրի գագաթին, եղել է մի մեհեան. որը կործանել է ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Տրդատի հետ այստեղով անցնելիս, և նրա տեղը կանգնել ս. Յարութեան տաճարը 305 թ. կղզին էլ կոչել է «Սա է վան», որ յետոյ աղաւաղուելով դարձել է Սէվան: Անուան մի այսպիսի անհեթեթ բացատրութիւն էլ տուել են ոմանք, վերլուծելով Սեան բառը «սե-վան», կամ «սե-վանք»-ի, որից և յառջացել է ուսական կոչումը՝ Սեվանգ (Севангъ). Ամենահաւանական ենթադրութիւնը այս անուան ծագման վերաբերութեամբ պ. Նիկոլսկունն է, որ հանում է Օրդակլուի և Քեօլանի-դոանի սեպածե արձանագրութիւնների մէջ յիշատակուած «Suinia» բառից, որ վերաբերում է այս լճին և որ ուրարտերէն նշանակում է «լիճ» կամ «աւաղան» *):

Վերոյիշեալ աւանդութիւնից զատ Սեանայ վանքի կամ կղզու մասին մինչև ութերորդ դարը ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Միայն 703 թուին Յովհաննէս կաթողիկոսի ասելով, Արարացւոց տիրապետութեան ժամանակ Մահմէտ ոստիկանը «մարտ ընդ բոլորից իսկ ամրոցաց Հայոց դնէր, և զորս միանգամ յինքն գրաւէին, առհասարակ քանդեալ աւերեալ ի վայր կործանէին: Իսկ Սեան կղզի, որ ի ծովակին Գեղամայ, թէպէտ և յիսկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա, սակայն զկնի երկեամ մի ամաց մատնեցաւ ի ձեռս նորա. և որ միանգամ բնակեալ կային յամրոցի անդ՝ գերի առեալ տանէր, և զկապուտ կողոպուտն յաւարի առեալ՝ սպառնալու քանդէր աւերէր զամրոցն»:

Այս պատմութիւնից երևում է, որ Սեանայ կղզին միաժամանակ իբր ամրոց է ծառայել. և յիշուի, նրա ելեք կողմը ուղղահայեաց ժայռերով պատած լինելով միանգամայն անմատչելի են, իսկ միակ, ցածրագիր կողմը, այն է հարաւ-արեւմտեանը, պատած է եղել պարսպով, որի հիմնապատերն այժմ էլ նկատելի են լճափին:

Այս աւերածութիւնից յետոյ պատմութիւնը դարձեալ լուում է Սեանայ կղզու և վանքի վերաբերմամբ գրեթէ երկու դար շարունակ, մինչև 874 թուականը, երբ հիմնարկւում են այժմեան կանգուն եկեղեցիները Մաշտոց վարդապետի ձեռքով և Մարիամ թագուհու միջոցներով:

Մաշտոցը եղուարդ գիւղից է եղել, ծնուած 833—4 թուին.

*) Никольскій: Клинообразные надписи Закавказья. Կր. 127.

նա ուսել է Մաքինացոյ վանքում և այդ տեղի էլ միաբան դարձել, սակայն մի առ ժամանակից յետոյ գնացել է Արտաւազդայ ապարանք կոչուած աւելի խստակրօն անապատը և այստեղից 862 թ. եկել է Սեանայ կղզու հանդէպ, լճի արեւմտեան ափին քարձրացող, այժմ «Մաշտոցներ» կոչուող, սարի զագաթին, մի բնական սառն աղբիւրի մօտ մի փոքրիկ մատուռ շինել և այդ տեղ ճգնել: Ապա անցել է Սեան կղզին, որի արեւելահայեաց ժայռերի մէջ, մի դժուար մատչելի տեղում այսօր էլ ցոյց է տրուում երկու քարայրեր, որոնցից մինում ճգնել է նա, և միւսում ապրել: Այստեղ հետզհետէ միաբանակիցներ ժողովելով, Մաշտոց տաս տարի շարունակ ճգնութեամբ և ուսուցմամբ է պարապել, այնպէս որ նրա աշակերտ Յովհաննէս կաթողիկոսի ասելով «փայլատակեալ պայծառանայր... որ զփառացն Աստուծոյ անշիջանելի ճառագայթունսն յինքն նկարէր, աստուածային ծաւալմամբ և սրբափայլ կրօնիւք կենդանականօք. և հոգեախաղաց տեսութեամբք ի տեսականն անդ զանտեսն տեսանէր. սակս այնորիկ ամենեցուն աչք ի նա հայէին, յաղագս տրոհել ճանաչել մարթելոյ նորա զհոգևորացն մասանց ընտրութիւնս ասուգագէտ»:

Ահա սա, Ստեփանոս Օրբելեանի ասելով, «հրաման առնու ի տեսլեան՝ շինել եկեղեցի յանուն Երկրորդաւ Առաքիլոց, և սահմանել միաբանակեացս. յաղագս որոյ և գային առ նա Երկրորդաւ սանքն ի վերայ ծովուն, յանուրջս. և նշանէին գտեղի եկեղեցւոյն»: Այս միկնոյն տեսիլը տեսնում է նաև Աշոտ Ա. Թագաւորի դուստր և Սիւնեաց Գաբուռն Վասակ իշխանի ամուսին Մարիամը, որ ամուսնու մահից յետ այս միջոցներում ճգնում էր Սեանայ կղզու հանդէպ գտնուած Յամաքարերդի կուսանաց անապատում, այս պատճառով էլ «գայ առ սուրբն Մաշտոց և բազում թախանձանօք ի հաւան ամեալ զնա ձեռն ի գործ արկեալ շինեն զգեղապաճոյճ եկեղեցիսն յանուն սուրբ Առաքելոց և զմիւսն յանուն Տիրուհւոյ Աստուածածնին. և զարդարեալ մեծամեծ սպասութեան զնա տուն Աստուծոյ և բնակարան աստուածազգեաց արանց յՅԻԳ Թուականին Հայոց» որ է Փրկչական 874 թ.

Վանքը շատ շուտով ապահովուել է նիւթականապէս՝ Մարիամ Թագուհու հօր՝ Աշոտ Ա. առատաձեռնութեամբ, որ այցելելով վանքին՝ նուիրում է «փրկական նշանն աստուածընկալ խաչին», և հետեւալ գիւղերը՝ Վարսեր (այժմ Զըռչըռ), Յամաքարերդ, Գոմաձոր, Բերդքն, Ուռեաց տափ, Ուրսն Կռակըծին (այժմ Ծակքար, Ղազախում), Խնչպէս և միքանի այգիներ Գառնիում, Երեւանում և այլ տեղեր *):

*) Ստ. Օրբելեան. գլ. ԼԷ:

Այս առատ նուիրարեցութեան շնորհիւ Սեանայ վանքը սկսել է բարգաւաճիլ. աւելացել են միաբանները, շինուել են նորանոր խցեր, յառաջ է գնացել վանական դպրութիւնը, և սրա շնորհիւ բարձրացել է Մաշտոցի հեղինակութիւնը, այնպէս որ՝ Աբաա Սպարապետը՝ ցանկանալով խել թագաւորական թագը իւր եղբորորդի Սմբատ Ա-ից, լարուել է նաև Գէորգ կաթուղիկոսի դէմ՝ համարելով նրան Սմբատի կուսակից և առաջարկել է Մաշտոցին օգնել իրեն՝ Գէորգին կաթուղիկոսութիւնից ձգելու՝ խոստանալով նրան կաթուղիկոս ընտրել տալ։ Սակայն Մաշտոց յանդիմանական և խրատական մի թղթով համոզել է նրան յիտ կենալ իր չար դիտաւորութիւնից և թողութիւն խնդրել կաթուղիկոսից։ Մի շաա գեղեցիկ մխիթարական թուղթ էլ ուղղել է նա Դուինի 893 թ. սոսկալի երկրաշարժից ազատուածներին։

Այսպէս աճել է հեղինակութիւնը Մաշտոցի, որ «այն չափ տքնութեամբ հեզ էր և լաւակամ, և տեսական զուարթ և առատամիտ և ընտրող յոյժ, և վայելուչ հասակաւ մարմնոյն և մխիթարական բանիւ առ գանեալսն խորհրդով, և զօրաւոր և ահարկու առ հզօր», այնպէս որ Գէորգ Բ. կաթուղիկոսի մահից յետոյ, 897 թուին նա ընտրուել է կաթուղիկոս։ Սակայն 7 ամսից յետոյ վախճանուել է և թաղուել Գառնիում։ Նրան յաջորդել է նրա աշակերտ Յովհաննէս Զ. Դրասխանակերտացին։ Մաշտոց բարեփոխել է Հայոց եկեղեցու ծիսարանը, որի պատճառով և այդ գիրքը այժմ էլ կոչուում է «Մաշտոց»։

Մի քանի խօսք էլ ասենք Մարիամ տիկնոջ մասին։—Այս բարեպաշտ տիկինը ճգնաւորական կեանք է վարել ինչպէս Յամաքաբերդի կուսանոցում, այնպէս և՛ իւր կառուցած Սեանի վանքում։ Եւ որովհետև արգելուած է եղել կանանց աղօթել ճգնաւորների հետ միասին, ուստի Առաքելոց եկեղեցու հիւսիսային խորանի ներսի դուռն փոխարէն միայն մի փոքրիկ բացուած էին թողել՝ ձայնը հեշտութեամբ անցնելու նպատակով։ Դրսից մի դուռ ընդունել է Մարիամ տիկնոջը խորանի մէջ, որ առանց աեանելու ճգնաւորներին և կամ նրանցից տեսնուելու, նետել է ժամասացութեան։

Մի անգամ էլ, երբ Մարիամ տիկինը իւր Սահակ և Վասակ որդիների հետ հալածուելով Յուսուփ ոստիկանից ապաստանել է այս կղզին, Յուսուփ լաստեր պատրաստելով յարձակուել է կղզու վրայ։ Մարիամ տիկինը իւր որդիներով կարողացել է փախչիլ Միափորի գաւառը, (Շամշաղին), սակայն Յուսուփ մտել է կղզին, կողոպտել, և ապա հետապնդել նրանց և հասել։ Սահակ և Վասակ

իշխանները ընդդիմադրել են նրան և նոյն իսկ այնպիսի ջարդ տուել, որ զօրքերը հարկադրուել են փախչել:

Սիւնեաց այս իշխաններն անցել են Արցախի կողմերը, ուր 911 թուին վախճանուել է Մարիամ տիկինը, որին բերել են Գեղարքունի և թաղել նրա կառուցած Շողագայ վանքում ¹⁾:

Սակայն աւանդութիւնն ասում է՝ թէ Մարիամ տիկինը թաղուած է Սևանայ կղզում, Առաքելոց եկեղեցու վերոյիշեալ հիւսիսային խորանում, ուր գալիս էր աղօթելու:

Այս «անմարտնչելի ամրոցում» ապաստանել է նաև Աշոտ Բ. (Երկաթ) թագաւորը 923 թուին, որից ելնելով տասը նաւակով յարձակուել է Բեշիր ոստիկանի վրայ, և արագ նետածգութեամբ փախցրել նրա զօրքը ²⁾:

Մաշտոցին յաջորդող Սևանայ վանքի վանահայրերից յայտնի է Ստեփանոս վանականը: Սա մասնակցել է այն ժողովին, որ գումարուել է Վահան կաթողիկոսին ընդդիմադրելու՝ նրա քաղքեղոնիկներին հաճութեան թուղթ գրելու մտադրութեան համար: Վահան կաթողիկոսն ստիպուել է փախչել Վասպուրական՝ Ապուսահ թագաւորի մօտ, իսկ ժողովը Աշոտ Գ. Շահնշահի կամակցութեամբ կաթողիկոս է ընտրել այս Ստեփանոս վանականին 970 թ. ³⁾, որ միայն 2 տարի կաթողիկոսութիւն անելուց յետ՝ վախճանուել է:

Սրան յաջորդել է Խաչիկ և ապա դարձեալ Սևանայ վանքի վանահայր Սարգիս Ճգնակեացը, որ նախ Շողագայ վանքի վանահայրն է եղել: Սարգիս 27 տարի կաթողիկոսութիւն է արել՝ վարելով միանգամայն այնպիսի կրօնական կեանք, ինչպիսին վարել էր Սևանայ վանքում: Սրա հրամանով է Ասողիկը գրել իւր Տիեզերական պատմութիւնը: Սարգիս կաթողիկոսը 1019 թուին իւր տեղը կաթողիկոս է ձեռնադրել Պետրոս Գևորգաբձին, և ինքը առանձնացել Հոռոմոսի վանքում, ուր և վախճանուել է 1021 թուին:

ԺԱ. դարի առաջին կիսին Սևանայ վանքում սկսել է փայլել վանահայր՝ Սարգիս վարդապետ Իմաստասէրը, Գրիգոր Մագիստրոսի արժանաւոր թղթակից և Բագրատունեաց թագաւորութեան բարձման ժամանակ հասած աղէտների ողբողը: Սրանից յետոյ մինչև 1205 թ. պակասում են տեղեկութիւններ, իսկ այս ժամանակ յիշուում է Սարգիս «Սևանայ միայնակեացը» ⁴⁾, որ մաս-

1) Յովհաննէս կաթողիկոս.

2) Ասողիկ Գլ. Ը.

3) Անդ.

4) Կիրակոս Գանձակեցի.

նակցել է Ջաքարիա սպասալարի առաջարկով հրաւիրուած Լօռու ժողովին Մխիթար Գոշի և ուրիշների հետ:

Հաւանականօրէն այս Սարգիս վանականի ժամանակ, ժ.Գ. դարում, երբ Լեզգիները յաճախ յարձակում են գործել Հայաստանի վրայ կողոպտելու նպատակով, Սեանի շրջակայ բնակիչներն էլ ապաստանել են այս կղզում: Այս միջոցին Լեզգիների մի խումբ խորամանկութեամբ աշխատել է մտնել կղզին և կողոպտել: Սրանցից երկուսը իբր վաճառականներ համոզել են Սեանի վերակացուին, որ թոյլ տայ կղզում մի առ ժամանակ պահել իրենց 40 արկղների մէջ դաբսած ապրանքը՝ մինչև որ երկիրն աւաղակներից կը խաղաղի: Պատժուած աշակերտներից մինը առանձնանալով այս արկղների մօտ՝ լսել է նրանց միջից մարդկային ձայն, և անմիջապէս իմացրել ուսուցչին: Վանականները բացել են մի արկղ և տեսել նրա մէջ երկու զինուած Լեզգի: Բանալով դաւադրութիւնը՝ վանականները ժողովրդի աջակցութեամբ գլորել են արկղները լիճը՝ երգելով «Շնորհեա մեզ Տէր» շարականը, կրկնելով մարգարէի խօսքը՝ «Եւ զխորհուրդն՝ զոր խորհէք՝ խափանէ Տէր, զի Աստուած ընդ մեզ է»: Յետոյ այս շարականը եկեղեցական երգերի կարգն է անցել և մինչև հիմայ էլ երգւում է: Այժմ էլ աւանդաբար ցոյց է տրւում Առաքելոց եկեղեցու մօտ մի տեղ, ուր թաղուած են այս դաւադիր խմբի առաջնորդ երկու կեղծ վաճառականները ¹⁾:

Սարգիս վանականից յետոյ դարձեալ պատմական տեղեկութիւններ պակասում են ամբողջ չորս հարիւր տարիների վերաբերմամբ: Միմիայն մի քանի արձանագրութիւնների մէջ յիշուում են մի-երկու վանահայրերի անուն, ինչպէս Առաքելոց եկեղեցու հարաւային դռան վրայ՝ Դանիէլ վարդապետ և Ներսէս եպիսկոպոս (1522—1557):

Ժէ. դարու սկզբին, Ջալալցիների ասպատակութիւնների պատճառով, շատ վանքերի հետ Սեանայ վանքն էլ ամայի է մնացել, մինչև որ Կարապետ եպիսկոպոսը 1620 թ. վերանորոգել է նրան: Կարապետ եպիսկոպոսը սկզբում էջմիածնի միաբան է եղել, յետոյ հալածուելով Մելիքսեդեկ կաթողիկոսից՝ հեռացել է Սիւնեաց անապատը, Սարգիս եպիսկոպոսի մօտ, որի մահից յետոյ եկել Սեան և վերակազմել այստեղի միաբանութիւնը Սարգսի կազմած կանոնների համեմատ:

Սրանից յետոյ յիշուում է Մխիթար եպիսկոպոսը, որ այս,

¹⁾ Մովսէս Երզնկացի, Ինճինճեան, Մանուէլ վրդ. Կիւմիւշ-խանեցի:

Գեղարքունիք գաւառի Դալիղարդաշ գիւղի քահանան է եղել: Սա նեղուելով գիւղի տանուտէր Մելիք Փարսազանից՝ հեռացել է Սեւան, և կրօնաւոր դարձել: Իւր առաքինի վարքի պատճառով Փիլիպպոս կաթողիկոսից կախկոպոս է ձեռնադրուել և վանահայր կարգուել: Նա վախճանուել է 1662 թ. և ամփոփուել Առաքելոց վանքի գաւթում¹⁾:

Այս Մխիթար կախկոպոսի վանահայրութեան միջոցին թիֆլիսեցի Զիթախան Սուլսան, Չալ և Զօրապ եղբայրները նորոգել են Առաքելոց տաճարը 1654 թուին, իսկ յաջորդ միւս Մխիթարի ժամանակ, 1664 թուին, ս. Աստուածածնի տաճարը: Առաջին Մխիթարի ժամանակ նրա օգնական Բարսեղ վարդապետը 1660 թուի գարնանամտին մի արեղայի, մի սարկաւազի և 3 աշխարհականի հետ լաստի վրայ նստած կամեցել են Սեւանայ սառած լճի սառուցները կոտորելով ճանապարհ չափ անել դէպի ափը, սակայն սաստիկ հողմ բարձրանալու պատճառով լաստը շրջուել է և խեղդել բոլորին, բացի սարկաւազից և մի աշխարհականից:

1692 թուին Սեւան է եկել Մխիթար Սեբաստացին՝ տաան և վեց տարեկան հասակում, կրօնաւորելու նպատակով: Այստեղ իւր ցաւոտ աչքերին բժշկութիւն գտնելով ս. Աստուածածնից՝ անցել գնացել և վերջիվերջոյ հիմնել է Վենետիկի Մխիթարեան ուխտը: Աստուածածնի այն պատկերը, որի առաջ ծնկաչոք սղօթել է Մխիթար՝ աչքերին բժշկութիւն հայցելով՝ 1896 թ. Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի հրամանով տարուել է ս. Էջմիածին և այժմ պահւում է Հայրիկեան թանգարանում: Այս պատկերը ներկայացնում է Տիրամօրը նստած դիրքով, տխուր և գթոտ դէմքով. մօտը Յիսուս՝ նստած և խաչափայտը գրկին: Չարչարանաց միւս գործերները, և սրանց հետ երեսուն արծաթը ցրուած են նրա առաջ²⁾:

Փոխանակ այս պատկերի, Հայր Ալիշանը ի յիշատակ Մխիթարի տեսեան երկհարիւրակի ղետեղել է իւր Սիսականում այն պատկերի պատճէնը, որը նկարուած է Մխիթար Սեբաստացու Սեւան գալուց 100 տարի յետոյ, ինչպէս երևում է նրա վրայի արձանագրութիւնից. յիշատակ է Բիթանի որդի Աւաննէսին. ՌՄԾ. թ. (=1801): Այս պատկերը այժմ էլ պահւում է Սեւանայ վանքում:

Սեւանայ վանքի վանահայրերի յաջորդութեան կարգը Մխիթար Առաջինից յետոյ դարձեալ ընդհատուում է յիշատակութիւններ չլինելու պատճառով մինչև 1740 թուականը, երբ վանահայր է

¹⁾ Չաքարիա սարկաւազ. Ա. ԽԵ.

²⁾ Փիլոյեան. Սեւանայ վանքը:

եղել Մարտիրոս եպիսկոպոս Չէրքէզեանցը Ծաղկունքի Շահրիզ գիւղից, որ վերանորոգել է ս. Աստուածածնի եկեղեցու օրօրոցածե տանիքը սրբատաշ քարով, ինչպէս երևում է այդ մասին եղած նոյն եկեղեցու արեւմտեան պատի վրայի արձանագրութիւնից:

Սրա յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ Նորատուզցու ժամանակ, 1747 թուին, երբ Նադր-շահի սպանութիւնից յետոյ նրա զօրքերը զանազան խմբերով ցրուել էին Հայաստանի զանազան կողմերը ասպատակելու, մօտ տասն հազարից բաղկացած մի խումբ էլ Ազատ խանի առաջնորդութեամբ մտել է Սիւնեաց աշխարհը՝ կողոպտելու: Այս միջոցներին Գեղարքունիքի բնակիչները իրենց Մելիք-Սարգիսճան և Ալլահվերդի Իւզըրաշի երեւիներով ապաստանել են Սեան կղզում: Ասպատակողները գիւղերում բնակիչներ չգտնելով մօտեցել են Սեանին յունուարի 5-ին, երբ լիճը սառած լինելով կարելի էր վերայից անցնել: Հայերը նկատելով ասպատակողներին, կամեցել են հակառակ կողմից փախչել, սակայն Յովհաննէս վարդապետը՝ որ այդ ճրագալուցի երեկոյին պատարագելիս է եղել, ձեռքն է առել Կոթայ ս. Նշանը և պատուիրել ժողովրդին հանդարտուել և աղօթել. ապա շտապով հաղորդել է բոլորին՝ պատրաստելով կոուրի և մահուան: Այս ժամանակ ասպատակողները փողեր հնչեցնելով դէպի կղզին են արշաւել, և մինչդեռ գէնք ունեցողներն առաջ են վազել, կանանց ու երեխաների լացն ու աղաղակը երկինք է բարձրացել, և յանկարծ սառուցը կտորատուել է և ամբողջ ասպատակող խումբը լիճը խորասուզուել, անհետացել:

Այս Յովհաննէս վարդապետի վանահայրութեան ժամանակ, 1748 թուին, երեանի խանի հրամանով Ղազար կաթողիկոսն արքսորուել է Սեան և նրա փոխարէն կաթողիկոս է ձեռնադրուել Այնթափցի Քիւթար անուանուած Պետրոս եպիսկոպոսը: Սակայն յետոյ Ղազար կաթողիկոսը իւր բարեկամների միջնորդութեամբ արքսորից ազատուել է և վերոյիշեալ Պետրոսին արքսորիւ Ջահուկ, ուր և մեռել է ¹⁾:

Յովհաննէս վարդապետից յետոյ 1753 թուին վանահայր է դառել Սամուէլ վարդապետը, որ կ'սրճ միջոցից յետոյ հրաժարուել է և նրա փոխարէն Սիմէօն կաթողիկոսի կոնդակով վանահայր է կարգուել Յովհաննէս վարդապետը, մի «ցոփաբարոյ և արբշիւ» մարդ: Սրա ժամանակ Սիմէօն կաթողիկոսը կամեցել է այցելել Սեանայ կղզին: Յովհաննէս վարդապետը տեսնելով, որ հնագոյն

1) Չամչեան պատմ. Հայոց Գ. եր. 840.

մատենաներն անխնամ պահուելով փչացել են, որի համար գրասէր կաթուղիկոսից նախատուելու է, բոլոր անկազմ եղած հին գրքերը, տետրակները և յիշատակարանները հաւաքել է տուել և գիշերը լիճը ածել¹⁾։

Յովհաննէս վարդապետին յաջորդել են միքանի վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, որոնց գործունէութեան մասին ոչինչ յայտնի չէ։

Այսպէս 1771 թ. Աթանաս վարդապետ Մակուեցի, 5 տարի։

Ազարիա եպիսկոպոս Գանձակեցի, միքանի ամիս։

Եղիազար եպիսկոպոս Գանձասարեցի, երեք տարի։

Գրիգոր վարդապետ Գանձակեցի, որ ութ տարի բարեկարգ վիճակի մէջ է պահել վանքը։ Սա Ցամաքաբերդում գերի է ընկել լեզգիների ձեռքը և տարուել Ղզլար՝ ուր տեղացի հայերի ձեռքով ազատուել է և ինքը երաշխաւորելով ազատել իւր հետ գերի ընկած մի քանի ընկերներին։ Ապա Աստրախանի ու Ղզլարի կողմերում ժողովարարութիւն է արել, որ ազատուի երաշխաւորութիւնից և չորս տարուայ այսպիսի աստանդական կեանքից յետոյ վախճանուել է Ղզլար քաղաքում 1805 թ.։

1807 թ. վանահայր է կարգուել Սարգիս վարդապետ Ոսկանապատցին, որ Թիֆլիսում ժողովարարութիւն անելով, փոքր ինչ բարեկարգել է վանքի դրութիւնը։

Սրա ժամանակ վանքում նշանաւոր են եղել Ռափայէլ Գանձակեցին, որ կրօնաւորների վարժապետ է եղել, Մակար վարդապետ Շամշատինսցին, լաւ սաղմոսերգու, որ սառած լճի վրայով Ցամաքաբերդ գնալիս՝ խորասուզուել է լճի մէջ, և Մխիթար վարդապետ Շամբորեցին, որ բաւականաչափ գրքեր է հաւաքել վանքում և ընտիր մատենաներից օրինակել տուել։

Սարգսի ժամանակ վանքի միաբաններն եղել են 7 վարդապետ, 7 սարկաւազ, 3 դպիր և 4 մահտեսի։

1813 թուին վանքին այցելել է Մորիէ Անգղիացին, Պարսկաստանի դեսպանի ընկերը, որ իւր ուղեգրութեան մէջ տուել է նաև կղզու պատկերը։

Մի քանի տարիներից յետոյ եկել է նրա հայրենակից Քէր-Բորտըրը, որ զանազան տեղեկութիւններ է տուել Սևանայ լճի մասին։

1825 թ. վանքը այցելել է Զաքարիա վարդապետ (ապա ե-

¹⁾ Քսաներորդ դարումն էլ Տաթևի վանահայրը քարացած ձեռագիրները կրակն է ածել վանքը մաքրելիս։

պիսկոպոս և Երեանի առաջնորդ) Գուլասպեան Բէհրութեանց Տփլիսեցին, որ գրել է Սեանայ համառօտ պատմութիւնը «Վէպ ծովակին Գեղամայ» խորագրով:

Յաջորդ 1826 թուին վանքը այցելել է Այսովաւս երկրարան գերմանացին:

Սարգիս վարդապետը 19 տարի վանահայրութիւն անելուց յետոյ հրաժարուել է 1828 թ. և միաբանութիւնը նրա փոխարէն ընտրել է Յովհաննէս վարդապետ Տէր-Մարտիրոսեանցին, որ Ղազարու գաւառի Հաչաջուր գիւղից է եղել: Սրա խնդրով Էջմիածնի Սինդդի անդամ Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցին գրել է «Պատմութիւն անցից անցելոց Սէվանայ վանուց» աշխատութիւնը, քաղելով տեղեկութիւններ ինչպէս գրաւոր, այնպէս և բանաւոր աղբիւրներից և հասցնելով վանքի պատմութիւնը մինչև իւր օրերը, 1830 թուականը:

Յովհաննէս վարդապետը վերանորոգել է ս. Աստուածածնի եկեղեցու տանիքը, որի ծախքը հայթհայթելու համար Շաքիի կողմէրը ժողովարարութեան համար ուղարկուած Բայազէտցի Կարապետ վարդապետն աւագակներից սպանուել է իւր ծառայի հետ, ինչպէս վկայում է Աստուածածին եկեղեցու արևմտեան դռան աջ կողմում գտնուած արձանագրութիւնը:

Յովհաննէս վարդապետը շինել է նաև նոր խցեր, նորոգել է ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւիթը, և մառանները Լմիցի Ստեպանոս վարդապետի ծախքով:

Այսքան շինութիւնների անելուց յետոյ Յովհաննէս վարդապետը հրաժարուել է առաջնորդութիւնից, գնացել Երուսաղէմ և վերադարձին Աղէքսանդրապօլում հիւանդացել և մեռել 1840 թ.:

Սրա առաջնորդութեան միջոցին, այն է երեսնական թուականներին, վանքի միաբանները եղել են 22 հոգի, որոնցից 10 վարդապետ, 2 սարկաւազ և 10 մահտեսի:

Այս միջոցներին, 1836 թուին, հայոց եկեղեցին ընդունել է Ռուսաց կառավարութիւնից Պօլոժէնիան, որ փոփոխութիւն է ձգել նաև Սեանայ վանքում: Մինչև այս՝ Գիւղարքունիքի 24 գիւղերը կազմում էին Սեանայ թեմը, և Սեանայ վանքի վանահայրը միաժամանակ և՛ առաջնորդ է եղել այդ թեմի. սակայն Պօլոժէնիայի զօրութեամբ Սեանայ թեմը միացել է Երեանի թեմին, և Սեանայ վանքը ընկել է Երեանի կոնսիստորիայի իրաւասութեան տակ, պարտաւորուելով տարեկան ելամտի հաշիւ ներկայացնել նոյն ատեանին, վերապահելով իրեն միայն այն արտօնէութիւնը, որ երբ մուտքը ծախսից աւելանայ՝ ֆնայ վանքի սեպհականու-

թիւն, իսկ եթէ պակասի՝ հոգևոր ատեանը մի որևէ կարգադրութիւն անէ լրացնելու¹⁾։

Այսպէս ուրեմն՝ Սեանայ վանահայրերը զրկուել են առաջնորդական թեմից ու տիտղոսից և ֆնացել լոկ վանահայրեր՝ ընտրուելով միաբանութիւնից և հաստատուելով հոգևոր բարձրագոյն իշխանութիւնից։

Յովհաննէս վարդապետ վերջին առաջնորդից յետոյ առաջին վանահայր կարգուել է Մինաս վարդապետը, 1840 թուին, որ հազիւ մի տարի պաշտօն է վարել։ Նրան յաջորդել է 1841 թուին Յարութիւն եպիսկոպոս Դանձակեցին, իսկ մի քանի ամսից յետոյ՝ Յովհաննէս վարդապետ Անտոնեան Տփիսիսեցին, որի ժամանակ Սեան է եկել Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան։ Սա զխաւորապէս օգտուելով Զաքարիա վարդապետ Բէհրութեանցի տետրակից՝ բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ է գետնողել Սեանի մասին «Ստորագրութիւն կաթողիկոսէ ս. Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ» աշխատութեան մէջ։

Յովհաննէս վարդապետը շուտով տեղափոխուել է Կարմիր վանքը։

Սրան 1848 թ. յաջորդել է Մկրտիչ վարդապետը, որին երեսայ ժամանակ Շիրակից փախցրել էին Պարսիկ աւազակները և Երևանում ծախել վերոյիշեալ Յովհաննէս վարդապետին, որ բերել էր Սեան, կրթել և վարդապետ ձեռնադրել։ Սրա վանահայրութեան ժամանակ մի հայ գաւառապետ իւր ընտանիքով ցանկացել է այցելել Սեանայ վանքը, սակայն միաբանութիւնը թոյլ չի տուել, որովհետեւ բացի Մարիամ տիկնոջից և արշաւանքների ժամանակ Սեան ապաստանող ամբողջ ազգաբնակչութեան հետ եկած կանանցից, ոչ մի կին իրաւունք չէ ունեցել այս ձգնութեան վայրը մտնելու։ Հայ գաւառապետը վիրաւորուած դիմել է Ներսէս Ե. կաթողիկոսին և նրանից թոյլտուութիւն ստանալով՝ եկել։ Միաբանները սաստիկ վրդովուել են, և նոյն իսկ Սարգիս վարդապետը, որ կին չտեսնելու նպատակով միշտ խուսափել է գիւղ մտնելու և այս պատճառով էլ «Քեանդա-գիրմազ» (Քիւղ-չմտնող) կոչուել, հրացան առած դուրս է եկել արգելիլու, սակայն իզուր, գաւառապետը իր կնոջ հետ մտել է կղզին և այսպիսով՝ Ներսէս կաթողիկոսի կոնդակի համեմատ՝ այս արգելքը վերացել է։

Այս Մկրտիչ վանահօր ժամանակ 1856 թ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսը հաստատել է Սեանում ևս վանական կառավարութիւն՝

¹⁾ Սարգիս եպիսկ. Սեանայ վանքը. Հովիւ 1906 թ. № 42.

Յարութիւն, Կարապետ և Յովսէփ վարդապետներին՝ վանահօր նախագահութեամբ և Գեղարքունի գաւառի «հոգևոր գործոց տեսչի» (Բարսեղ աղա Արծրունու) վերահսկողութեամբ¹⁾ սակայն այս բարեկարգութիւնը տեւել է միայն մինչև Ներսէս Ե. մահը:

Մկրտիչ վարդապետը 10 տարի վանահայրութիւն անելուց յետոյ վախճանուել է 1858 թ. և նրան յաջորդել է Կարապետ վարդապետը, Ղազարի Քարվանսարա գիւղից: Իսա աւելացրել է ուխտաւորների սենեակները Բարսեղ աղա Արծրունու ձեռնառութեամբ: Վերջինս իւր ծախքով շինել է նաև երկու սենեակ՝ բարձրաստիճան հիւրերի համար:

Երեք տարուց յետոյ Կարապետ վարդապետը հրաժարուել է պաշտօնից և 1861 թ. նրա փոխարէն վանահայր է կարգուել Յարութիւն վարդապետ Մառջանեան Շիրակեցին: Սա շինել է վանքի մասանը, և Յամաքաբերդում նորոգել «գրսի տներ» կոչուած հիւրատունը և շտեմարանը. միևնոյն ժամանակ կղզու մէջ տնկել է ուռենիներ և բարդիներ, ու պարտէզներ շինել:

Մառջանեանի օրով թէյ գործածելու սովորութիւնը մտել է վանքը: Նախ միայն ուտիս օրերին են թէյ խմել, յետոյ ամէն օր: Այս թէյի և այլ մանր ծախսերի համար կարգադրուել է «ժամոց» բաժանել միաբաններին.—տարեկան 36 ռ. վարդապետներին, 15 ռ. սարկաւազներին, 9 ռ. դպիրներին և 6 ռ. մահտեսիներին²⁾:

Մառջանեանի օրով, 1862 թ. մեռել է Մելքոն ճգնաւոր Տփլիսեցին, որ 40 տարի շարունակ խիստ ճգնաւորական կեանք էր վարել այս կղզում, բացել էր ս. Յարութեան եկեղեցու հիմնապատերը և շինել բաւականաչափ խցեր:

Յարութիւն վարդապետը 9 տարի վանահայրութիւն անելուց յետոյ հրաժարուել է պաշտօնից, գնացել Երուսաղէմ, և ապա կրկին վերադարձել Սեան, ուր յողացաւից տառապել մինչև 1896 թ. երբ մեռաւ և թաղուեց ս. Աստուածածնի եկեղեցու մօտ՝ վանահայրերի հանգստարանում:

Յարութիւն վարդապետի հրաժարուելուց յետոյ կրկին վանահայր է կարգուել Կարապետ վարդապետ Բիւլբիւլեանը 1869 թուին: Սա ևս գլխաւորապէս զբաղուել է շինութիւններով. նախ ծածկել է ս. Աստուածածնի տանիքը երկաթէ թիթիղով, ապա աւելացրել է ուխտաւորների սենեակները, Երեսովկա գիւղի մօտ

¹⁾ Կոնդակներ Ներսէս կաթողիկոսի 1856 թ. սեպտ. № 157 և 305:

²⁾ Սարգիս եպիսկոպոս. Սեանայ վանքը. Հովիւ 1906 թ. № 48.

շինել է երկու կարաւանատուն, Զանգի գետի վրայ նոր սիստեմի երկու ջրաղաց. մի տուն է գնել Երևանում և մի ջրաղաց Նոր-Բայազետում և վանքի վրայ հաստատել տուել Ելինովկայի մօտ նոր բացուած թերակղզին:

1871 թուին, ամառը, Գէորգ Դ. կաթողիկոսը այցելելով Սեան կղզին, շատ հաւանել է և որոշել բլրի գագաթին հայրապետական ամարանոց կառուցանել, սակայն բժիշկների խորհրդով փոխել է որոշումը, որովհետև լճի խոնաւութիւնը կարող է վատ ազդել:

Տեսնելով միաբանութեան սաստիկ տգիտութիւնը, Գէորգ Դ. կաթողիկոսը վերադարձին էջմիածնից ուսուցիչներ է ուղարկել՝ ուսուցանելու միաբաններին. նախ եկել է Յովակիմ սարկաւազը, ապա Եղիա վարդապետ Զալալեանը, որին յաջորդել է Յովակիմ վարդապետ Ղամէքեանը: Այս գեղեցիկ գործը տեւել է մինչև 1880 թուականը:

Բիւրբիւլեանի երկարատեւ վանահայրութեան միջոցին 1890 թուին Իտալիայի թագաժառանգ (այժմ թագաւոր) Վիկտոր Էմմանուէլը այցելեց Սեանայ վանքին ևս, հիանալով լճի սքանչելի տեսքից:

1892 թուին Բիւրբիւլեան վանահայրը 25 տարի վանահայրութիւն անելուց յետոյ վախճանուեց և նրան յաջորդեց Գալուստ վարդապետը, որ միայն 7 ամիս պաշտօն վարելուց յետոյ հրաժարուեց: Այս ժամանակ Սինոդի հրամանով Սեան եկաւ Սահակ վարդապետ Ամատունին, և միաբանների ընդհանուր հաւանութեամբ վանահայր ընտրեց Գրիգոր վարդապետ Ակուռեցուն, 1892 թ.: Սա ազգաւ քուրդ էր, Ակոռիի կործանման ժամանակ հանդուժ գտնուելով՝ սարսափած փախել, ազատուել էր, ապա Դաւրաշիչակի Ալափարս գիւղի տանուտէրի մօտ ծառայութեան էր մտել, քրիստոնէութիւն ընդունել, յետոյ եկել Սեան, ուսում առել և 20 տարի վանքին ջերմեռանդութեամբ ծառայելուց յետոյ 1872 թ. վարդապետ ձեռնադրուել: Սա համոզեց նաև իւր հօրեղ-բօրը՝ որ քրիստոնէութիւն ընդունէ:

Սահակ Ամատունին Գիւմրիշխանցու պէս վանքի բոլոր կալուածների և իրեղէնների ցուցակը ¹⁾ և ելեմտից նախահաշիւը կազմեց և առաջարկեց Սինոդին հաստատութեան, և սա՝ վաւերացնելով ու ժապաւինելով վերադարձրեց վանքին: Այս ցուցակով վանքը ունի 112 կտոր ձեռագիր և 541 կտոր տպուած գիրք:

¹⁾ Ձեռագրների ցուցակը, առանց յիշատակարանների, տրպուած է Սմբատեանի Գեղարքունիքում. եր. 128.

Գրիգոր վարդապետը երեք տարի վանահայրութիւն անելուց յետոյ 1895 թ. հրաժարուեց և նրա փոխարէն ընտրուեց Սարգիս վարդապետ, այժմ եպիսկոպոս, Փիլոյեանը:

«Կորած Մարգարիտ» վէպի հեղինակ և նոյն իսկ հերոս հեզանամբոյր և ուսումնասէր ներկայ վանահայրը 1897 թ. Շուշեցի Աւետիք Բալայեան Ղուկասեանի ծախքով շինեց չորոցական մի գեղեցիկ շէնք, սրբատաշ քարից, թիթեղածածք, հինգ մեծ սենհակներից բաղկացած: Նաև Բագուում ժողովարարութիւն անելով կառուցեց միաբանների համար նոր, գեղեցիկ խցեր, 10 սենհակներից և հինգ նախասենհակներից բաղկացած՝ ընդարձակ պտուղգամբով, ինչպէս նաև Բուղաղեան եղբայրների ծախսով վանահօր համար բնակարան՝ չորս սենհակներից և մի նախասենհակից բաղկացած: Բազումցի Լիւզվիգ Սարգսեանի և վանքի միաբան հանգուցեալ Սողոմոն սարկաւազի ծախսով էլ կառուցեց ս. Աստուածածնի եկեղեցու սրբատաշ, գեղեցիկ զանդակատունը: Այժմ էլ շինում է ուխտաւորների համար 15 սենհակներից բաղկացած ընդունարան:

ՍԵՒԱՆԱՅ ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷՎՈՒԻՏԻԱՆ

Գծելով Սեանայ վանքի պատմութիւնը, որքան թոյլ են տալիս նիւթերը, տեսնում ենք, որ սա ունեցել է երեք գլխաւոր շրջան: Առաջնում (305—874) նա հին մենեանից փոխուել է վանքի և հաւանականօրէն առանձին հասարակական ոչ մի դեր չէ խաղացել, մանաւանդ որ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ: Նրբեմն միայն, այն էլ կղզու շնորհիւ, ժողովրդին իբր ապաստան է ծառայել, որովհետև իւր ժամանակի համեմատ մի «անմատչելի ամրոց» է համարուել: Այս ծառայութիւնը նա մատուցել է նաև յետագայ երկու շրջաններում:

Նրկրորդ շրջանում (874—1836), երբ ճգնաւորութիւնը Հայաստանում էլ արդէն որոշ զարգացման է հասել, Մաշտոց և նրա նման ճգնաւորներ խմբուել են այս մեկուսացած, մանաւանդ ձմեռն աշխարհից կտրուած վայրը և մոռանալով հասարակական կեանքը՝ ճգնել: Ահա այս Թ. և Ժ. դարերի ողու ազդեցութեամբ՝ շինուել են գեղեցիկ եկեղեցիներ, նուիրել ահագին կալուածքներ, կազմակերպուել բաւական մեծ միաբանութիւն, որը տուել է նոյն իսկ կաթողիկոսներ՝ ինչպէս Մաշտոց (897 թ). Ստեփանոս վանական (970), Սարգիս ճգնակեաց (992—1019), որոնք սակայն, նշանաւոր են եղնլ նոյն իսկ հայրապետական աթոռի վրայ իրենց ճգնաւորական կեանքով և ոչ հասարակական գործունէութեամբ:

Այս երկրորդ շրջանում վանքի վանահայրերը միաժամանակ և՛ Սեանայ թեմի առաջնորդներ են եղել, սակայն ամբողջ Գեղարքունիքում չկայ մի շէնք, մի արձանագրութիւն, որ վկայէր այս առաջնորդներից գոնէ մինի հասարակական մի նշանաւոր գործի մասին: Միջին դարերի համար Սեանը ամենայարմար տեղն է եղել գիտութեամբ և դպրութեամբ պարապելու, ձեռագիրներ արտագրելու, և թէպէտ ժամանակ առ ժամանակ սա, յիշաւի, փայլել է իւր Սարգիս վարդապետ Իմաստասէրով և իւր զրատնով, սակայն վանահայր Յովհաննէս վարդապետի ձեռագրները լիճը ածելու դէպքն արդէն բաւական սեպնում է ամբողջ միաբանութիւնը, որովհետեւ եթէ լինէին նրանց մէջ լուսաւոր անձեր՝ նախ ձեռագրները այդ դրութեան չէին հասնիլ և ապա մի վանահայր չէր համարձակուիլ այդպիսի մի վանդալական գործ անելու:

Երրորդ շրջանում (1836—1908) վանքը զրկւում է առաջնորդական իրաւունքներից, դառնում է սոսկ մի ճգնարան և ապաշխարութեան դատապարտուած հոգեւորականների քսորատեղի: Այս շրջանում, թէպէտ ժամանակի ոգուազդեցութեամբ վանքը սկսում է արտաքուստ վերանորոգուիլ, շինւում են նոր ձևի կանոնաւոր բնակարաններ, դպրոցական գեղեցիկ շէնք, գրատուն և այլն, սակայն ներքուստ ապականւում է և այլասեւում...

Միաբանների կիտները.—Ջաքարիա վարդապետ Բէհրութեան անցեալ դարի սկզբում, (1825) այսպէս է նկարագրում վանականների կեանքը, որ արտագրել են Շահխաթունեան և Փիլոյեան եպիսկոպոսները. ես էլ հետեւում եմ սրանց օրինակին՝ աւելացնելով այժմեան կեանքի նկարագիրը, որքան որ ես կարողացայ թափանցել:

Եկեղեցական պաշտամունք.—Ամէն օր՝ գիշերուայ մէջ զանգի ձայնը լսելուն պէս՝ միաբանները խմբով շտապում են եկեղեցի. ինչպէս թէ փողի ձայնով ժողովւում են հոգեւոր պատերազմի: Նախ ասում են մի կանոն սաղմոս, ապա գիշերային ժամերգութիւնը մինչև «Ջրէն գոհանամք»: Ապա երկու կանոն սաղմոս, կանոնազլիով: Ապա գիշերային ժամի փառացած մասը, առաւօտեան և արեւադալի ժամը. պատ օրերին նաև երգերը: Ժամերգութիւնից յետոյ գնում են իւրաքանչիւրը իւր խուցը, ուր կատարում են առանձնական աղօթք, ըստ ցանկութեան:

Ճաշու ժամից առաջ նախ ասում են մի կանոն սաղմոս, ապա երեք ողորմեա, պատ օրերին նաև մեծ քարոզ և աղօթքները. ապա ճաշու ժամը: Ժամից յետոյ գնում են սեղանատուն ճաշելու ուր նրանցից մէկը կարդում է Հարանց վարքից, ի լուր միաբանների:

Երեկոյեան ժամից առաջ ասում են մի կանոն սաղմոս պատ օրերին: Ապա յայսմաւոր, շարական, աղօթք, ապա երեկոյեան ժամ. նրան կից ասում են խաղաղութեան ժամը:

Քնելուց առաջ ժողովում են եկեղեցի և ասում են «եկեսցէ»: Եկեսցէից յետոյ գնում են խցերը, ոմանք քնում են իսկոյն և ոմանք առանձին աղօթում են ձիգ ժամերով: Մեծ պատին շատ քիչ են քնում. գիշերուայ մեծ մասը նուիրում են աղօթքներին: Ոմանք օրական ութ կանոն սաղմոս ամբողջապէս ասում են: Պատարագիչը սարկաւագների հետ ամբողջ գիշերը հսկում է սաղմոսերգութեամբ, իսկ բոլոր միաբանները տարուայ մէջ տասը գիշեր մինչև առաւօտ եկեղեցում ժամասացութեամբ են հսկում, հինգ նաւակատեաց օրերին, Տեառն ընդառաջին, ծաղկազարդին, աւագ ուրբաթին, նոր-կիւրակէին և Հոգեգալստեան:

Միաբանների վարք ու բարք.— Սովորաբար հեզ ու խոնարհ բարք ունեն ամենայն հլութեամբ և հպատակութեամբ: Երբէք տգեղ խօսք նրանց բերանից չի լսուի: Եթէ մէկից վշտանան, իրրեւ պատասխան «հայրդ օրհնեմ» կասեն. իսկ վշտացնողը չի քնիլ առանց «մեղայ» ստելու վշտացածին: Նրանց այոն՝ այո է և ոչն՝ ոչ: Վարքով մաքուր են տրտից:

Հասարակաբար օրը մի անգամ են ուտում. նրանց կերակուրը կաղմում է լոբին, ոսպն ու միւս ընդեղէնները: Շատերը պաս են համարեա ամբողջ տարին, բացի շաբաթ, կիրակի և տօն օրերից. իսկ ուտիս օրերին նաւակատեաց կերակրով են բաւականանում: Ոմանք տաք կերակուր չեն ուտում, այլ լոկ հացով ու սառը ջրով են շատանում: Ոմանք օրերով ծոմ են մնում, բայց, որքան կարելի է, ծածուկ:

Ձմեռը կրակ չեն վառում. նրանց զգեստը մաղեղէն է, և միատեսակ—վանահօրից սկսած մինչև յետին կրօնաւորը. վանահայրը չի կարող առանձին իւր համար կերակուր պատրաստել տալ, առանց միաբանների հաճութեան: Ամէն ինչ հասարակաց է. ոչ ոք առանձին դրամ չունի, եղածը հասարակաց արկղումն է, որ ծախսւում է բոլորի համար հաւասարապէս:

Այսպէս է եղել անցեալ դարի սկզբին, իսկ այժմ, իմ կարծիքով, այս միաբանութիւնն արդէն գտնւում է անցողական շրջանի մէջ. նախկին կրօնամոլութիւնը, ճգնաւորական խիստ կեանքն արդէն որոշեալ չափով տեղի են տուել ծիսակատարութեան, կեանքի վայելքների յետևից ընկնելուն և բուսական կեանքին: Կրօնի ոյժը թուլանալով՝ այժմեան միաբաններն այլ ևս ներքին մղումն չեն զգում ինքնազրկանքի, յանուն Աստուծոյ՝ եկեղեցուն՝ հասարակութեան ծառայելու. գիտութեան լոյսն էլ

դեռ ևս չէ թափանցել՝ այդ հսականներին այլասէր դարձնելու. այս պատճառով և զրկուած թէ կրօնի և թէ գիտութեան հզօր զարկից՝ գնայուն դիակներ են ներկայացնում, զուրկ թէ կրօնական և թէ հասարակական իդէալներից, և ապրում են միայն բուսական կեանքով. — առաւօտը շատ վաղ վեր են կենում գնում եկեղեցի, ժամ ասում, առանց, սակայն, մի առանձին ջերմեռանդութեան, ապա վերադառնում նորից քնում մինչև ժամը 10-ը. յետոյ վեր են կենում, իւրաքանչիւրը իւր համար առանձին թէյ է պատրաստում, խմում և կրկին եկեղեցի գնում ճաշու ժամերգութեան, որից յետոյ միասին հաւաքւում են ճաշելու: Ճաշից յետոյ շատերը կրկին քնում են, կամ թէյ պատրաստում, խմում և կամ՝ ամէն մինը իւր խցում ծալապատիկ նստում է մէջքը և գլուխը առաջ թեքած, լուռ և անշարժ՝ ժամեր շարունակ, առանց սակայն աղօթելու: Ժամը 4-ին կրկին խմւում են եկեղեցի՝ երեկոյեան ժամերգութեան, որից յետոյ ամէն մինը առանձնապէս թէյ է պատրաստում իւր համար և անվերջ խմում: Ժամը 7-ին կրկին հաւաքւում են եկեղեցի «եկեցէ» կատարելու և անմիջապէս պարկում քնում են: Այս կեանքը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնւում է համարեա ամբողջ տարին: Ամառը էլի որոշ փոփոխութիւններ, մօքի շփում մէկ մէկ տեղի են ունենում, գալիս են ուխտաւորներ, Վարդապետին և Աստուածածնին մեծ բազմութիւն է հաւաքւում, միաբանները մի քիչ կենդանանում են, իրար անցնում, անքուն մնում, մի քանիսը նոյն իսկ խնամք, հոգս տանում ուխտաւոր կանանց, մինչդեռ երկարատեւ, սոսկալի ճրմբան ընթացքում խեղճերը փակուած խցերում, տանջուելով յօգացաւից՝ աշխատում են իրենց կենդանական ջերմութիւնը պահպանել. սակայն մէկ մէկ էլ, լաւ օրերին, այցելում են մօտակայ Յամաքարերդ և Գոմաձոր գիւղերը, որոնց բարոյական վիճակը այնքան էլ լաւ չէ...

Թէև միաբանների սենեակներն այլ ևս նախկին գետնափոր խցերը չեն՝ սակայն նրանց մէջ տիրող կեղտոտութիւնը և զարշահոտութիւնը Պետրոս ճգնաւորի ժամանակից կարող է համարուել: Վաճառում թէև գրադարան կայ, սակայն կարդացող չկայ. թէև լրագիր ստացւում է, սակայն երբէք յատուկ սրահամար վանքի նաւակը չի ուղարկւում մօտակայ Ելինովկա գիւղը՝ որ $1\frac{1}{2}$ —1 ժամուայ ճանապարհ է՝ բերելու. այս պատճառով էլ երբեմն օրագրերի մի ամբողջ ամսուայ համարները միանգամից են ստացւում և բաժանւում միաբաններին՝ շաքար փաթաթելու:

Այս անկենդանութեան գուցէ կենդանութիւն կարողանաւորներ չնչիլ ներկայ վանահայրը՝ սակայն նա էլ խորտակուած սիրոյ

վերջին փայլփլումն է ներկայացնում, աշխատելով վանքի արտաքինը բարեփոխել:

ՎԱՆՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Առաքելոց եկեղեցի.—Մարիամ Սիւնեաց տիկնոջ շինած այս եկեղեցին բարձրանում է բլրի գագաթին: Շինուած է սև, հասարակ քարից, իսկ կաթուղիկէն՝ կարմիր, սրբատաշ քարից: Եկեղեցին խաչաձև է, 13,68 մետր երկարութեան, 10,80 լայն և մօտ 16 մետր բարձրութեան: Չորս որմասիւնների վրայ բոլորում են ումանական կամարներ, որոնց վրայ հանգչում է հայկական ցածր կաթուղիկէն:

Ունի մի սեղան և երկու աւանդատուն, որոնցից հիւսիսայինի դուռը դրսից է, իսկ ներսում կայ մի պատուհանաձև բացուածք: Աւանդութեան ասելով Մարիամ տիկինը այսպէս է շինել տուել, որ կարողանայ ժամերգութեան ժամանակ ինքն այդտեղ առանձնացած աղօթել, որովհետև իբրև կին՝ իրաւունք չէ ունեցել ճգնաւորների հետ միասին լինելու: Սեղանը զարդարուած է խաչկալով, ուր բազմեցրած է խաչելութեան պատկերը: Եկեղեցին լուսաւորւում է վեց փոքր և նեղ պատուհաններով, որոնցից երկուսը գտնւում են կաթուղիկէի վրայ: Ունի երկու դուռն, հարաւային և արեւմտեան կողմերում: Հարաւային դուռը շինուած է ընկուղենուց, 1,71X0,81 մետր մեծութեան: Թխագոյն է, և ամբողջ երեսը ծածկուած սքանչելի քանդակներով: Դռան վերին մասում քանդակուած է չորեքկերպեան աթոռը, վերան Յիսուս բազմած: Սրահներքև մի ճաճանչաւոր խաչի աջ կողմում կանգնած է Աստուածածինը և Յովհաննէս Մկրտիչը, որոնց անունները նոյնպէս փորագրուած են պատկերների մօտ: Սրանից ներքև երկու շարքով քանդակուած են տասներկու առաքեալների պատկերները, որոնց մէջ տեղից թեւատարած իջնում է աղանակերպ ս. Հովին՝ լոյսի ճառագայթներ սփռելով Լուսաւորչի, Աշխէն տիկնոջ և Տրդատ Թագաւորի վրայ: Մէջ տեղում կանգնած է Աշխէն տիկինը՝ թազը զլիսին, աջ կողմում Լուսաւորիչ, ձախում Տրդատ՝ խողի զլիսով: Սրանց երկու կողքին առանձին փոքրիկ շրջանակների մէջ քանդակուած են Վրթանէս և Արիստակէս՝ վեղարով և փիղնով ծունկ չօքած: Այս պատկերների տակ գեղեցիկ ուռուցիկ շրջանակ, որի պատկերը տալիս ենք, առնելով նկարիչ պ. Ֆեթվաճեանի ժողովածուից: Դռան եզրերը պատած են նուրբ քանդակներով, որոնց

միջև գրուած է մի ընդարձակ արձանագրութիւն, որից երևում է, որ դուռը շինել է «անարժան Աբրահամը» 1521—1557 թուերին Դանիէլ վարդապետի հրամանով:

Առաքելոց եկեղեցու միւս, արեւմտեան դուռը ևս շինուած է ընկուզենուց և սևագոյն է: Դռան ամբողջ երեսի վրայ քանդակուած է մի մեծ խաչ՝ շրջապատուած ծաղկանկար գեղեցիկ քանդակներով: Ինչպէս երևում է վրայի արձանագրութիւնից՝ շինուած է 1176 փրկ. թուին, Յովհաննէս հիւսի ձեռքով և Քիւրդ իշխանաց իշխանի հրամանով:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում բարձրանում է մի գաւիթ, որ այժմ փայտածածկ է, յենած փայտէ սիւների վրայ: Վերջիններիս խոյակները բաւական գեղեցիկ են, որովհետեւ սրանց վրայ քանդակուած են թռչուններ, քնար, խաչ, տերևներ և այլն: Գաւթի աջ կողմում գտնուում է խորանաձև մի շէնք: Այս գաւթում ուշագրաւ են չորս մեծ տապանաքարեր, որոնցից այն, որ գտնուում է արեւմտահիւսիսային անկիւնում, կրում է հետեւեալ տապանագիրը. «Այս է հանգիստ պարոն Քուրդայ»: Թերեւս այս այն Քիւրդ իշխանի տապանն է, որի հրամանով փրկչական 1176 թուին վերանորոգուել է Առաքելոց եկեղեցուն՝ այս գաւթում բացւող արեւմտեան դուռը, ինչպէս երևում է նրա վրայի արձանագրութիւնից:

Ս. Կարապետի եկեղեցի. — Բարձրանում է բլրի գագաթին, Առաքելոց եկեղեցուց փոքր ինչ արեւմուտք: Շինուած է սև, անտաշ քարով, իսկ կաթնղիկէն՝ կարմիր, սրբատաշ քարով, երկարութիւնն է 9,36 մետր, լայնութիւնը 7,20 մետր, և բարձրութիւնը 10 մետր: Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, ուղղանկյուն կամարներով և հայկական ցածր կաթնղիկէով, որի մէջ բացւում են չորս փոքրիկ պատուհաններ: Փոքր են նաև միւս երեք պատուհանները, որ բացւում են եկեղեցու պատերի մէջ: Եկեղեցում կայ մի սեղան և միայն մի, ձախակողմեան աւանդատուն: Սեղանը զարդարուած է դաստառակի և Քրիստոսի մկրտութեան պատկերներով: Միակ, հարաւային դռան առջև եղել է փայտաշէն մի գաւիթ¹⁾ որ այժմ քանդուած է:

Կաթնղիկէի վրայի արձանագրութիւնից երևում է, որ եկեղեցին վերանորոգուել է 1714 թուին:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցի. — Սա կառուցուած է կղզու հարաւարեւմտեան կողմում տարածուող տափարակի վրայ, և, ինչպէս տեսնւմ, հիմնարկուած է Մաշտոց վարդապետի ժամանակ Սիւնեաց Մարիամ տիկնոջ ծախսով: Եկեղեցին շինուած է սև, սրբա-

1) Շահխաթունեան. յ. գ. եր. 217.

տաշ քարից, բաղկացած է ժամատնից, մի նորակառույց զանգակատանից և մի փայտաշէն գաւթից: Ժամատունը օրօրոցաձև է, անգմբէթ, 10,40 մետր երկարութեան, 10 մետր լայնութեան և 9 մետր բարձրութեան: Դրսից ճարտարապետական ոչ մի ուշագրաւ բան չկայ: Ներսից երկու հասարակ, ամբողջական և վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են ումանական կամարներ և նոյնպիսի կամարակապ ձեղուն: Ունի մի սեղան և երկու աւանդատուն: Հինգ փոքրիկ և նեղ պատուհաններ աղօտ լոյս են սփռում. սեղանը զարդարուած է գեղեցիկ խաչկալով, և ս. Աստուածածնի պատկերով, որ Աղէքսանդրապօլի «Եօթը-Վէրք» կոչուած պատկերի ընդօրինակութիւնն է: Խաչկալի առաջ կախուած է մի վարագոյր, որի վրայ մանր կտորեղէններով պատկերներ են հիւսուած, մէջտեղում Քրիստոսի յարութեան, շուրջ՝ առաքեալների: Այս վարագոյրը բաւական գեղեցիկ է և ինքնատիպ: Ձեղունից կախուած է երկու ջահ և բաւականաչափ կանթեղներ: Այս ժամատունը ունի երկու դուռն. — արեւմտեանի առաջ չորս սիւների վրայ հաստատուած է մի գեղեցիկ, գմբէթազարդ զանգակատուն, իսկ հարաւայինի առաջ՝ մի հասարակ, փայտաշէն գաւթի: Ամենօրեայ ժամասացութիւնը այժմ այստեղ է կատարւում:

Բ. Շ Է Ն Ք Ե Ր

Սեանայ վանքում բացի երեք եկեղեցիներից, կան նաև միքանի այլ շէնքեր, ինչպէս 1) վանահօր բնակարանը, 2) միաբանների սենեակները կամ խցերը, 3) ուխտաւորների համար սենեակներ, 4) մառան, խոհանոց, փայտատուն և 5) վանական զբոսայգի: Յիշատակուած այս բոլոր շէնքերն էլ տեղաւորուած են կղզու տափարակի վրայ. բլրի վրայ, Առաքելոց և ս. Կարապետի եկեղեցիների մօտ կան մի քանի խարխուլ խցեր, այժմ գործածութիւնից բոլորովին ընկած:

Վանահօր բնակարանը շինուած է սրբատաշ քարից, և գետնի մակերևոյթից մօտ 2 մետր բարձր է՝ խոնաւութիւնից փոքր ինչ ազատ լինելու: Բաղկացած է մի նախասենեակից, երկար նրբանցքից և չորս փոքրիկ, մաքուր սենեակներից:

Միաբանների սենեակները շինուած են մի շարքով, զարձեալ գետնից 2 մետրաչափ բարձր, սրբատաշ քարով: Սենեակների թիւը տասն է, որոնցից իւրաքանչիւր երկուսը բացւում են մի փոքրիկ նախասենեակի մէջ: Սենեակների առջև տարածւում է մի ընդարձակ պատշգամբ:

Ուխտաւորների ընդունելութեան յատկացրուած սենեակ-

ները շատ խղճալի, հին շէնքեր էին, որ այժմ քանդել են և նորն են կառուցանում:

Գալուցական շէնքը կղզու բոլոր շէնքերից գեղեցիկ է, միայն ափսոս, որ գետնից մի փոքր ինչ բարձր չէ շինուած, խոնաւութիւնից փոքր ինչ աւելի աղատ լինելու: Մի երկար նրբանցքի մէջ բացւում են չորս մեծ, լուսաւոր սենեակներ, որոնցից մինը ծառայում է իրր վանքի գրադարան-թանգարան:

Իբրեւ մառան, խոհանոց, փայտատուն ծառայում են հին սեղանատան և հին խցերի փոքր ինչ վերանորոգուած շէնքերը:

ՎԱՆՔԻ ՍՐԲՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ԱՆՕԹՆԵՐԸ

Վանքի ամենանշանաւոր սրբութիւնը «սուրբ Նշան» կոչուած խաչն է: Սա երկաթէ մի մեծ խաչ է, կենդրոնում, ապակու տակ ամփոփուած խաչափայտի մասից:

Աւանդութեան ասելով այս խաչը շինուած է այն կոնքի կտորից, որի մէջ Աստուածածինը լողացրել է Մանուկ Յիսուսին: Թաղէոս առաքեալը այդ կոնքից «առանց գործիքի» երեք խաչ է պատրաստել, որոնցից մինը սա է, երկրորդը գտնւում է Նախիջևանի գաւառի Երնջակայ ս. Կարապետի վանքում և կոչւում է Հաղարափրկիչ, իսկ երրորդը՝ Խերսոնի նահանգի Գրիգորոսով քաղաքում, ուր տարել են Անիից գաղթող ժողովուրդը:

Սեանայ վանքի այս սուրբ Նշանը կոչւում է նաև Կոթայ սուրբ Նշան, մի առժամանակ Գեղարքունիքի Կոթայ վանքում պահուած լինելու պատճառով: Այս խաչը միառժամանակ էլ պահուել է Հայր Յովհաննու կամ Մարգարաւենաց վանքում, ուր նրա գործած հրաշքի նկարագրութիւնը կը պատմենք նոյն վանքի ստորագրութեան մէջ: Ոչ միայն բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս Սեան սուրբ Նշանը համբուրելու, այլ և զրիթէ ամէն տարի հասարակական մի դժբախտութեան, համաճարակների, երաշտութեան, կարկտի և այլ ժամանակ ժողովուրդը գալիս տանում է ս. Նշանը՝ գիւղերում անդաստան կատարելու:

Բացի այս հռչակուած «սուրբ Նշանից» Սեանում կան նաև հետեւեալ խաչերը.

Արծաթէ, ոսկեզօծ մի խաչ, որի մէջ կայ կենաց փայտից մի մասն. սրա մասին մի աւանդութիւն ասում է թէ Աշոտ Թագաւորի Մաշտոց վարդապետին տուածն է, մի ուրիշ աւանդութիւն Սիւնեաց Բիւրեղ տիկնոջ Հերակլ Յունաց կայսրից ստացած խաչափայտի մի մասն է համարում: Նոյն խաչափայտի մի

ուրիշ մասը գտնուում է Տաթևում, «Աւագ սուրբ Նշան» անուամբ, մի մասն էլ Վայոց Ձորում՝ «Արկաղու սուրբ խաչ» անուամբ:

Մի արծաթէ մեծ խաչ, որ յիշատակ է Զիթախանց եղբայրների, 1656 թուին նուիրուած:

Քառասուն և հինգ արծաթէ խաչեր, որոնցից վեցի մէջ ամփոփուած են հետեւեալ սրբերից մինի մասունքը՝ Պօղոս առաքեալի, Գէորգ Զօրավարի, Մինաս Զինաւորի, Յակոբ առաքեալի, ս. Կարապետի, Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի:

Թջեայ մի խաչ ևս կայ, որի մէջ ամփոփուած է Վարդան զօրավարի ատամը:

Երկու հատ էլ փայտէ խաչեր կան, նուրբ քանդակներով և եզերքը արծաթով պատած:

Ուշագրաւ են նաև չորս հատ արծաթէ ոսկեզօծ մասնատփեր, տասն հատ նոյնպիսի սկիհներ, 3 հատ արծաթէ բուրվառներ, 2 հատ արծաթէ խնկատուփ, մի հատ արծաթէ մեռնատուփ, մի զոյգ արծաթէ քշոցք, մի հատ արծաթէ ոսկեզօծ խաչվառք:

Բաւականաչափ եկեղեցական զգեստների մէջ աչքի են ընկնում Դաւիթ կաթուղիկոսի եպիսկոպոսական թագը և եմփորոնը, չորս հատ արծաթապատ սաղաւարանները, եպիսկոպոսական փղոսկրեայ գաւազանը և այլն:

ՎԱՆՔԻ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ղուկասեանի շինած դպրոցական շէնքի սենեակներից մինը դարձրած է դրագարան և այստեղ բաւական խնամքով պահուում են մօտ ութ հարիւր կտոր տպագրուած և 112 ձեւագիրներ՝ մեծ մասամբ կրօնական բովանդակութեամբ:

Զեռագիրների ցուցակը նախ կազմել է Եղիա արեղայ Զաւլեանը՝ 1870 թուին, ապա Սահակ վարդապետ Ամատունին 1892 թուին: Այս երկու ցուցակներն էլ շատ համառօտ են և, նոյն իսկ քաղուածքներ յիշատակարաններից չունեն: Ամատունու կազմածը տպուած է Մեսրոփ արք-եպիսկոպոս Սմբատեանի «Տեղագիր Գեղարքունի գաւառի» մէջ (հր. 395—412): Սրանից անհամեմատ մանրամասն և յիշատակարանների քաղուածքներով, թէպէտև դարձեալ ոչ լիակատար, կազմել է պրօֆ. Ն. Մառը 1890 թ. որ և տպուել է 1892 թ. ռուսերէն՝ Մոսկվայում և հայերէն թարգմանութեամբ՝ Վիեննայի Միլիթարեանների մօտ:

Վերջերս Թովչեանը ևս կրկին կատարել է այդ աշխատանքը, սակայն դեռ ևս չի հրատարակել:

Ի նկատի առնելով, որ պրոֆ. Մառի կազմած ցուցակը արդէն բաւական մանրամասն է՝ ես աւելորդ համարեցի կրկին կազմել:

Ձեռագրներից ամենահինը մի աւետարան է՝ հաւանականօրէն Ժ. զարից:

ՎԱՆՔԻ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Սեանայ վանքը այժմ ունի հետեւեալ կալուածները.

ա. Յամաքաբերդ և Գոմաձոր գիւղերը, իրենց հողերով, որ հասնում է 2273 դեսիատին և 140 ք. սաժէնի: Աշոտ թագաւորի նուիրած վեց գիւղերից մնացել են միայն այս երկու գիւղը: Սրանից տարեկան եկամուտը առնուազը 1000 ռ. աւելի է:

Մի թերակղզի, Ելենովկա և Օրգակլու գիւղերի միջև. շահագործւում է իբր խոտատեղի և ձկնորսատեղի. կապալով է տրւում տարեկան 4—500 ռուբլիով:

Երևանում 2 տուն և չորս այգի:

Թիֆլիսում 5 խանութ և մի այգի:

Չանգի գետի վրայ 3 ջրաղաց, որոնցից մինը նոր-ձեռի, երկաթէ:

Նոր-Բայազետում 2 ջրաղաց և այլն:

Այս կալուածները տարեկան տալիս են 5—6000 ռ. եկամուտ:

Բացի սրացներից վանքը ունի 5000 ռ. արքունի գանձարանում և մի կտակագիր՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ. 1890 թուին Թիֆլիսեցի Աղէքսանդր Թայրեանը իւր հօր՝ Սեանում ճգնութեան ընդունուած Ղազար վարդապետի յիշատակին 3,500 ռուբլի դրամ դրեց արքունի գանձարանում, որ 30 տարի շահեցնելուց յետ, այն է 1920 թուին այդ գումարով Սեանայ վանքում ուսումնարան բացուի ¹⁾:

¹⁾ Հրամանագիր Երևանի կոնսիստորիայի, 1890 թ. № 2889.

ՎԱՆՔԻ ԵԼԵԻՄՈՒՏԸ ՎԵՐՋԻՆ 3 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄՍ

(Վանահօր ցուցմամբ)

Մուտք	1905 թ.		1906 թ.		1907 թ.	
	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.
1. Առ 1 Յունվ. մնացած դրած	32	14	23	58	1023	47
2. խաչամբույր եկեղեցւոյ	220	90	264	18	238	39
3. Արգիւնք վերին վանքերից	31	44	30	7	50	25
4. Աջամբույր ուխտաւորներից	170	30	209	28	118	87
5. Մոմի վաճառումից	316	60	390	—	436	—
6. Գառնների վաճառումից	236	10	121	70	151	90
7. Մորթիքի վաճառումից	108	87	131	82	114	95
8. Շուշպանների վաճառումից	11	20	15	20	7	60
9. Նուէրներ ուխտաւորներից	398	10	804	70	258	50
10. Ս. Նշանի արգիւնք գիւղերից	1450	—	377	12	558	44
11. Անասնեղէնի վաճառումից	65	70	51	50	62	—
12. Հացահատիկի վաճառումից	—	—	468	5	1554	—
13. Կալուած. ստացած արգիւնք	—	—	836	—	1268	—
Գումարը	3041	35	3823	20	5849	37
Ծախք	1905 թ.		1906 թ.		1907 թ.	
	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.
1. Մնունդ միաբանութ. և հիւր.	459	12	458	99	335	90
2. Հանգերձեղէն և անկողիններ	756	76	145	99	612	98
3. Վառելաւայտ, ածուխ, ցան և նաւթ	545	66	455	94	458	—
4. Ժամոցադրամ միաբանութ.	368	—	365	50	361	—
5. Ծնաւաւարի և 3 ծառայի վարձ	300	—	300	—	300	—
6. Ծանապ. ծախս և բեռնավարձ	152	6	126	80	34	50
7. Աղքատներին նպաստ	56	57	75	55	28	50
8. Մոմ եկեղեցու համար	23	62	33	28	20	45
9. Գրքերի և լրագրերի	15	11	54	30	23	10
10. Շինութեան և նորոգութեան	56	29	195	90	3207	—
11. Մշակների վարձ	74	75	41	30	68	47
12. Կալուածների հարկ	—	—	178	33	148	88
13. Տնտեսական մանր ծախսեր	209	83	269	85	199	41
Գումարը	3017	77	2699	73	5797	61

Ծանոթութիւն. 1905 թ. կալուածները կառավարութեան ձեռքին էին:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՅԻ

Արևմտեան դռան վրայ.

Ի Թուին Հայոց Որի ($\equiv 1176$) նորոգեցաւ զուռն սուրբ
 եկեղեցւոյս հրամանաւ իշխանաց իշխան Գրգին և ձեռամբ Յո-
 հաննիսի հիւստանն, որք ընթեռնուլք չիշեսչիք:

Հարաւային դռան վրայ.

ՋՀԱ ($\equiv 1522$) Թուականի
 ԼԵ Թիւ աւելի ($\equiv 1557$)
 Յաթուականութեան Տեառն Սարգսի
 Ի խանութեան Յաղուպ բէկի
 Ծաղկեցաւ զուռն տանարի
 Առաքելոցն Գրիստոսի
 Հրամանաւ սուրբ վարդապետի
 Եռամեծիս Դանիէլի
 Եւ սիրելի որդւոյ սորին
 Եպիսկոպոս աէր Ներսէսի
 Ձեռամբ սորին աշակերտի
 Անարժանիս Աբրահամի
 Նաեւ եղբաւր մեր սիրելի
 Շնորհաւք ի լի Գրիգորիսի.
 Յոռս անկանիմ ամենայնի
 Հայցել Տեառնէ պարգև ձրի
 Բարունապետիս համայն ազգի,
 Եւ ծնողացն իւրոց բարի

Կարապետ քահանայի
Եւ մաւրն համօրի:

Եկեղեցու հարաւային աւանդատան վրայ՝ արտաքուստ.

Շնորհաւք և ողորմութեամբ ամենազօր էին Աստուծոյ մէք
երեք հարազատ եղբարքս Սուլիսան, Զալ և Զօրապ տվանք
նորոգել սուրբ եկեղեցիս յիշատակ մեզ և մեր ննչիցելոցն: Կօրն
Թաղային և մօրն Բէկի Սուլթանին, հանգուցեալ եղբօրն Պա-
պին և ամենայն ազգայնոց: Այլ և խոստացաք շահ ստացուա-
ծոց մերոց ընդ սմա սասանորդել. և միաբանք սուրբ ուխտիս
խոստացան յետ ութօրէիցն աւուր աօնի սուրբ Կարապետին
պատարագ մատուցանել վասն մեր: Նորոգեցաւ ի թուականիս
հայոց ՌՃԳ (=1654) ի հայրապետութեան Տեառն Փիլիպ-
պոսի, և յառաջնորդութեան Մխիթար վարդապետի:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱՅ

Հարաւային պատի վրայ.

ԹՎ. ՌՃԿԳ (=1716) նորոգեցաւ սուրբ Կարապետ:

Գմբէթի վրայ.

Ի այնուհետ Այ ես մէլիք Պապէս մէք (մէլիք) Ծատուր
նանս Մաթիոս էրէցս հանէս Պապէս քեզուպաթս Ըստէ փնոսս
Ծաղկունուց ծորի մեծ ու փորք տանուարէքս էկինք ի դուռնս
մբ Առաքելոց դիր ալինք ճնի աղին որ չպէլխուին խրճն վեր
կալանք ինչ մէլիք կամ տանուամբ որ էլ խարճ չզցի չպուխուին:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱՅ

Արևմտեան ճակատի, հարաւային սեան վրայ կայ հետեւալ
արձանադրութիւնը, որ այժմ սուաղի տակն է մնացել.

Յամի Ռ-երորդի ՃԳԺ աներորդի (=1664) շնորհօք Աս-
տուծոյ մէք հարազատ եղբարք խօնայ Սուլիսանս և Զալս ի քա-
ղաքէն Տփիսեաց ասքէն Զիթաղենց որդիք Թաղայի եկեալ ի

սուրբ անապատս ի Սեան ծովապատ դոր ի բազում ժամանակաց մեր կամուս խոստացանք մեր ապրանաց շահն ժ-անորդ տանք Սէփանայ, ամէն. դոր շինեցաք սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս և առաք յիշատակ մի արծաթի կանթեղ, խաչ, բուրժառ, սկի, հոգոյն հօր մերոյ Թաղային մօր Բէկի Սուլթանին, եղբօր Պապին, Զօրապին և քվերանց որդոց բաժինին. նաև միաբանքս խոստացանք տարին Գ. ժամ մատուցանել: Կատարողք փարծս առցեն: Ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ:

Արևմտեան լուսամտի ներքև, դրսից.

Յամի ՌՃԳԺ-աներորդի (=1664): Շնորհօք Աստուծոյ մեք հարապատ եղբարքս Սուլխան, Զալս ի քաղաքէն Տփիսեաց տաքէն Չթաղենց, որդիք Թաղայի, որդոյ Միրվէլոյ, եկեալ ի սուրբ անապատս Սէփան տեսեալ զսուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս, դոր շինեալ յիշատակ. մեր ապրանաց շահի ժ-անորդն սալ զտեղի բնակողաց և միաբանքս խոստացած ստարէն Գ. ժամ մատուցանել. սուրբ Զատիկին, Վարդապետին, Զրօրհնեաց տօնից: Այս եղև ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ, առաջնորդ Մխիթար Եպիսկոպոս. Բարսեղ փարգապետ հանգուցելոյ:

Այս արձանագրութեան ներքև.

Շնորհօք և ողորմութեամբ Աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս իւր կնածովն ի թուին ՌՃՁԹ (=1740) ի հայրապետութեան Տեառն Ղաղարի և առաջնորդ Մարտիրոս փարգապետի: Աստուած ողորմի ասացէք սուրբ և ողորմութիւն տուողացն սուրբ տանս և աշխատողաց ևս Մարտիրոս փարգապետի որդի Աթապէկին, որ սուսաւ Բ. թուման ողորմութիւն: Ողորմեսցի ձեզ Աստուած:

Նոյն եկեղեցու արևմտեան դռան աջ կողմում, դրսից:

Շնորհօքն Աստուծոյ նորոգեցաւ տանիք սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ ի հայրապետութեան տեառն Նփրեմի և նմած Յովհաննու կաթուղիկոսի, յառաջնորդութեան տեղւոյս

Յովհաննէս վարդապետին և աշխատանօք բոլոր միաբանաց մա-
նաւանդ Կարապետ վարդապետին, որ ի շինութեան մասին
սպանաւ յայլադդեաց ի ժողովարարութեան, որ ելից վանս
սղով, որք ընթեռնոյք, ողորմի ասացէք: Յամի Տեառն 1832
և ի թուականութեանս ՌՄՁԱ:

Ս. Աստուածածնի այժմ քանդուած գաւթի փայտէ սեան
վերայ եղիլ է հետեւեալ երկու արձանագրութիւնները.

Յամի Տեառն 1836. Նորոգեցան ի հիմանէ վաւրթս սուրբ
Աստուածածնի և մէկ մեծ մառան... չորս օդայ մէկ երկար
քուչայիւ, արդեամբ և ծախիւք Լմեցի ձերունողարդ ի Քրիս-
տոս հանգուցեալ Սաեփանոս ճգնադդեաց վարդապետին, որ
նախքան զվաղնան իւր կտակաւ աւանդեաց զծախսն այսոցիկ
միում միաբանից անապատիս Նիկողայոս վարդապետին, զի-
տութեամբ առաջնորդի տեղւոյս Յովհաննէս վարդապետին և
բոլոր միաբանիցս, որ և աւանդեցաւ օգնականութեամբն Աս-
տուծոյ և ձեռնաւորութեամբ բոլոր միաբանիցս:

Այս արձանագրութեան ներքև. Կայսրն Ռուսաց Նիկոլայ
Պաւլովիչն եկն յաշխարհս մեր ի հայաստան, յամի Տեառն 1837
և եմուա ի սուրբ էջմիածին ի հոկտեմբերի 4 և 5 սոյն ամ-
սոյս յերևան. և ի 6 ի մուտս արեգական յաւուր չորեքշաբա-
թի էանց հանդէպ նաւահանգստի անապատիս օթևանս արա-
րեալ ի զիւղն Չիբուխլու մէկ դիշեր, և տասի ի Տիփիս քա-
ղաք. և անտի ևս էանց զնաց խաղաղութեամբ յաթոռն իւր
ի Ս. Պ. Բուրգ:

ՍԵՆԵԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու հանդէպ շինուած հին սենեակ-
ների վրայ եղած արձանագրութեան քարը այժմ պահուում է վան-
քում, որովհետև այդ սենեակները քանդուած և նորերն են շի-
նուած: Այս քարի վրայ արձանագրուած է.

Շնորհիւն Աստուծոյ շինեցան սենեակքս արդեամբք Տրփ-
խիսայ հայոց ժողովրդոց՝ ձեռնաւորութեամբ Տեառն Յովհան-
նու կաթողիկոսին, յառաջնորդութեան բնիկ միաբանի տեղ-

ւոյս Յովհաննէս վարդապետին Ղազարեցւոյ, աշխատութեամբ միաբանից տեղւոյս. ՌՄՁԴ (=1835):

Երկու կից սենեակներից մինի վրայ.

Յիշատակ է այս զոյգ սենեակք հիւրանոց բարեպաշտ Ար-
ծրունեան աղա Բարսեղ Նոր-Պապալիւզ քաղաքացւոյ. 1860
ամի. ապրիլի 10:

Դպրոցական շէնքի վրայ.

Շնորհօքն Աստուծոյ կառուցաւ դպրոցս ի հայրապետու-
թեան ՏՈ ՏՈ սբ. կաթողիկոսի ամ. հայոց, արդեամբ բարե-
պաշտօն Աւետիս Բալայեան Ղուկասեանց Շուշեցւոյ. 1897—
ՌՅԽԶ:

ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐ

Կղզու արեւմտեան ծայրում կանգնած մի խաչքարի վրայ.

Ր ՈՅԶ ԹՎ. (1227) կանգնեցաւ խաչս բարեխաւսութիւն
Արլ հասանալ. Բրիստոս ողորմեա:

Ս. Աստուածածին եկեղեցու դռան մօտ կանգնած խաչքարի
վրայ, որի մէջտեղում քանդակուած է խաչելութեան և շուրջը՝
Փրկչի տնօրինութեան պատկերները.

Սուրբ խաչս բարեխաւս հայրապետի և Րեպեկայի. իշե-
ցէք զԲրիստոս. ԹՎ. ՌԺԲ (=1653). Տրդատ կազմող:

Բլրի գագաթին մի գերեզմանաքարի վրայ.

Ենկիճեցի Մարտիրոս. ԹՎ. ՌԺԽԲ (=1693):

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու մօտ մի գեղեցիկ գերեզմանա-
քարի վրայ.

Թալիրեանց Ղուլի,
հին տոհմ մեծ աղբի,
ի Շամքոր ծնեալ
ի Վիրս պանդխտեալ:

Թողի զՏփխիս,
 ՂԿին զորդիս,
 Յանձնեալ Տեառն զիս,
 Մաի յայս կղզիս:
 Զերթ Սողոս՝ Պօղոս՝
 Ղուլիս՝ Ղաղարոս
 Փոխեալ ես եղայ
 Միանձն արեղայ:
 Երսուն ամ ճգնեալ՝
 Յերկիրնս փոխեցայ,
 Տեսանել զնա
 Ուժ զինուորեցայ:
 ՂԱլէքսանդր որդիս,
 Կանգնող արծանիս
 Օրհնեա, Տէր Աստուած,
 Մինչ ցկաատրած:
 Մահ իմ ի 1855 ամի
 80 ամաց հասակի:

Բջնիի մօտերքից բերուած մի մարմարոնեայ տապանաքարի վրայ.

Ընդ այս տապանաւ յուսով նորողին
 Յաւերժ պարծանօք ի խաղաղ հանդէին
 Ոսկերք իշխանին Բարսղի Արծրունու
 Որ տանս հայկազանց էր ճրագ լուսոյ.
 Որ եհեղ զքրտունս փոխանակ արեան
 Ժառանգեաց զանուն իբր զՎարդան.
 Թողլով զլիշատակ անհամար բարեաց
 Փոխեցնւ աստի ի կեանս անանց.

Ծնաւ 'ի օրն յունիսի 1805 ամի վախճանեցաւ ի օրն
 յունիսի 1875 ամի:

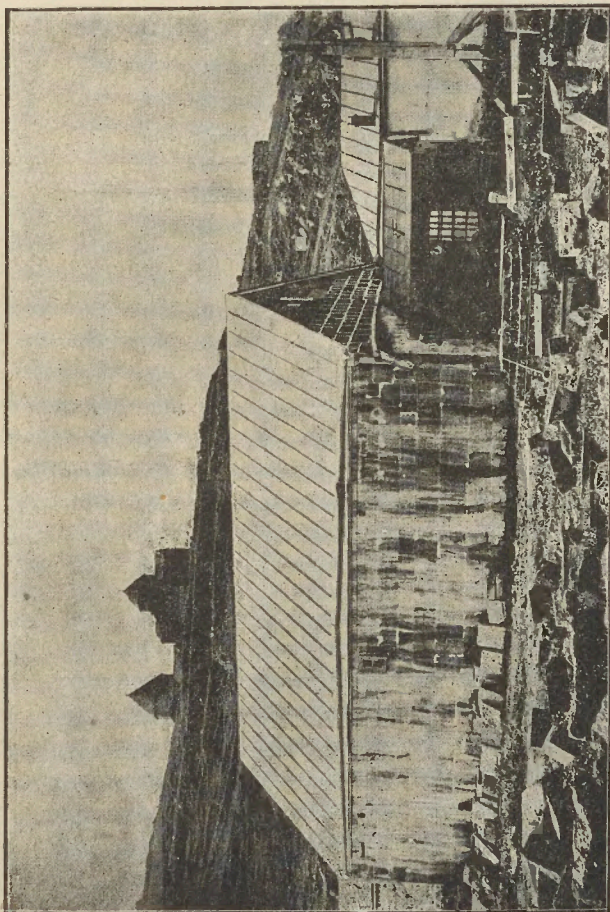
Նոր խցերի հանդէպ գտնուած մի գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է տապան 60 տմ աշխատակրօն Տփխիսեցւոյ առա-
 քինի Մելքոն ճգնաւորի 78 ամեայ փոխեցաւ առ Տէր ի 15
 ապրիլի 1862 ամի. ով հանդիպողք տուք ողորմի:

ԱՌԱՆՅ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐ

Առաքելոց եկեղեցու գաւթի գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանդիստ սլարոն Քուրդայ:

Ս. Ստոււածածնի եկեղեցին (Հնումը)

Կղզու բլրի վրայ մի օրօրոցածն տապանաքարի վրայ.

Այս տապան է հանդստի Ամիր Հասանայ:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱԽԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ.

(Ամբողջ աշխատութիւնը 600 երեսից բաղկացած նուիրուած է Մեծ. պ.
Աղէքսանդր Մելիք-Ազարեանին)

Հ Ա Ն Ա Տ Ք **)

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Գեղարքունիքի գրեթէ բոլոր նշանաւոր լեռների վրայ կան ուխտատեղիներ, որոնցից միջանիսը պաշտուում են անխտիր ամբողջ ազգաբնակչութիւնից: Այսպիսի ուխտատեղիներից ամենանշանաւորը Աբղըլլասար կամ Աղմաղան լեռան (9332') գագաթին գտնուած փոքրիկ մատուռն է, ուր քրիստոնէական ոչ մի նշոյլ չկայ, ոչ էլ մի այլ կրօնի վերաբերեալ մի որ և է նշան: Շատ ուշատ հաւանական է, որ հրաբլխային այս լեռնը իւր ձագառածն բերնի փոքրիկ լճակով հրկար դարերի ընթացքում պաշտուելով՝ նուիրական է մնացել և՛ այժմեան ազգաբնակչութեան: Գլխաւորապէս վարդափառին և ընդհանրապէս տօն օրերին թէ՛ հայ, թէ՛ թուրք և թէ՛ քուրդ խաշնարածներ իրենց խաշներով բարձրանում են այս լեռան գագաթը, լողանում և լողացնում իրենց անասուններին այս լճակի մէջ, մատաղներ մորթում և աղօթում մի փոքրիկ մատրան մէջ, որ վերջին դարիս մի հասարակ շէնք է, կառուցուած իբր Աբղըլլահ անուն մի տաճկի գերեզմանի վրայ, որի մասին թուրքերը պատմում են, թէ քրիստոնէականներից նահատակուած մի բարեպաշտ մահմեդական է եղել, իսկ հայերը ասում են, թէ մի թուրք տղայ է եղել, որ հայ խաշնարածների յորդորմամբ կամեցել է քրիստոնէութիւն ընդունել և քահանայ չգտնելով այդ խաշնարածներից մկրտուել է լեռան գագաթի լճակում: Բայց երբ ծնողները իմացել են, խփել սպանել են նրան նոյն լեռան գագաթին, ուր այժմ իբր թաղուած է:

Ձ Ր Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Նախկին ջրապաշտութեան հետքերից այս գաւառում նկատելի են հետևեալները.—

*) Իմ խնդրով նիւթեր հաւաքել են նաև պ. պ. Վ. և Լ. Պետրոսեանները:

**) Տես Ազգ. Հանդ. XIII—XVI գրքեր.

Նոր-Բայագէտի մօտի ս. Յովանէս կոչուած կռապաշտական ուխտատեղու ներքե գտնուող երկաթա-ալկալեան աղբիւրը ևս սուրբ է համարուում: Սա սաստիկ բարակ է և, բնականաբար, իսկոյն ծծւում է գետնից, սակայն ժողովուրդը բացատրում է, թէ ջուրը ծորակից գետին ընկնելուն պէս՝ «համբառնում է երկինք»։ Այս աղբիւրի մօտ խնկով ու մոմով, շատ անգամ էլ աքաղաղով ուխտ են գալիս ա)։ բորոտներն ու կաշու ալ հիւանդութիւններ ունեցողները, որոնք սափորով ածում են այդ ջրից իրենց վրայ, և կամ լողանում այդ աղբիւրի տակ շինուած աւաղանում, ոմանք էլ լոկ խմում են այդ ջրից։ բ)։ Սակաւակաթ կանայք մոմեր վառելով աղբիւրի առջև՝ քսում են այդ ջրից իրենց ստինքներին։ գ)։ Երբ արտերին ֆլասում են մկները կամ մորեխները, տանում են այս ջրից և սրսկում արտերի վերայ։ դ)։ Հիւանդ անասուններին ևս բերում այս աղբիւրի ջրից խմացնում են, որ առողջանան. նաև ռակաւակաթ կովերի ծծերն այս ջրով լուանում են՝ որ կաթն առատանայ։ ե)։ Շատերն էլ այս ջրից տանում ածում են խնոցու մէջ, որպէսզի աւելի մեծ քանակութեամբ կարագ ստանան։

Պատմում են, թէ այս ջրի մէջ թքողը կուրացել է, սրան հայհոյողի բերանը ծուռել է։

Նոր-Բայագէտ քաղաքի մէջ յայտնի է Փոստոյի աղբիւրը, (ծծաբային ջուր է), որ այսպէս է կոչւում Փոստայենց տան հանդէպ գտնուելու պատճառով։ Սրա վրայ նոյն իսկ մի փոքրիկ մատուռ է շինուած։ Սրա կատարած հրաշագործութիւններից ուշագրաւ է այն, որ սրանից 10—12 տարի առաջ Քօթէ Դատէի Գէվոյի տղան, որ վեց ամսից ի վեր պապանձուած էր, երբ գալիս է այս աղբիւրի ջրից խմում՝ անմիջապէս լեզուն բացւում է։

Ո՛չ պակաս զօրաւոր է համարւում նաև Փաշաքենտ գիւղի Կաթնաղբիւրը՝ որը մասնաւորապէս օգնում է սակաւակաթ կանանց։ Այսպիսի կանայք թխում են ալնի (անալի) կլոճ (բաղարջ) և երկու մոմ վերցրած գալիս այս աղբիւրը՝ ուխտ։ Վառելով մոմերն աղբիւրի առջև, նրանք վեցական պատառ կլոճ են ուտում, եօթներորդը դնում աղբիւրի գլխին և եօթական ափ այդ ջրից խմում։

Նշանաւոր է նաև Քիւտաճըղ գիւղից 2 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ գտնուող «Կանանչ աղբիւրը», որը երբ քիւսաճըղցիները ջուր չունենալու պատճառով կամեցան իրենց գիւղը բերել՝ «չընդունեց» և կտրուեց, բայց երբ սրանք յիտ կացան իրենց այդ մտադրութիւնից և «զղջացին ու աղօթեցին», նորից սկսեց բլխել։

Ուխտաւորներ պակաս չեն նաև Դալիդարդաշի մօտ Զոփ ձորում գտնուած սուրբ աղբիւրից։

ՔԱՐԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Քարերի պաշտաման վերաբերեալ շատ քիչ բան կայ Գեղարքունիքում, մանաւանդ որ հսկայական քարաժայռեր, մեծ քարեր քիչ են պատահում:—Ղուլալի գիւղի արեւելեան կողմում գրտնւում է մի քարաժայռ, որի մէջ կայ մի փոքրիկ անցք: Շատ յաճախ գալիս են այս ժայռի առջև մոմ վառում, աղօթում. հազող երեխաներին էլ բերում վերոյիշեալ անցքից անց են կացնում, իսկ եթէ փոքր ինչ մեծ լինելով չեն մտնում, նրանց շորերն են անցկացնում, որպէս զի հազից բժշկուին: Այս պատճառով և այս անցքը կոչւում է խազախաչ, հազի-խաչ, թէև վերան ոչ մի խաչ չկայ: Ժողովուրդը խաչ բառը շատ անգամ ուխտատեղու, սրբութեան, սրբի իմաստով էլ է գործածում, ինչպէս և այստեղ:

Խազախաչից հարաւ, մօտ կէս կիլոմետր հեռու ևս կայ մի մեծ քար, որ քարաժայռից պոկուել, ընկել է ձորակի մէջ: Սա կոչւում է Տիկնաքար և ձորը՝ սրա անուամբ՝ Տիկնաձոր: Սրա վրայ վերջին ժամանակներս բարեպաշտ մարդիկ մի երկու խաչ են կերտել, որովհետեւ երկար ժամանակից ի վեր նա պաշտւում է: Ո՛չ մի աւանդութիւն չկայ սրա մասին:

Նոր-Բայազէտի մօտի ս. Յովհաննէս ուխտատեղում ևս մի մեծ քար կայ ընկած, որի մէջ բազմաթիւ մեխեր են ցցուած: Մոմի բոցից մրոտուած կողերը ցոյց են տալիս, որ սա ևս մի ժամանակ պաշտաման առարկայ է եղել, իսկ վերան խփուած բազմաթիւ մեխերը վկայում են, որ շատ շատերը փորձել են իմանալ, թէ իրենց ուխտը կատարուելո՞ւ է թէ ոչ, որովհետեւ խփուած մեխը եթէ առանց ծռուելու մտել է քարի մէջ, այս նշան է համարուել, որ ուխտը, մտադրութիւնը կատարուելու է, իսկ եթէ ծռուել է և չի մտել, ասել է որ չի կատարուելու:

Ալիդըռըխ գիւղում «Չօրաւոր խաչ» և Օրտակլուի «Թուխ-Մանուկ» կոչուած քարաժայռերը կտէխի և ֆալլիսի պաշտաման փնացորդներ են ¹⁾:

Գիւղալդարա գիւղի ձորում կայ կոնաձև մի մեծ քար, որ պաշտւում է: Գիւղացիները պատմում են, թէ այդ մի ժամանակ քակորի ամրոց է եղել, որ պատկանել է մի շատ հարուստ մարդու: Մի օր մի աղքատ եկել է այդ տեղից մի երկու կտոր քակոր տանելու, բայց ագահ հարուստը չի թողել: Այն ժամանակ աղքատն անիծել է և բոլոր քակորը դարձել է քար:

¹⁾ Տես. Ֆալլիւս գլուխը.

Կ Բ Ա Կ Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Այս գաւառում ևս կրակի պաշտաման վերաբերութեամբ մնացել են գրեթէ այն բոլոր հետքերը, որ նկատել եմ Վարանգայի և Բորչալուի գաւառներում, ուստի չկամենալով կրկնել, կաւելացնեմ միայն հետեւեալները.

Համարձման չորեքշաբթի օրը կանայք «Ֆէլ» են անում, այսինքն իրենց հարեանների տներից կրակ են պողանում, որպէսզի իրենց կովերի կաթը աւելանայ:

Տեառնընդառաջին վառուած «տէրնդէզի» մոխիրը տանում են կտրանը շաղ տալիս՝ որպէսզի «չարը խափանուի», ածում են հաւարունը՝ որ հաւերը շատ ձու ածեն, ցանում են անասունների վրայ՝ որ չոռից, ցաւից ազատուեն. ամուկ կանայք իրենց ուշխուրի ծայրը վառում են այդ կրակի վրայ՝ որ որդի ունենան:

Կրակի անշէջ պահելու հաւատը մնացել է անթելի սովորութեան մէջ.— երկոյեան, երբ թոնիրը հետգհետէ հանգչում է՝ մի քակոր են դնում այդ հանգչող կրակի մէջ, որ կամաց-կամաց վառուելով մինչև միւս օրը՝ թոնրի կրկին վառելու ժամանակը տեւէ:

Գուցէ աւելի որոշ լինելու համար հարկաւոր լինի շեշտել, որ օջախի և թոնրի սուրբ համարուելը, սրանց վրայ կնունք և պսակ կատարելը, սրանց անունով երգուելը այստեղ ևս դեռ մնացել է:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Կատու.— Այս գաւառում ևս կատու սպանելը մեծ մեղք է համարւում և սպանողը եկեղեցական ապաշխարանքի է ենթարկւում: Այստեղ ևս, ինչպէս Ջաւախքում¹⁾, պատմւում է, որ կատուն Քրիստոսի ձեռքի թաշկինակից է յառաջացել՝ ամօթահար Մահմէտի քթից ընկած երկու անիծած մկները բռնելու:

Կատուն «մուրտառ» չէ, այլ «հալալ» — չեն գարշում, երբ նա մերձենում է կերակրներին, լիզում ամանները, մինչդեռ մկից, շնից գարշում են:

Չուն.— Սև շունը տան համար լաւ է համարւում, որովհետև հալածում է չարերին:

Նա տխրում է, երբ տեսնում է մահուան հրեշտակը իրեն տիրոջ տանը մօտենալիս, ուստի և ոռնում է:

¹⁾ Տես իմ «Ջաւախքի բուրմունք» եր. 68.

Ո՛չ մի շնատէր իւր շանը ինքը չի սպանում, որովհետեւ նա իւր վերայ երախտիք ունի: Եւ երբ իւր ընական մահով սատկելու է լինում, տէրը կամենալով թեթեւցնել նրա տանջանքները գնում է մօտը և ասում. «Մեր աղ ու հացը քե խալալ հինի»: (Մեր աղ ու հացը քեզ հալալ լինի):

Հոսիւս.—Ժամանակով մի հարս տանը լողանալիս՝ սկեսայրը ներս է մտնում: Հարսը սաստիկ ամօթխածութիւնից թռչուն է դառնում և սանրը գլխին հերթիկից դուրս թռչում:

Արօրիկ.—Մեղք է համարւում այս թռչին սպանել, որովհետեւ սրանից ամէն միւր ունի մի ընկեր, որը սաստիկ վշտանալով՝ չի կարողանում տանել այս կորուստը և սատկում է: Արօրիկ սպանողը «իւանջուղ» կոչուած ցաւն է ստանում:

Արազիկ.—Սրան կոչում են լակակ, երբեմն էլ «հաճի-լակ-լակ», հաւանականօրէն թուրքերի ազդեցութեամբ, որովհետեւ նրանք էլ են նոյն մակդիրը տալիս սրանց, կարծելով, թէ Մեկ-կայից են գալիս: Մեղք են համարում սրանց սպանել կամ ֆուսել, որովհետեւ սրանք ևս արօրիկների պէս զրկուելով իրենց ընկերօջից՝ ուրիշը չեն ուզում գտնել և վշտից սատկում են:

Գարնանը՝ երբ սրանք առաջին անգամ երևում են, գիւղացիները մեծ ուշադրութեամբ դիտում են, թէ ի՞նչ կայ նրանց կտուցներում և սրանից գուշակութիւն անում, այսպէս՝ եթէ հացի կտոր լինի՝ առատութիւն է լինելու, եթէ չոփ է՝ (ծղոտ) անբերութիւն, եթէ կտաւ՝ մահ:

Եթէ արագիլը մինի տան կտրանը բոյն շինի՝ այդ տնեցիներին բախտաւորութիւն է սպասում:

Շ Է Մ Ք Ի Պ Ա Շ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Նոր-Բայազէտցիները տանը, գերդաստանին պատահած բարեբաղդութիւններն ու դժբաղդութիւնները վերագրում են տան շէմքի ազդեցութեան: Այսպէս, օրինակ, եթէ «շէմը բերում ա», նրանից անցած և ներս մտած անասունը, նորահարսը սկսում են գերանալ, օգուտ տալ, երկար ապրել, իսկ եթէ «շէմը չի բերում ա», լղարում են, օգուտ չեն տալիս և շուտով մեռնում են: «Բերող շէմը» յարգւում, սիրւում է ոչ միայն իւր տնեցիներից, այլ և զրկիցներից, որոնք նրա կտրանը մատաղ են անում-գառը մորթում են այնպէս՝ որ արիւնը ներքե հոսելով ներկում է դռան ճակատը և շէմը:

Զբերող շէմի տակ յուռութներ են թաղում, դռան վերև չորացած փուշ են աստղածե կապում, և եթէ այս միջոցները չեն ագնում «բերող» դարձնելու, պատ են քաշում և մի ուրիշ տեղից են դուռ բաց անում:

Երբ նորապսակները եկեղեցուց տուն են վերադառնում, շէմի առաջ երկու ափսէ են դնում, որ կոտրեն, զոհին և ապա անցնեն: Նաև քաւորը իւր թուրը խրում է դռան ճակատին և այդպէս բռնում, որ նորապսակներն անցնեն: Տղոցկանը, ինչպէս և՛ տատմէրը, առաջին անգամ շէմից անցնելիս ծայրին սոխ անցկացրած շիշ են առնում ձեռին, և անցնելիս Յիսուս Քրիստոս ասում:

Երբ մի երեխայ աչքերը խաղացնում է, Աւետարան ունեցող տան շէմին երկու մեխ են խփում, որ դադարի խաղացնելուց, առողջանայ:

Շէմի վրայից միմեանց ձեռք չեն տալիս և բարեւում, այլապէս կը կռուեն միմեանց հետ:

Տղաբերքի ժամանակ երեխայի ընկերքը թաղում են շէմքի մօտ:

Երբ պառկած շունը սատկում է՝ նրա գլուխը կտրում են և շէմքի տակ թաղում. դա յուռութ է համարւում «չարոցի» դէմ:

ՏԱՐԻԵՐԻ ԵՒ ՖԻԶԻԲԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Երկիր.—Սրա ձեւը տափարակ է, անծայր և անվերջ: Ցամաքը շրջապատուած է ջրով, որ Մեռեալ ծով կամ Ովկիանոսէ կոչւում, ուր մշտական խաւար է տիրում և որի մէջ ոչ մի կենդանի չկայ, բացի մի մեծ ձկից: Այս ձուկը փաթաթուել է ցամաքին և մի թիզ է ցնացել՝ որ գլուխը պոչին հասնի, երբ հասաւ՝ աշխարհը պիտի կործանուի:

Երկիրը կանգնած է եզան պոզերի վրայ, երբ նա Ասածու հրամանով ցնցում է գլուխը՝ երկրաշարժ է յառաջանում:

Երկիրը երկու աշխարհներից է բաղկացած՝ լոյս և մութ: Լոյս աշխարհը երկրի վրայ է գտնւում, իսկ մութը՝ երկրի մէջ: Պատահում է, որ մարդիկ ընկնում են մութ աշխարհը, այստեղ երկու «ղոջ» (խոյ) կայ՝ սև և սպիտակ, որոնք գալիս միմեանց հետ կռուում են. եթէ մութ աշխարհ ընկածը կարողանայ «իրեն ցկել» (հեծնել) սև զոչի վրայ՝ սա նրան կտայ սպիտակին և վերջինս նրան կը հանէ լուս աշխարհ: Իսկ եթէ հէնց սկզբից սպիտակի վրայ հեծնի՝ սա կը ձգէ նրան սևի վրայ և վերջինս կիջեցնէ նրան մութ աշխարհի խորքերը:

Լուս աշխարհում միշտ էլ, Ադամից առաջ էլ, մարդիկ են ե-

ղել: Սրանք թէև մարդակերպ են եղել, սակայն անասունի պէս անլեզու և անխելք: Սրանց միջից Աստուած ընտրել է Ադամին, խօսելու շնորհ և խելք տուել ու դրախտում բնակեցրել:

Ադամը 50 զոյգ արու և էգ զաւակ է ունեցել, և կրտսերներին ամուսնացրել է աւագների հետ՝ ասելով. «Սա սուրբ սերմնացանութիւն» է, «մեղք, անառակութիւն չէ»:

Երբ Ադամը մեղանչել է աստծու դէմ, նրան մի մորթի է տուել իւր մերկութիւնը ծածկելու, այգտեղից էլ նա սովորել է շոր հագնել՝ կարելով անասունների մորթիներէից:

Մի անգամ «չարը» ագռաւի ձևով վերցրել է մի սատանի եղունգ (վանակատ) և մորթել մի ուրիշ ագռաւ: Կայէնը այս տեսնելով ինքն էլ վերցրել է մի այգալիսի եղունգ և մորթել Աբէլին: Միայն մորթելիս եղունգը փշրուել է: Այնուհետև Կայէնը հետամուտ է եղել, որ մի աւելի կարծր բան գտնի, որ կտրելիս չփշրուի, և երբ ինքը չէ կարողացել գտնել՝ աւանդ է թողել իւր որդիներին, որ նրանք գտնեն. և սրանք երկար որոնելուց յետ գտել են երկաթը: Այսպէս ուրեմն դարբինները Կայէնի սերունդի մէջ են սկիզբն առել:

Սպանուած Աբէլի դիակը հողը չէ ընդունել, որքան որ փորել են և թաղել, հողը դուրս է ձգել գետնի երեսը: Այս ժամանակ Աստուած հրամայել է ընդունել և միևնույն ժամանակ օրհնել է հողը՝ ասելով. Ամէն բան քեզնից կստեղծեմ, պտուղներ, աղբիւրներ, ոսկի և այլն. ամէն ինչ քեզնից ծնունդ կառնէ և քեզ կը վերադառնայ»: Այն ժամանակ հողն ընդունել է Աբէլի դիակը:

Կայէնի սերնդի մէջ բազմացել են աղջիկները, իսկ Սէթի սերնդի մէջ՝ տղաները: Աղջիկները հնարել են թմրուկն ու քնարը, և նուագածութեամբ, երգով ու պարով որսացել Սէթի տղաներին: Եւ երբ չարութիւնը սրանց մէջ տարածուել է՝ Աստուած բարկացել է և ջրհեղեղ արել:

Ջրհեղեղից ազատուել է միայն Նոյը, և երբ սա տնկել է խաղողի որթը, նրա տակ երեք տեսակ կաթ է լցրել, մարդու, առիւծի և շան: Այս պատճառով և գինի խմողը այս երեքից մի-նի՝ առիւծի, մարդու կամ շան բնաւորութիւն է ստանում.— կամ կատաղում, կամ լուռ նստում և կամ շարունակ հաչում:

Աշխարհը իւր գոյութիւնը պիտի շարունակէ մինչև որ Ղովտի աղի արձան դարձած կիներ որդի ծնի, որը և կոչուելու է Նեո: Այդ տարին «աղեղնակ» (ծիածան) չի կապուելու: Նեոը պէտք է հրաջքներ գործէ, մարդկանց հաւատից հանէ, և իւր հաւատացեալների ճակատներին իւր կնիքը խփէ, որպէսզի վերջին դատաստանի միջոցին որոշուեն: Նեոին պաշտպանելու է աջուջ-մա-

ջուջների թագաւորութիւնը, սակայն շուտով Քրիստոս նորից գալու է աշխարհ, կոռելու է Նեոի հետ, նրան յաղթելու և վերջ դնելու աշխարհի գոյութեան: Այն ժամանակ արդէն լինելու է վերջին դատաստանը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խնդիրքով Նեոի երևալուց առաջ հայոց ազգը վերջացած պիտի լինի, որպէս զի չենթարկուի նրա փորձանքներին:

Բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակւում են նաև կէսը շուն, կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը՝ մարդու: Սրանք խօսելու փոխարէն հաջում են: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, ցանում, առնում, ծախում. ունեն քաղաքներ, իշխան, թագաւոր:

Հեռաւոր կղզիներում ապրում են տջուջ-մաջուջները (թզուկ-նիր). որոնք 8 տարեկան երեխայի մեծութեան են, միայն շատ երկար միրուք ունեն, այնպէս որ քսւում է գետնին: Նեոի ծնունդիս սրանց թագաւորութիւնը մի առ ժամանակ պէտք շատ զօրեղանայ:

Լեռներում, քարանձաւներում և մանաւանդ Մասիսի կողերին ապրում են եօծ զլխանի հրէշներ, որոնք չափազանց յաղթանդամ են, ծանրաքայլ և անխելք: Յաճախ սրանք յափշտակում են մարդկային ցեղից սիրուն աղջիկներ և կանայք և նրանց հետ ապրում:

Այսպիսի հրէշների մէջ կան և այնպիսիները, որոնք միայն մի աչք ունեն ճակատի մէջ տեղում: Սրանք կոչւում են Թափագեօզի մօտ մի անգամ մի մարդ է գնացել, որին նա այրի մէջ փակել է, որպէսզի քնի, վեր կենայ և յետոյ նրան ուտէ: Սա երկաթէ շամփուրը տաքացրել է, և խրել այս թափագեօզի աչքը՝ կուրացրել: Յետոյ իր վրայ է առել մի ոչխարի մորթի և խառնուելով ոչխարների հետ՝ մի կերպ դուրս է պրծել այրից, որի դռան առաջ թափագեօզը նստած՝ մէկ մէկ շօշափում էր դուրս ելնողներին, որ բռնէ իր կուրացնողին:

Ծով.—Ծովերը անյատակ են և լի ձկներով, ծովային աղջիկներով, սատանաներով, ձիերով և գոմէշներով:

Ծովային աղջիկները «խուրնիկ հրեղէն» են կոչւում. սրանք չափազանց գեղեցիկ են. յաճախ սրանք կիսով չափ դուրս գալով ջրի միջից հրապուրում են նաւորդներին և մի որևէ ֆիաս պատճառում:

Ծովային ցովէշները սպիտակ են լինում: Սրանցից շատ են նկատուած Սևանայ լճում: Սրանք ևս յաճախ դուրս են գալիս ծովից և մերձենում երկրի մատակներին հետ՝ տալով մազմնդարաններ, որոնց ոտները, ազին և ճակատը չալ է լինում: Պատմում

են, թէ մի անգամ մի նորագուգու մատակ մի ամբողջ ամիս անհետք կորչելուց յետ՝ յանկարծ գտնուում է ծովի ափին: Ինչն ամսից յետոյ այս մատակը մի սպիտակ ձագ է ծնում, որին կենդանի պահելու համար ստիպուած են լինում շարունակ ջրով լի տաշտի մէջ դնել: Եօթ օրից յետ երբ հանել են տաշտից, այլևս չէ կարողացել ապրել և սատակել է:

Երկնակամարը մի անսկիզբ և անծայր ծով է, որ կազմուել է երբ Աստուած երկրիս վրայի ջրերը բաժանել է: Նա եօթը «ղաթ» (շերտ) է, և իւրաքանչիւր զաթը աւելի հաստ քան այն տարածութիւնը՝ որ գտնուում է երկրիս և երևացող երկնակամարի միջև: Երկնակամարից վերև գտնուում է Աստուծու ոսկէ թախտը, (գահը), բարձրում եօթը ափ ջուր, որից Աստուծու բարկացած միջոցին մի մի կաթիլ թափուում է նրա գլխին՝ բարկութիւնը իջեցնելու:

Արև եւ լուսին.— Սրանք քոյր և եղբայր են ¹⁾, քոյր արևը սաստիկ ամաչկոտ է ²⁾ և վախկոտ, այս պատճառով էլ երկու պահապան հրեշտակ ունի, որոնք նրան ցերեկը երկրի երեսով, իսկ գիշերը՝ տակով ման են ածում:

Արեգակն ու լուսինը մի մայր ունին, որը ապրում է երկնքում, աստղատանը: Սա մի անգամ իւր խմորոտ ձեռքով մի լաւ ապտակ է տուել լուսնի ³⁾ երեսին, որի վրայ այժմ էլ նրկատելի են խմորի տեղերը: Գիշերն արեգակը «մէր է մտնում», — գնում է հանգստանալու իւր մօր ծոցում:

Այժմ էլ պառաւները առաւօտները աղօթելիս՝ սրբերին դիմելուց յետ՝ դառնում են արեգակին. «Ով մէրը մէր արեգակ, դու հասնիս օգնութեան» և այլն:

Յաճախ լուսնին «քեռի»-են կանչում, ուրեմն և կանչողը իրեն արևաորդի է համարում:

Լուսնի նորին ծնունդը շուտ, իսկ հնացած ժամանակը՝ ուշ կսպիտակի:

Լուսնի նորը տեսնելիս փողի վրայ են անմիջապէս նայում, որ մինչև միւս նորը շարունակ փող ստանան, և կամ բաղդաւոր համարուած մարդու երես են նայում, որպէս զի իրենք էլ բաղդաւոր լինեն:

Երբ լուսնի շուրջը բակ է բռնում՝ ասում են, որ եղանակը խառնուելու է:

^{1, 2, 3)} Սրանց մասին պատմուած աւանդութիւնները նոյնն են, ինչ որ պատմուած են Լօոում. (Տես Ազգ. Հանդ. X գ. եր. 198—9):

Աստղեր.—Սրանցից ամեն մինը մի մարդու է պատկանում: Եթէ վերջինս արդար է լինում՝ աստղը պայծառ է փայլում, իսկ եթէ մեղաւոր՝ խաւար:

Աստղերը պէտք է իւրար բռնեն, իրար դուր գան, որպէսզի սրանց մարդիկն էլ միմեանց բռնեն, միմեանց դիւր գան:

Բարի աստղի տակ ծնուածը բարի է լինում, չարի տակ ծնուածը՝ չար: Միեւնոյն աստղի տակ ծնուածները միմեանց նշման և միմեանց սիրող են լինում, այստեղից էլ յառաջացել է «Մի աստղի տակ են ծնուել» դարձուածքը, որ նշանակում է միմեանց նման են և միմեանց սիրում են:

Երբ մարդը մեռնում է՝ նրա աստղը երկնքից վայր է ընկնում, իսկ երբ ծնւում է՝ Աստուած նրա համար նոր աստղ է ստեղծում:

Ոմանք էլ ասում են, թէ աստղերը բըլոճներ (բողոճ) են: Երբ երկնքից թափւում են երկիր՝ «պէծել» են կոչւում, և շարունակում երկրի վրայ էլ լոյս տալ: Սրանց սպանելը մեղք է համարւում:

Քարվանդան աստղն այսպէս է կոչւում, որովհետեւ շատ անգամ նրան լուսոյ աստղի տեղ ընդունելով կարաւանը ճանապարհ է ընկնում և առաւօտեան ցրտից սառչում կամ մթութիւնից մոլորւում:

Յարդ-լողի ճանապարհին սանամօր դարմանի ճանապարհ են կոչւում, և պատմում են, որ սանամայրը քաւորի դարմանից գողացել է և տանելիս ծակ փէշից թափուելով հետք թողել երկնքի վրայ:

Գիսաւոր աստղին կոչում են «պատժատու կամ պոչով աստղ» և հաւատում են, որ սա երեւալիս համաճարակ, սով, սրածութիւն է լինելու:

Ծիածոն երեւալիս ասում են «անեղնակ է կտայի»: Սա Աստծու պատիւն է, որի տակից անցնողը՝ սեռը կը փոխէ, տղան աղջիկ, աղջիկը՝ տղայ կը դառնայ:

Երբ ծիածանը կրկնակի է լինում, ասում են. պայծառը հայինն է, խաւարը՝ թուրքին:

Ծիածանը տեսնելիս խաչակնքում են և ուրախանում, հաւատալով, որ այդ նշան է, որ Աստծու սիրտը մարդկանց վրայ քաղցրացել է, նրա ողորմութիւնը հասել, ուստի և ասում են. Օրհնեալ ես Աստուած և կամ՝ ինչպէս Լօռում՝

Կանաչ ու կարմիրը իմ ախպօր գլխին,

Սէն ու սպիտակը՝ թուրքի գլխին:

Ամսիքը սուեկերի նման բաներ են, կամ բամբակի քիւաներ (բուլաններ): Սրանք իջնում են ծովի վրայ՝ ջուր խմում և ապա

բարձրանում և անձրևում: Ամպը առաջին անգամին գոռալիս սխտորը փչանում է:

Եթէ ամպի առաջին գոռոցը փետրուարին լինի՝ այդ տարին բերքը շատ սակաւ է լինելու, իսկ եթէ մարտին՝ շատ առատ:

Եղիականին, այսինքն Եղիա մարգարէի տօնին եկած անձրևի ամեն մի կաթիլը մի մի մարգարիտ է. ծովերի երեսին փոքրիկ արկղիկներ կան, դրանք բացւում են, և լցւում այդ մարգարիտ անձրևի կաթիլներով և խորասուզւում ծովի մէջ: Զկնորսները հանում են և առանց բաց անելու վաճառում:

Եթէ Եղիականին յորդ անձրև գայ՝ բերքը շատ առատ կը լինի:

Նրաշտը աստուածային պատիժ են համարում, իրենց մեղքերի համար տրուած, ուստի և հասարակական մատաղ են անում, Սեանի կամ Նորադուզի Ս. Նշանը բերելով թափոր են կատարում, եկեղեցիներում հսկում անում:

Բացի սրանից երեսնաները խուշկուրուրիկ են շինում, այսինքն մի ցախաւելի վրայ շորեր են դրում, ծայրին մի փափախ ծածկում, մի փայտ էլ գլխի մօտից հորիզոնական ձևով անց կացնում, որ թևեր ձևացնի և ապա այս թևերից բռնած ման են ածում դռնէ դուռ և երգում.

Խուշկուրուրիկն էկեր ա,

Շալէ շապիկ խագեր ա,

Ջովէ գօտիկ կապեր ա,

Երկնքուց ցող ա ուզում,

Գետնից պտուղ ա ուզում,

Եղ բերէք՝ պորտին քսենք,

Ձու բերէք՝ թաթին դնենք:

Տանեցիները դուրս են բերում մի ամանով ջուր և խուշկուրուրուկի գլխին, մասամբ էլ նրան ման ածող երեսնաների վրայ են ածում: Ապա երեսնաներին ձու և իւղ են տալիս, որ տանեն ձուածեղ անեն՝ ուտեն գուարճանան:

Նաև չորս կամ հինգ որբ և այրի կամ ամուլ կանայք լծւում են արօրին, ու տղամարդու շորեր հագած մի ուրիշ կին մաճկալի առաջնորդութեամբ գրեթէ չորացած գետակը վարում:

Աւելի յաճախ մի «անհաւատի», այսինքն ոչ քրիստոնէի հին կամ նոր գերեզմանը գիշերով ծածկաբար բաց են անում, գանգը վերցնում, տանում գետում եօթն անգամ լուանում, և ապա բերում կրկին իւր տեղը դնում:

Գիւղացիները սիրով նպաստում էին ինձ՝ պեղումներ կա-

տարելու, որովհետև հաւատում էին, որ կռապաշտի գերեզմաններ բանալով՝ անձրև էի տեղացնում:

Ոմանք էլ էշ են լողացնում գետի մէջ, որ անձրև գայ:

Երբեմն էլ երաշտը յառաջանում է նրանից, որ հացատէր մարդիկ կամենալով իրենց հացը թանգ գնով վաճառել՝ երկինքը կապել են տալիս, որ բերքը ոչնչանայ:

Սրանք գրբացներին «գիր» են անել տալիս, որը էգ օձի արիւնով գրում է որձ ոձի գլխին:

Կամ խմորից երեսայ են շինում և խանձարարում, դնում օրօրոցի մէջ և մի անգիտակ մարդ վարձում, որ ամբողջ օրը անդադար օրօրէ: Եթէ սա մինչև երեկոյ օրօրում է՝ երկինքը կապւում է, իսկ եթէ հետաքրքրւում է, թէ ինչո՞ւ են լաց չլինող երեսային այսքան երկար օրօրել տալիս և բաց է անում խանձարուրը երեսային տեսնելու՝ դիւթը քանդւում է:

Երկինք կապողներից ճարտարագոյնները մի անտեսանելի էշ են շինում, որը զոալով սար ու ձոր շրջում է: Սա քանի զոռում է՝ երկինքը կապւում է: Մարդիկ լսում են սրա զոռը, բայց իրեն չեն տեսնում: Սակայն նա, ով երկնոց (սիրի-սիրի բոյսի տերեր) ունի ձեռքում, տեսնում է իշին, նրան ջարդ ու փշուր անում և այսպիսով բաց անում երկինքը:

Կարկուտ.—Կարկտի պատճառած ֆուսաներից ազատ մնալու համար ոչ թէ ուրիշ գաւառների նման Զատկից մինչև Վարդավառ ամէն երկուշաբթի, այլ միայն մի օր, Ս. Թադէոս առաքեալի տօնին, կարկտի կիրակի են պահում:

Իսկ կարկուտ եկած միջոցին դիմում են հետեւեալ միջոցների՝ կարկուտը կտրելու:

- 1) Ճրագներ են վառում:
- 2) Խաչերկաթը ¹⁾ դուրս են ձգում:
- 3) Եկեղեցու զանգակները զարնում են:
- 4) Առջնիկ տղաները կարկուտի մի հատիկ դնում են տան շէմքի վրայ և դանակով կտրում:

ՈԳԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ա. Բարի ոգիներ

Տան դէլված.—Սա մի ոգի է, որ անտեսանելի կերպով ապրում է տան մի որևէ անկիւնում, երբեմն էլ երևում տան տէրին օձի, մկան, մարդու, իշի և այլ կերպարանքով:

¹⁾ Թոնրի վրայ դրուող խաչաձև երկաթ:

Ամեն օր տղամարդի (տան գլխաւորի) անկողինը ձգելիս վերմակի մի ծայրը յետ են ծալում, որպէս զի դէլվաթը դայ նրա վերայ նստի:

Ամեն մի կիրակնամտի, զեռ եկեղեցու զանգերը չտուած, տանտիկիւնները յետ են անում ծալքի (անկողինները դարսելու տեղ) վրայ ձգուած ջեջիմը՝ որպէս զի տան դէլվեթը բարձրանայ նստի այդ փափուկ տեղում:

Երբ գիշերը ստիպուած են լինում թախտը աւելելու՝ նախ աւելի ծայրը փոքր ինչ վառում են ճրագի վրայ և ապա աւելում, աղբն էլ մի անկիւնում կիտում և միայն ցերեկը դուրս թափում, ապա թէ ոչ դէլվաթը կը բարկանայ և տանից կը փախչի:

Նաև ճրագ վառած միջոցին մազերը չեն սանրում, որովհետեւ թախկուչի (սանրի ատամներում մնացած մազեր) հետ դէլվաթն էլ դուրս կերթայ:

Կանայք զգուշանում են տան մէջ իրար հետ կռուելուց, ապա թէ ոչ՝ դէլվաթը կը խռովի կերթայ:

Դէլվաթի վերաբերմամբ պատմում էին հետեւեալը.

Մի գիւղացի մի գիշեր դաշտով անցնելիս հեռում նկատում է երկու ճրագ. երբ մօտենում է՝ տեսնում է մի էջ՝ ականջներին երկու վառած մօմ կպցրած: Էջն ասում է. «Բարաջողում»: Սա վախհնալով՝ չի պատասխանում: Էջը կրկնում է բարեւ և աւելացնում. Բարեւ եմ տալում, հնչի՞ չես առնում: Այս անգամ գիւղացին սիրտ է առնում և պատասխանում. «Բարով, էջ ախպէր, էդ յ՞ժըր ես էթում»:

—Ընծի տար ձեր տուն, ասում է էջը:

—Քե տանեմ մեր տուն ի՞նչ անեմ, դու վի՞ր էջն ես: Պատասխանում է գիւղացին:

—Ես էջ չեմ, բարկանում է էջը, ես Օհանեսն Գէլվաթն եմ, համա հիմի խռովեր եմ, ուրիշ տեղ եմ էթում եմ: Էթամ Սուքիասի տուն: Ասում է էջը և անյայտանում:

Հետեւեալ առաւօտը տեսնում են, որ Սուքիասի շտեմարանները ցորենով լցուել են:

Մի ժամանակ էլ մի կարաւանատան սենեակներից մինում գիշերները պատի միջից մի ձայն էր լսւում, որ սպառնական ձևով ասում էր. Էկայ հա: Այդտեղ գիշերողները լեղապատառ թողնում փախչում էին: Մի անգամ էլ սրտոտի մէկը միևնոյն սպառնալիքը լսելով, փայտով խփում է պատին և ասում. «Դէ՛հ արի»: Անմիջապէս պատը բացւում է և այնտեղ պահուած դէլվաթը իբրև ոսկի թափւում է ցած:

Ղամաթ. —Նոր-Ֆայազէտցիները ևս հաւատում են, որ եթէ

մի որևէ բարիք Աստուածանից նշանակուած չէ մինի համար, իրենց խօսքով դամա՞ չէ, ոչ մի դէպքում չի կարող օգտուիլ նրանից. մինչդեռ զսմաթը ինքն իրեն կը գայ:

Սրա վերաբերութեամբ պատմում են.

Մի անգամ երբ Մովսէս մարգարէն բարձրանում էր սարը Աստծու հետ խօսելու, պատահում է մի աղքատ մարդու, որ արին քրտինք մտած մի շալակ ցախ էր տանում քաղաք ծախելու: Մովսէս մարգարէն խղճահարուելով՝ յանկանում է մի ողորմութիւն տալ, սակայն մօտը փող լի լինում. այս պատճառով էլ հանում է իւր մատի մատանին և տալով նրան՝ պատուիրում, որ հետեւալ օրը այդ մատանիով գայ իւր մօտ՝ իրենից ողորմութիւն ստանալու: Աղքատը ուրախացած վերցնում է մատանին և աւելի ապահովութեան համար բերնի մէջ պահում: Սակայն երբ բարակ գերանի վրայով կամենում էր գետն անցնել, յանկարծ սահթակում է, ընկնում ջուրը և մատանին էլ կորցնում: Մովսէս մարգարէն իմաստուն լինելով իմանում է այս, ինչպէս և այն՝ որ մատանին ձկներից մինը կուլ է տալիս: Ծերունին հետեւալ օրը տխուր տրտում կրկին գնում է ցախի, պատահում է Մովսէս մարգարէին, որ յատկապէս սպասում էր նրան: Ծերունին վշտացած պատմում է մատանու կորստեան մասին: Մովսէս մարգարէն մըխիթարում է նրան և մի թաշկինակ լիքը արծաթ փող նուիրում: Ծերունին վերցնում է թաշկինակով փողը, շնորհակալ լինում և անմիջապէս վերադառնում տուն, որպէս զի մի նոր փորձանք չպատահի: Սակայն այս անգամ էլ, երբ սաստիկ յոգնած նստում է փոքր ինչ հանգստանալու և թաշկինակով փողը դնում է կողքին, յանկարծ մի թռչուն է իջնում և դրամը փախցնում: Մովսէս մարգարէն այս ևս իմանալով՝ գիմում է Աստծուն և հարցնում, թէ ինչ է պատճառը, որ այդ խեղճ ծերունին չկարողացաւ օգտուիլ իրեն արուած բարիքից: Աստուած տալիս է Մովսէս մարգարէին մի փալա և ասում. «Տար տուր նրան այս փալան, քո առածից չկարողացաւ օգտուիլ՝ գուցէ իմ տառածից օգտուի»: Մովսէս մարգարէն կատարում է Աստծու պատուէրը: Ծերունին զժկամակութեամբ վերցնում է այդ մի փալա ողորմութիւնը և տուն վերադառնալիս զրանով մի ձուկ գնում: Եւ երբ նրա կինը ճղում է ձկան փորը՝ մաքրելու, գտնում է Մովսէս մարգարէի իւր ամուսնուն տուած մատանին: Զարսանքը աւելի մեծ է լինում, երբ ձկան փորտիքը դուրս թափելիս՝ մի թռչուն մի թաշկինակով լիքը արծաթ կտցից վայր է դնում՝ և ձկան փորտիքը առնելով թռչում է: Ծերունին անմիջապէս մատանին և դրամն առած ուրախ ուրախ գալիս է Մովսէս մարգարէի մօտ

և պատմում իրեն պատահածը: Սա վերցնում է իւր մատանին, իսկ դրամը նրան նուիրում, ասելով. «Տար, էս էլ քո զսմաթն է, առանց զսմաթի ոչ մի բարեբեց չի կարելի օգտուիլ»:

Ս Ր Բ Ե Ր

Ս. Յովհաննէս.—Նոր-Բայազէտից դէպի արևելք, մօտ երկու վերստ հեռու գտնւում է ս. Յովհաննէսի ուխտատեղին: Հանդիպակաց ժայռից անազին քարեր գլորուելով թափուել են իրար վրայ և կազմել մի քարայր՝ երեք փոքրիկ բաժանմունքներով: Լոյսը քարերի ճեղքուածներից ներս թափանցելով հազիւ ազօտ կերպով լուսաւորում է: Դէպի այս քարայրը բարձրանալու համար շինուած են սանդուղներ, և սրանց կողքերին կանգնեցրած են բաւականաչափ խաչքարեր, որոնցից շատերը առանց մի որ և է արձանագրութեան են: Ուխտատեղու քարայրի մէջ ևս կայ մի խաչքար, որի վրայ կարդացւում է. «Սուրբ խաչս քարեխաւս Ծառուրին. Թվ. ՌԽԴ (—1595). Քիրամ կազմող: Փոքր ինչ ներքև և կողքին՝ Ծառուրս եղի ի խաչի ոտն ¹⁾ զապրանացս տան. ով ինչ մարդ որ հանէ ի սրբոյն՝ խռով կենայ սուրբն. ՌՄԽ».

Քարայրից փոքր ինչ հեռու ընկած մի մեծ քարի երեսին գրուած է. ի թվին ԶՂԸ (—1549) Թումաս ծառայ Աստուծոյ եկի ի Գաւառէն ի ծառայութիւն սուրբ Յովհաննէսին. շատ աշխատեցայ. յիշեցէք ի Քրիստոս:

Աւանդաբար պատմում է թէ այս արձանագրութեան մէջ յիշուած Թովմա ճգնաւորը ճգնել է այս ուխտատեղու հանդէպ գտնուած քարաժայռի մի ծերպի մէջ, որ այժմ էլ ուխտատեղի է սուրբ Գէորգ անունով:

Քարայրից հազիւ հարիւր քայլ հեռու գտնւում է երկաթաւիղանեան մի հանքային աղբիւր, որ սուրբ է համարւում ²⁾:

Քարայրիս առջև տարածւում է մի ընդարձակ, ծաղկալից դաշտ, ուր Համբարձման տօնին անազին բազմութիւն ծալապատիկ նստած վայելում է հասարակական մատաղը:

Ուխտաւորները մեխեր են խփում քարայրի և նրա մօտի մեծ քարի վրայ. եթէ առանց ծռուելու ամբողջովին մանում է քարի մէջ, այս նշանակում է, որ սուրբ Յովհաննէսը կատարելու է նրանց ուխտը, իսկ եթէ չէ մանում՝ չէ կատարելու: Չափազանց մեծ է թէ խփուած և թէ ծռուած, դէն ձգուած մեխերի թիւը:

¹⁾ Այսինքն Նուիրեցի սրբին:

²⁾ Տես ջրի պաշտամունք գլխում:

Շատ հաւանական է, որ ս. Յովհաննիսի քարայրը կռապաշտական ժամանակներից մնացած մի սրբատեղի լինի, ուր, աւանդութեան ասելով, ճգնել է ս. Յովհաննէս անունով մի ճգնաւոր, որի գերեզմանը գտնուում է Երանոս գիւղի համանուն, ս. Յովհաննէս, ուխտատեղում:

Ս. Յովհաննիսի ուխտատեղու մասին կան բազմաթիւ աւանդութիւններ, որոնցից յիշենք մի քանիսը.

Մի պառաւ պատմում էր, թէ երբ նոր էին գաղթել այս կողմերը և ինքը դեռ ևս տաճար և չորս տարեկան էր, մի օր իւր քրոջ հետ եկել է այստեղ ուխտ, սակայն մոռացմամբ լուցկի չէ բերել, որ մոմերը վառէ: Անիծելով իւր մոռացկոտութիւնը՝ նա դրել է մոմերը սրբի առաջը և վերադարձել. բայց երբ յետ է նայել, տեսել է, որ մոմերը վառուում են ¹⁾:

Մի քուրդ էլ նոր տրեխներ հագած ս. Յովհաննիսի մօտով անցնելիս ասել է. Տես, ս. Յովհաննէս. իմ այս տրեխներս այնքան չմաշեն, որ մի տարի յետոյ նրանցով գամ քեզ մօտ ուխտ, թէ չէ... սկսում է հայհոյել. իսկոյն սրա ոտները թուլանում են, և նա ընկնում է վայր: Շալակում են, տանում տուն: Մի ամբողջ տարի նա անդամալոյծ է մնում, իսկ այդ օրուայ տարեմտին յանկարծ լաւանում է, և նոյն տրեխները, որ բոլորովին նոր էին մնացել, որովհետև չէր կարողացել գործածել, հազնում է և գալիս ս. Յովհաննէս ուխտ՝ բերելով մի ոչխար մատաղ:

Խաղախաչ. — Նոր-Բայազէտից դէպի Նորադուզ տանող ճանապարհին կայ մի խաչքար, առանց տապանագրի, միայն մի հասարակ խաչ կերտուած: Սա կոչւում է Խաղախաչ: Սրա մօտ ուխտ են գալիս նրանք, որոնք հազում են, և կամենում են բժշկուել: Աւանդութեան ասելով այդ խաչի տակ թաղուած են մի տղայ ու մի աղջիկ, որոնց մասին դեռ այժմ էլ պատմում է հետեւեալը.

Մի գեղեցիկ, քաջտղայ սիրահարուել է մի քահանայի աղջկայ վրայ և նրանից էլ սիրուել: Բայց որովհետև այդ տղան աղքատ է եղել, քահանան չէ կամեցել տալ: Տղան պատրաստուել է մի քանի թուրքերի հետ գալ՝ աղջկան փախցնել: Այս մտադրութիւնը իմանալով՝ քահանան մտածել է մի հնարքով ազատուել նրանից և կանչել հետեւալ առաջարկն է արել. Աղջիկս կտամ, եթէ մի օրում դու մենակ կարողանաս իմ «Թափի գլխի» արտը քաղել, պլծնել: Իսկ այդ արտը չափազանց մեծ է եղել:

Տղան ուրախութեամբ համաձայնում է, գիշերը գերանդին

¹⁾ Офодоровъ, Пещера св. Оганеса, Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. т. XIII.

սրում և լուսածէգին սկսում խաղ կանչելով քաղել: Երեկոյեան դէմ, երբ շատ քիչ է մնում, որ տղան բոլորը քաղէր, վերջացնէր, քահանան նոր խորամանկութեան է դիմում, ուղարկում է մի պառաւի, որ գալիս ասում է տղին, թէ ի՞նչ ես իզուր տանջւում, քահանան իմացաւ, որ պէտք է վերջացնես՝ խփեց աղջկան սպանեց, որ քեզ չտայ:

Արեան ու քրտնքի մէջ շաղախուած տղան երբ լսում է այս՝ անմիջապէս յանկարծամահ է լինում, ընկնում հէնց այս խաչքարի կանգնած տեղը:

Գոյժը հասնում է աղջկան, թէ տղան չկարողանալով արտը հնձել վերջացնել, ուժասպառ եղաւ, մեռաւ: Այս լսելուն պէս աղջիկը գնում իրեն ձգում է լիճը, խեղդւում: Նոր ստրջացած հայրը հանում է նրան լճից և բերում, տղայի հետ թաղում և այս խաչն էլ նրանց վրայ կանգնում:

Նոյն գիշերը բոլոր գիւղացիներին երևում է ս. Նշանը մի ծերունու կերպարանքով և ասում, թէ ով հաղի ցաւ ունենայ, թող գնայ այդ երկու ջիւղանի գերեզմանը համբուրի, նրանց ողորմի տայ, հազը կը կտրուի: ¹⁾

Կոյս Վառվառ եւ Ծաղկավանք. — Այս երկու մատուռները գտնւում են Ղուլալի գիւղում. սրանք քոյրեր են համարւում և միմեանց հետ պայմանաւորուել են, որ առաջինը կոծիծներ (ծորո-
давка) և այլ կաշու հիւանդութիւններ բուժէ, իսկ Ծաղկավանքը ծաղկից կուրացած աչքը:

Կոյս Վառվառ գնացող ուխտաւորը տանում է մոմ և մի հաւկիթ: Մոմերը սրբի առաջ վառելուց և աղօթելուց յետոյ՝ ձուռն տալիս են ուխտատեղու պահապան պառաւին, որը աղօթելով թաղում է սրբի առջև:

Գորտնուկ ունեցող ուխտաւորներն էլ այդ ուխտատեղու աւելով շփում են իրենց ձեռքի գորտնուկները և սրանց թուի համեմատ գարի թաղում մատուռի շէմքի տակ, ասելով.

Դու էտե փջի:

Էսի էտե փջի:

Ծաղկավանք գնացող ուխտաւորը, որի աչքերը ծաղիկ հիւանդութեան պատճառով թաղանթով պատուած են լինում, տանում է մոմ և մի սև հաւ: Մոմերը սրբի առաջ վառելուց յետ հաւը մորթում են, մատղում, և արիւնը փետրով աչքը քսում, աղօթելով. «Ո՛վ խաթուն Ծաղկամէր, քո թոռն եմ հնկե, դու

¹⁾ Պատմուած է նաև «Ամբախտ Մարգարտի մէջ». եր. 21.

աչքերիս լուս տաս»։ Կատարելապէս առողջանալու համար այս ուխտագնացութիւնը կրկնում են եօթը անգամ։

Նոյն Ղուլալիի ս. Ստեփաննոս ուխտատեղին ուխտ են գընում հասակ առած և «տանը մնացած» աղջիկները, եօթն անգամ, առաւօտները շատ վաղ, աւելում, մաքրում ուխտատեղին և խընդրում, որ իրենց փակ բաղդը բաց անի, մի լաւ փեսացու տայ։

Կորուստիան սուրբ Մինաս.—Երբ մի որևէ բան են կորցնում, գտնելու համար աղօթում են յատկապէս Կորուստիան (Կորուստը հանող, գտնող) սուրբ Մինասին, և ի սէր այդ սրբի, քանի դեռ Կորուստը չէ գտնուել՝ գիշերները մինչև լոյս ճրագը վառ են պահում։

Թալալոյ.—Գիւղալգարա գիւղում, գերեզմանատան գլխին կայ մի խարխուլ մատուռ, որ «Թալալոյ» է կոչւում։ Այստեղ ուխտ են բերում «թալցնող»—ուշագնաց լինող—երեսմաներին, ուր նրանց հագի շապիկը ճղում են, երկու կտոր անում, և այնտեղ, ուխտատեղիում թողնում, որպէս զի երեսայի այդ հիւանդութիւնն էլ շապիկի հետ միասին այնտեղ մնայ։

Պառաւի վանք.—Քիւսաճըզ գիւղից փոքր ինչ բարձր, լերան լանջին կայ մի փոքրիկ, զմբեթազարդ եկեղեցի, որի մօտ՝ մի հառարակ գերեզման։ Աւանդաբար պատմւում է, թէ այդտեղ թաղուած է այն բարեպաշտ պառաւը, որ իլիկ մանելով փող է վաստակել և այս վանքը կառուցել, որի պատճառով էլ կոչւում է Պառաւի կամ Իլիկի վանք։ Վանքը այժմ կիսաւեր է, սակայն բազմաթիւ ուխտաւորներ ունի, մանաւանդ ջերմ հիւանդութեամբ տառապողներ, որոնց անմիջապէս բժշկում է։

Չ Ա Ր Ո Գ Ի Ն Ե Ր

Ջաջ.—Այսպէս կոչւում են այն ոգիները՝ որոնք գալիս են նորածին երեսմաներին յափշտակելու։ Սրանք միշտ լաւ հագնուած կանանց կերպարանքով են երևում։

Գարուզ.—Սրանք ախոռի (թաւի) ոգիներ են, որոնք միշտ ախոռումն են մնում և երբէք դուրս չեն գալիս։ Երևում են սև գոմշուկի կերպարանքով, միայն անմարմին են, սոսկ ստուեր և չեն բռնում։

Սատանաներ.—Նոր-Բայազէտցիները երևակայում են, որ սատանաները մարդակերպ են, միայն եօթը եղջիւր և եօթը պոչ ունեն, ոտների կրունկներն էլ առաջն են գտնւում, ճիշտ մերի հակառակը։ Նրանք երկու սեռի են և բազմամնում են ծննդաբերութեամբ, միայն անմահ են, ծնուողը չի մեռնում։ Նրանք ապրում են կամ առանձին առանձին, կամ ամբողջ խմբով—«եղնաղով» ա-

ռաւելապէս այրերում, քարափներում, ջրաղացներում, ձիթեհանքներում, ճահիճներում, աղբրի ակի մէջ: Նրանք կազմում են երեք թագաւորութիւն՝ Սադայէլ, Սանդարամէր և Բէլիար թագաւորներով:

Նրանք մարդկանց շատ անգամ երևում են, սակայն միշտ ոչ իրենց իսկական կերպարանքով, այլ մարդու, այն էլ ծանօթ կամ ազգականի, այս պատճառով էլ տանում հազնում են մարդկանց այն նոր հանդերձները, որոնց վրայ ասեղ չէ շուլուլած կամ նշխարք դրած: Երբեմն էլ կատուի, շան, իշի, թռչունի, և այլն կերպարանք են մտնում:

Սատանաները մարդկային ցեղին թշնամի են և աշխատում են մոլորեցնել, մեղքի մէջ ձգել, վախեցնել մարդկանց: Այս նպատակով շատ անգամ նրանք աներևոյթաբար մտնում են մարդկանց բնակարանները, կանգնում շէմքի վրայ, պահ մտնում մութ անկիւններում, նստում կտրանք, մտնում գոմը և հեծնելով ձիերը՝ երկար արշաւում գոմի մէջ, նրանց արեան, քրտնքի մէջ կոխում, վերջն էլ բաշն ու պոչը հիւսում և հեռանում:

Մարդիկ սրանցից խուսափելու համար երկու միջոց ունեն, խաչակնքուել և Յիսուս Քրիստոս ասել, երկրորդ՝ իրեն մօտ ասեղ պահել կամ այդ ասեղը եթէ կարող են, նրանց մարմնի մէջ շուլուլել: Վերջին դէպքումս նրանք այլևս չեն կարողանում հեռանալ այդպէս անողից և նրա հլու հպատակն են դառնում. միայն ինչ որ նա ասում է՝ նրա հակառակն են կատարում: Էհ, խելացի բռնողն էլ ցանկացածի հակառակն է հրամայում:

Այժմ թուենք այն տեղերը, որ յայտնի են իբր սատանաների բնակարաններ և յառաջ բերենք նրանց մասին եղած աւանդութիւնները:

Ղուլալի գիւղի մօտ՝ Տիկնաձորում, մի քարափի մէջ մի ծակ կայ, որի միջից, ասում են, մի անցք ձգւում է մինչև Ղըշլաղ գիւղը, մօտ 3 կիլոմետր երկարութեամբ: Այս անցքն ամբողջովին բռնուած է սատանաներով: Երբ մարդիկ գիշերներն անցնում են Տիկնաձորով, լսում են աղմուկ, իրարանցում, դառուլ-զուռնի, ծափի և խաղի ձայներ: Մի անգամ մի գիւղացի իւր շան հետ այս ձորով անցնելիս շունը մտել է այս անցքը, և թէպէտ տէրը շատ կանչել է նրան, սակայն նա չի վերադարձել: Մի քանի օրից նա տէրը գտնում է նրա գիակը Ղըշլաղ գիւղի դաշտում, առանց գլխի:

Նոյն, Ղուլալի, գիւղի մօտ, Խազնի ձորում, որ նոյնպէս սատանաների բնակավայր է համարւում, Զգմաշոնց Զէյրաբը տաւար էր արածացնում, յանկարծ Մանուչարի հովտի կողմից հար-

ասանքի աղմուկի ձայն է լսում: Մտածում է, որ գնայ տեսնի թէ ի՞նչ է: Դեռ չը հասած՝ հանդիպում է իւր քրոջը, որ յայտնում է թէ իրենց հարսանիքն է, ինքն էլ եկել է նրան տանելու: Գնում են. սա տեսնում է, որ յիրաւի, մի մեծ հարսանիք է, ուտում են, խմում, պարում, հարսն ու փեսան էլ մէջ տեղում կանգնած են: Սրան լաւ ընդունում են և սկսում հիւրասիրել: Մէկ էլ մինը վեր է կենում ասում, թէ նախ այս եկած մարդը պիտի քնի մեր հարսի մօտ, որ հողածնից սերունդ ունենանք: Այս խօսքի վրայ Զէյրաբը սաստիկ զարմանում է, որովհետեւ հարսնքաւորները բոլորն էլ իւր ծանօթներն են թւում, բոլորն էլ իւր համագիւղացիները, մինչդեռ իրենց սովորութիւնների մէջ չկայ՝ որ փեսայի փոխարէն մի ուրիշը քնէր հարսի մօտ: Այս միջոցին այն կինը, որ Զէյրաբին բերել էր, ընդիմանում է այդ առաջարկութեան և ասում. «Դուք ասիք գնա՛ աղբօրդ բեր՝ ես էլ գնացի բերի, ինչպէս որ բերի, այնպէս էլ կը տանեմ, և թոյլ չեմ տալ, որ ձեռք տաք, և սկսում է իւր մարմնով պաշտպանել նրան և ասել. Աղբէր ջան, առաջ ինձ կսպանեն, յետոյ քեզ»: Զէյրաբը վախից ուշադնաց է լինում: Երբ ուշքի է գալիս և աչքը բաց անում, նայում տեսնում է, որ ոչ հարս կայ և ոչ հարսնեւոր, միայն այդ կինն է նստած իւր մօտ: Նա ասում է. «Դէհ, վեր կաց գնա՛, միայն յետ մի նայիր, ապա թէ ոչ բերանդ ու աչքերդ կը ծռուեն» Այստեղ Զէյրաբը մտաբերում է գիշերուայ պատահածը և կռանում է, որ իւր ազատչի ոտները համբուրի՝ տեսնում է, որ սրա ոտները ծռու են, այսինքն կրունկը առջևում է, մատները յետևում. սարսափած Զէյրաբը ճշում է, իսկ կինն ասում է. «Ձէն մի հանիր, թէ չէ կը հաւաքուեն», ու ինքն էլ անհետանում է: Զէյրաբը վերադառնում է տուն, ընկնում անկողին. երկու ամիս շարունակ էլ սուրբ, էլ կախարդ չեն թողնում, մինչև որ կարողանում են առողջացնել:

Երանոս գիւղի մօտն է «Դեի դարը», որ սատանաների կենդրոնատեղին է համարւում: Սրա մօտով նոյն իսկ ցերեկները վախենում են անցնել, որովհետեւ սատանաները բռնում են տանում և՛ այնքան ծամածռութիւններ անում, նրա աղօթելուն, խաչակնքուելուն տնազ տալիս, որ սրտաճազ են լինում:

Չաղալու գիւղում կռապաշտական դամբաններից շատերը «սատանի տանիս» (տուն) են կոչւում, և լի են սատանաներով:

Նորադուզ գիւղի մօտ, ծովափին, մի կլոր բլուր է բարձրանում, որ «Սարա զայա» է կոչւում, այս տեղ ևս սատանաներ են բնակւում:

Նորադուզ գիւղում մի ժամանակ Սաղաթելենց տունը կար: Այս գերդաստանի մօրը յաջողուել է սատանայ բռնել: Մի քանի

օր շարունակ նկատում են, որ գիշերները ձին գոմում այս ու այն կողմ է վազում, արին քրտինք մտնում: Բաշն ու պոչն էլ լուսադէմին իրենք իրենց հիւսում են: Իսկոյն հասկանում են, որ անշուշտ սատանան է գալիս՝ նստում ձին, իրեն համար ման գալիս և վերջն էլ բաշն ու պոչը հիւսում, հեռանում: Բերում ձիու մէջքին կուպր են քսում ու իրենք էլ թաք կենում: Կէս գիշերին մէկ էլ տեսնում են, որ մի սատանայ եկաւ, նստեց ձիու վրայ և էլ չկարողացաւ պոկ գալ: Իսկոյն տատը վրայ է հասնում և մի ասեղ շուլուլում նրա հագուստի մէջ: Յետոյ բռնում են նրան ու պսկում ձիու մէջքից: Տեսնում են, որ սա՛ մի գեղեցիկ, քողը երեսին հարս է: Սա այլևս չի հեռանում սրանց տանից և եօթը տարի շարունակ ծառայում է: Միայն ինչ որ հրամայում են՝ սա հակառակն է անում, այս պատճառով էլ նրանք իրենց ցանկացածի հակառակն են հրամայում: Եօթը տարին լրանալուց յետ սա սաստիկ աղաչում է, որ ասեղը հանեն իւր վրայից և թողնեն իրեն ազատ: Սրանք համաձայնում են, նախապէս խօսք առնելով, որ իրենց «օխտը պորտին» ֆլաս չտայ: Եւ երբ ասեղը հանում են, նա անմիջապէս անյայտանում է:

Ներքին Ատիեաման գիւղում էլ մի կին գնում է գոմը գլուխը լուանալու, մէկ էլ տեսնում է՝ մի աղջիկ եկաւ և առաջարկեց գլուխը ջրհորի մօտ լուանալ: Պառաւն իսկոյն հասկանում է, որ սա սատանայ է, ասեղը շուլուլում է նրա հանգերձի մէջ: Եօթը տարի սրան բանեցնում են և ապա ասեղը հանելով՝ արձակում: Սա անիծում է, որ սրանց տանից աղբն անպակաս լինի: Եւ մինչև այժմ էլ սրանց տանից աղբն անպակաս է, չնայած որ շատ յաճախ աւելում են:

Մի սատանայ էլ Գիւզալդարայում են բռնել, որը ազատուելիս անիծել է, որ այս գերդաստանի մէջ որքան նոր աման գնեն, իսկոյն շուրթը կոտրուի: Եւ մինչև այժմ էլ այդպէս է լինում:

Նոր-Բայապէտցի Սև Ղազոն մի գիշեր ջրաղացում մենակ քնում է. առաւօտեան երբ տուն է գալիս նկատում են, որ երեսի և գլխի մի կողմն ածիլած է: Հետեւալ գիշերը Մինասենց Յովէն է գնում նոյն ջրաղացը և տեսնում է, որ թէև դուռը դրսից փակած է, միայն ներսից դուռը գոռնի ձայն է լսում: Սատանաներից վախենալով՝ սիրտ չի անում ներս մտնելու, թողնում փախչում է:

Կայծակի ժամանակ սատանաները գլխները կորցրած աշխատում են մարդկանց յետևում թաք կենալ, որովհետև այդ կայծակով Քրիստոս կամենում է խփել, ոչնչացնել իրենց. մարդկանց յետևը թաք կենալով նրանք յոյս ունեն, որ Քրիստոս՝ մեղքանա-

լով մարդկանց՝ չի խփել և նրանց էլ իրենց հետ սպանիլ: Սակայն Քրիստոս էլ միշտ չի խնայում, այս պատճառով էլ մարդիկ կայծակի ժամանակ շարունակ խաչակնքում են և Յիսուս Քրիստոս ասում, որպէսզի սատանաները իրենց մօտից հեռանան և իրենց վտանգի չենթարկեն: Սատանաները գնում, մտնում են քարերի տակ, այս պատճառով և զգուշանում են նաև կայծակի ժամանակ քարերի, ժայռերի մօտենալ:

Պատահել է, որ այսպիսի որոտի ժամանակ սատանաները գնացել կանգնել են Սևանայ լճի վերայ, կարծելով որ այդտեղ միանգամայն ապահով կարող են լինել: Սակայն Քրիստոս ուղարկել է մի քանի հրեշտակներ՝ որոնք շղթայել են սատանաներին և երկինք բարձրացրել: Շատերը տեսել են այդ, նոյն իսկ լսել շղթաների զնգզնգոցը: Ասում էին, թէ վիշապի նման էր, երկար պոչով, որը ինչու որ դիպչում էր՝ փշուր փշուր էր անում: Խօսակցութեան ժամանակ գործ են ածում հետեւի դարձուածքները՝ ի նկատ առնելով սատանաների յատկութիւնները.

«Սատանից օխտ օր յառէջ ա հելէ».

«Սատանայ նալող (պայտող) ա».

«Փորը լիքը սատանայ ա». այսինքն սաստիկ խորամանկ է:

«Սատանէն բանից խանեց». այսինքն նա այն աստիճան անբարոյական չէր այդ անելու, սակայն սատանան ներշնչեց:

«Սատանի յանկաճը խուլ». ասում են այն դէպքում, երբ չեն կամենում, որ իրանց ասելիքը սատանան լսի և կատարի. այսպէս օր. սատանի յանկաճը խուլ՝ էս տարի կարկուտ չեկաւ կամ Սատանի յանկաճը խուլ՝ երեխան կարող է օրօրոցից վայր ընկնել:

Երբ բարկանում են՝ ասում են. «Նալլաթ» (անէծք) չար սատանին», կամ «սատանէն ասում ա զոն (խփիլ)»...

Իսկ երբ ուզում են ասել, թէ խանգարում ես՝ ասում են. Սատանայ ես:

ԶԼՈՍ.—Սրանք բարձր և բարակ ոգիներ են, սպիտակ շապիկ հագած: Սրանք սատանաներից շատ բաներով տարբերւում են. նախ նրանց պէս անմահ չեն, թէև նրանց պէս ծնւում են և բազմանում. նրանց պէս Աստծուն հակառակ չեն, այլ պաշտում են նրան. նրանց պէս չար չեն և շատանում են մարդկանց խափելով և ժանաւանդ հրապուրելով: Զմեռը բնակւում են մարդկանց բնակարաններում, իսկ զարնանը գնում են հանդերը: Փետրուարը նրանց ամիսն է կոչւում, որովհետև այդ ամիսն նրանց «արիւնը տաքանում է» և նրանք էրօտիկ երազներով հրապուրւում են մարդ-

կանց: Նրանց այս ամսին շարունակ դուրս ու ներս անելը ստիպում է կատուներին մլաւել, որովհետեւ տեսնում են սրանց:

Փետրուարի վերջին մարդիկ աշխատում են նրանց տանից դուրս անել, այս պատճառով էլ հորթի գեղմով (փոստ) խփում են պատերին և ասում.

Շուտը դուս.

Մարդը ներս:

Եւ որովհետեւ գոմերի շուտներն աւելի աներես են, տկճորի մէջ մանր քարեր են լցնում, և նրանով խփում տաւարին ու գոմի պատերին՝ վերոյիշեալ դարձուածքը կրկնելով:

Գրողի զգիր.—Սաստիկ պառաւած կանանցից ոմանք դառնում են «գրողի գզիր» ման են գալիս գրողի, հոգեառ հրեշտակի, հետցոյց տալիս մեռնելու դատապարտուածների տները և օգնում հոգի առնելիս: Գիշերները Գրողը գալիս վեր է կացնում այսպիսի կանանց և հետը տանում և թէպէտ այս նկատում են տնեցիք, սակայն զգուշանում են յայտնելու:

Գօռնադար.—Առանց եկեղեցական ծիսակատարութեան թաղուած հայ մեռելը մասնաւորապէս և անհաւատ, թուրքերի մեռելներն ընդհանրապէս՝ նոր թաղուած միջոցին գիշերները շան կամ այլ կերպարանքով յարութիւն են առնում և շրջում գերեզմանատանը, լուսադէմին կրկին մտնում գերեզման և անշնչանում: Մի անգամ մինն անցնելով թուրքի գոռնեքով (գերեզմանատան մօտով), տեսնում է երկու շուն, և հետը տանում տուն: Առաւօտեան այդ շների փոխարէն տեսնում է երկու մեռել յատակի վրայ պառկած: Իմանալով, որ «գօռնադար» է՝ տանում են կրկին թաղում և կրծքին մի մեծ մեխ խփում, որ այլ ևս չվերկենայ:

Ղուււի-Սարարի մօտ էլ մի վարդապետ է «գօռնադար» լինում և այդ կերպարանքով երևում մարդկանց: Մի անգամ Մաթոսի Գեոն էր տեսել նրան աւերակ եկեղեցու մօտ, խեղճը այնպէս էր վախեցել, որ բերանը ծռուել էր: Գիւղացիները շատ որոնել էին, որ գերեզմանը գտնեն, բանան և մի մեխ խփեն կրծքին, որ էլ գօռնադար չլինի, բայց չէին գտել:

Կ Ա Խ Ա Ր Դ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Ա. Հաւանմայութիւն.—Այս գաւառում ևս ծիծեռնակը, աղաւնին և կաշաղակն ընդհանրապէս համարւում են բարեգուշակ, իսկ բուն և ագռաւը՝ չարագուշակ: Բացի սրանից՝ գուշակութիւններ են անում նայելով թռչունների ա) գտնուած տեղին, բ) հանած ձայնին և գ) կատարած գործողութեան:

Տեղը.—Երբ աքաղաղը հերթիկի վրայ կանգնի՝ հիւր է գալու։
Երբ հաւը թառի վրայից է կանչում, գուշակում են, որ մի արտասովոր բան է պատահելու։

Երբ արագիլը մինի կտրան բուն է շինում, գուշակում են, որ այդ տանը բախտաւորութիւն է սպասում։

Չայնը.—Երբ բունը բուայ՝ մի գժբաղդութիւն, մահ է պատահելու։

Գործողութիւն.—Արագիլը մարաի 9-ին առաջին անգամ երկ-
ւալիս՝ եթէ կտցում հացի կտոր բերէ՝ առատութիւն է լինելու,
եթէ չոփ՝ (ծղոտ) անբերրութիւն և եթէ կտաւ՝ մահ։

Բ. Կենդանիների միջոցով գուշակութիւն.—Երբ կատուն երեսը
լուանում է՝ գուշակում են, որ հիւր է գալու։

Երբ շունը ոռնում է՝ գուշակում են, որ հիւանդը մեռնելու է։

Երբ կատուն հերթիկից նայում է՝ հարցնում են, կատու,
խուրը (հիւրը) որ եանից (կողմից) է գալում, և որ կողմը որ
նայից՝ գուշակում են, այն կողմից հիւր է գալու։

Գ. Մարդկանց միջոցով գուշակութիւն.—Որոշեալ անձնաւորու-
թիւններ «նաւ» կամ «խէր» (չար կամ բարի) են համարւում և
մարդիկ մի գործ սկսելիս երբ առաջին անգամ սրանց են հան-
գիպում, սրանց համեմատ գուշակում են գործի յաջողութեան
մասին։ Այս գաւառում ևս ընդհանրապէս քահանային պատահելը
չարագուշակ են համարում և, կամ հրաժարւում են մտադրուած
գործից, կամ ձեռքը ամորձիքին քսում, որ «չարը խափանի»։

Դ. Մարդու ընտանեկան շարժումների միջոցով գուշակութիւն.—Երբ
աջ աչքը խաղում է՝ գուշակում են, որ ուրախալի բան է պատա-
հելու, իսկ եթէ ձախը՝ տխրելի։ Երբ աչքերը պաղում են (սա-
ռում են) հիւր է գալու, իսկ երբ բեռ է վերցնում, կոպին չոփ է
նստում, ասում են. «ով ա գալում բեռ ու բարձով» և գուշակում
են, որ մի բան են ստանալու։

Երբ աղանջը կանչում է՝ սկսում են տալ իրենց ծանօթների
անունները և որի անունն վրայ որ դադարեց ձայնը՝ գուշակում
են, որ նա էր իրենց մասին բամբասողը։

Երբ երեսը այրւում է՝ ասել է իրեն բամբասում են։

Երբ քիթը քոր է գալիս՝ հիւր է գալու։

Երբ փռչում են կէնտ թռուով, ասում են «Սարը արա»
(սպասիր) և չարագուշակ համարելով՝ գործը յետաձգում են, իսկ
երբ զոյգ թռուով են փռչում, ուրախանում են, և ասում. «խէր
ա»։ Ճրագի գէմ կէնտ թռուով փռչտալն էլ խէր է համարւում։

Երբ բուռը քոր է գալիս՝ փող պէտք է ստանան կամ տան։

առանձնապէս փորձում են, թէ աջ ու ձախ բռից ռըրը ստանալ և ռըրը տալ է նշանակում:

Երբ երեխան անընդհատ լաց է լինում, գուշակում են, որ մի գժբաղդութիւն է պատահելու, ուստի մայրը խփում է նրա գլխին ասելով. «Ուտա քո գլոխ»:

Ե. Անշունչ առարկաների միջոցով գուշակութիւն.— Իմանալու համար, թէ գերդաստանին գժբաղդութիւն է գալու թէ ոչ՝ խմորից մարդ են շինում և ձգում թոնիրը, եթէ եփուելիս ձեռքը կամ ոտը ուռեց՝ ասել է գալու է, իսկ եթէ չուռեց՝ ոչինչ չի գալու:

Ուխտատեղիներում մեխ են խփում քարերի մէջ, եթէ մեխը քարը ծակում, ներս է մտնում, ասել է ուխտը կատարուելու է:

Նոյն նպատակով փոքրիկ քարեր են քսում ուխտատեղու պատերին, մանաւանդ խաչքարերին, եթէ կաշում է և մնում՝ ասել է ուխտը կատարուելու է:

Երբ մի գործի են գնում, եթէ դատարկ կժի կամ դատարկ ամանի են պատահում, գուշակում են, որ անյաջող է լինելու, իսկ եթէ լիքը կժի, լիքը ամանի, բեռի, հացի են պատահում՝ յաջողակ է լինելու:

Զ. Կախարդութիւն.— Գորտի ուսոսկըը (թխակը) պահում են իրենց մօտ և աննկատելի կերպով քսում այն կանանց, որոնց սէրը կամենում են զրաւել:

Էգ գայլի սեռական անդամը կտրում են և իրենց մօտ պահում, որ յաջողակ լինեն:

Հաւատում են, որ եթէ մեռելի ուղիղը սև կատուի ականջով շաղախեն և ուտեն՝ աներեւոյթ կը դառնան, միայն ջրի մօտ տեսանելի կը լինեն:

Համբարձման չորեքշաբթի օրը շէմքին խփում են քու մեխ (սլայտի մեխ), որպէսզի չարը խափանի: Նոյն նպատակով համբարձման գիշերը գութանի խոփը գցում են շէմքի առաջ:

Գարնանամտին հերթիկի շուրջը շշով գծում են, որպէսզի չարը չկարողանայ այդ գծից անցնել և ներս մտնել:

Ը. Կովի կաթը տւելացնելու յուսով դիմում են հետեւեալ կախարդական միջոցների.

1. Տանտիկիները իրենց զրպաններում պահում են օձի գլուխ կամ գայլի վէգ:

2. Մեծ պասին թխում են 7 փթիլ (գաթի ձևով քակոր) և պահում, որ համբարձման օրը վառեն կաթի կաթսայի տակ:

3. Գարնանը՝ երբ առաջին անգամ արեգակի շողը հերթիկից ներս է մտնում, նրա ընկած տեղը իւղ և ալիւր են քսում, որպէսզի վերջիններս առատ լինեն:

4. Աշխատում են մինչև համարձու հարևանից մէրան կամ կաթ ստանալ, որպէսզի նրա կաթի «բարաքեաթն» էլ մէրանի կամ կաթի հետ գայ իրենց:

5. Համարձման օրը աշխատում են սիրի-սիրի բոյսից երկու տերև ունեցողը գտնել և ձգել խնոցու մէջ:

6. Նոյն օրը եօթը բակից լռելեան և ծածկաբար չոփ են հաւաքում և վառում կաթի կաթսայի տակ:

7. Համարձման գիշերը տանտիկիները ձնումից կապում են մեխ կամ փուշ, յետոյ փոխանները հանում, կապում ձնումի բերնին և հեծնում:

8. Նոյն գիշերը ծածկաբար տանտիկիները հեծնում են հարևանի կովը կամ մատակը և ասում.

Եղդ ընծի,

Թանդ քեզի,

որպէսզի հարևանի իւղն էլ իրենց գայ:

9. Նոյն նպատակով և նոյն գիշերը գնում հարևանի հերթիկի շուրջը շշուղ գիծ են քաշում:

10. Նաև նոյն գիշերը երկու եփած ձուի միջից անց են կացնում կապոյտ թել և հարևանի բակում թաղում:

11. Եւ կամ հարևանից երկու կտոր ցան (աթար) են գողանում և իրենց կաթի կաթսայի տակ վառում:

Վերոյիշիալ կախարդութեան պատճառով երբ հարևանի կաթի իւղային մասը պակասում է, լաւ չի հարւում, մի ձու են տալիս աղօթելու, և տան առաստաղում պահում: Աղօթելիս՝ աղօթող կինը «չար աչքի» աղօթք է ասում ձուի վրայ:

Երբ չար աչքից կաթը կարմրագոյն է դառնում, առանց խօսելու կթում են և կաթը թոնրի կամ աղբրի աղբ, կամ փշի վրայ են ածում, որ շուտով այդ չար աչքի ազդեցութիւնն անցնի, և կամ մի կտոր հացի վրայ աղ են ածում, «չար աչքի» դէմ աղօթող կնոջ տալիս աղօթելու և կէսը շան, կէսն էլ կովին են տալիս ուտելու:

Ը. Գուշակողներ. — Սրանք լինում են թէ կանանցից և թէ տղամարդկանցից. գուշակում են մարդկանց ապագան, պատմում են նրանց անցեալը. իմանում են թէ կորած իրը որտեղ է գտնւում, պանդուխտը երբ կը վերադառնայ, կը կատարուի՞ արդեօք մարդկանց մատգրութիւնները, հիւանդութիւնները զոր սրբերի տուածն են, կամ ի՞նչ է հիւանդութեան պատճառը:

Գուշակողների այս շնորհքը «տուածուրիկ» է, — աստուածային մի պարզ և ուստի և սրանք մեծ յարգանք են վայելու՞ ժողովրդից: Այս շնորհքը նրանք ստացել են կամ ծննդեամբ, կամ

Կերպով: Ծննդեամբ ստացողները ծնունդ են Բրիտանիայի ծննդեան կամ Զատիկի հրաշագործ գիշերը, այսպիսով և՛ արժանացել են աստուածային այդ շնորհին: Ոմանք էլ իրենց ծնողների տուածուրիկ շնորհը ժառանգել են, և շարունակում են գործադրել:

Երազով շնորհք ստացողներն առաքինի գործով հաճելի են լինում մի որևէ սրբի, և սա երևում է սրանց երազում՝ և յայտնում, որ պարգևում է այս կամ այն կերպ գուշակութիւններ անելու շնորհք:

Ծննդեամբ գուշակողները եղնգի են նայում և մոմ թափում: Երազով շնորհք ստացողները դարի են քցում, թիզ չափում, մաղ պտտեցնում, մոմ թափում, լայլուղ յիշկում:

Եղունգ յիշկել. — Միանգամայն այն է, ինչ որ տեղի է ունենում Զաւախքում, որ արդէն մանրամասն նկարագրել եմ ¹⁾:

Մոմ Թափել. — Այս տարածուած է նաև Վարանդայում, և արդէն նկարագրել ենք ²⁾: Այստեղ կարեւոր ենք համարում աւելացնել՝ որ Նոր-Բայազէտում իբր մոմ թափող յայտնի է եղել Մոմ-ճոնց Սալիկ պառաւը, որ ստացել էր այդ շնորհը Սուրբ Կարապետից և մոմ թափելիս այսպէս էր աղօթում ³⁾: «Ով օխտը անուան տէր Սրպկարապետ, ով Հազարանիւրկիչ, ով սրբոց զոխ սուրբ Աստուածածին, դու քո ստեղծած հոգին չկորցնես, ով Արաք սրպնիշան, Դարալագեազու սուրբ Խաչ, Բաղշու Կարմրակ, Փուտկու սուրբ Գէորգ, դու հասնես, ով ազատարար սրբեր, դուք հասնէք, դուք ազատէք ցաւից չոռից, չար աչքից, չար լեզուից, դադից, դադաբալից, իլլաքի (մանաւանդ) անզգամի նհաղ շառից (զրպարտութիւնից) ազատէք ամեն հայ քրիստոնիս: Ով աղա սուլթան Սրպկարապետ, քո ձեռն ա, իմ ձեռը չէ, դու պիտի էս ցաւին փարատութիւն տաս»:

Այն ևս պիտի աւելացնեմ, որ այս գաւառում յաճախ «իւղաբերի» մոմ են գործածում, այսինքն եկեղեցում վառուած մոմերի մնացորդը, որ աւելի զօրաւոր լինի:

Հետաքրքրական է նաև «հրեշտակակոխ», «սատանակոխ» բառերը, որ մոմ թափողները ասում են, երբ կամենում են յայտնել, թէ հիւանդը հրեշտակներից կամ սատանաներից է վախեցել:

1) Իմ «Զաւախք». եր. 242.

2) Իմ «Վարանդա». եր. 234.

3) Փիլոյեան. Կորած Մարգարիտ. եր. 142.

Գարի քցել.—Կատարւում է նաև Զաւախքում ¹⁾ և Լօռում ²⁾, ուր և մանրամասն նկարագրել եմ: Այս գաւառում քցելիս՝ գլխաւորապէս դիմում են «կորուստիան սըր Մինաս»-ին:

Թիզ չափել.—Վարանդայում այսպիսի գուշակութեան ասում են «կեղ չափել», իսկ Լօռում՝ «կուռ չափել»: Այս բոլոր տեղերումն էլ միատեսակ է կատարւում ³⁾:

Մաղ պտտոյնել կամ նետ դնել. նոյնն է ինչ որ Զաւախքում ⁴⁾ և Լօռում ⁵⁾:

Լայլուղ յիշկել.—Այսպիսի գուշակութիւն չի կատարւում վերոյիշեալ գաւառներում: Գուշակել տուողը «խոխրտում» է լայլուղի վրայ, այսինքն թաշկինակը ծալծլում է՝ մտքում կրկնելով այն, ինչի մասին որ կամենում է խորհուրդ հարցնել. և տալիս յիշկողին: Սա բաց է անում թաշկինակը և գուշակում, թէ նրա «խոխուրդը» (մտադրութիւնը) կատարուելու է թէ ոչ, բարի է, թէ չար:

Խաչի-ղուլ.—Գուշակողների թւում պէտք է հաշուել նաև խաչի-ղուլներին, որոնք այս գաւառում ևս բաւականաչափ եղել են և որը մանրամասն նկարագրել եմ արդէն իմ «Գանձակի գաւառ» աշխատութեանս մէջ ⁶⁾: Այս գաւառում նշանաւոր է եղել ս. Յովանէսի գուլը:

Ծնուելիք գաւառի եւ ձագի սեռը գուշակողներ.—Տուածուրիկ շնորհք է համարւում և այն, որ որոշ մարդիկ կարողանում են ծնուելիք գաւառի կամ ձագի սեռը գուշակել: Այսպիսիներից նշանաւոր են Գիւղալդարեցի Վարդանը: Սա մի անգամ գնացել է Ս. Գէորգի սարը և այդտեղ, մի կիսաւեր վանքի մօտ քնել. երազում երևում է նրան սուրբը և ասում, թէ շնորհք է տալիս նրան գուշակելու, թէ ծնուելիք գաւառը կամ ձագը ինչ սեռի է: Սրա համար, պատուիրում է սուրբը, տար յղիին ջրի, գետի մօտ, կամ ջուրը բեր յղիի մօտ և իսկոյն կըտեսնես՝ որ նրանից ծնուողը մերկ կըհետևի նրան:

Վարդանը նստում էր գետի ափը և երբ կովերը գալիս էին ջուր խմելու, նա տեսնում էր նրանցից ծնուելիք հորթերին ա-

¹⁾ Իմ Զաւախքը.

²⁾ Իմ Բորչալուի գաւառ. Ազգ. Հանդ. գ. X.

³⁾ Տես իմ «Վարանդա» և «Բորչալուի գաւառ» Ազգ. Հանդ. գ. X:

⁴⁾ Զաւախք.

⁵⁾ Բորչալուի գաւառ.

⁶⁾ Իմ Գանձակի գաւառ. հ. Բ.

ներևութաբար նրանց հետեւելիս և գուշակում էր սեռը: Շատ ու շատ անգամ յղի կանանց էլ ջրի մօտ էր տանում և տեսնում էր, որ ծնունդէք երեխան մերկ հետեւում էր մօրը, ուստի և գուշակում էր թէ ինչ սեռի է լինելու:

Բանալի դնել.—Մի ընդհանուր ձև ևս կայ գուշակութիւններ անելու, որի համար անհրաժեշտ չէ ոչ որոշ օր ծնուիլ, ոչ էլ որևէ սրբի շնորհին արժանանալ: Այս բանալի դնելն է: Ով կամենում է գուշակել հիւանդի վիճակը, կորուսած իրի տեղը, իւր մտադրութեան յաջող կամ անաջող ելքի մասին՝ մի բանալի է դնում ոտի տակ և կանգնում չորս փողոցների կտրուած տեղում և անխօս լսում անց ու դարձ անողների խօսակցութիւնները և դրանցից մի եզրակացութիւն հանում:

Թ. Աղօթողներ.—Աղօթքների միջոցով թէ տղամարդիկ և թէ մանաւանդ պառաւ կանայք որոշ հիւանդութիւններ են բժշկում, և այս պատճառով էլ հասարակութեան մէջ առանձին յարգանք են վայելում: Աղօթողները իրենց այդ շնորհքը սրբերից չեն ստացել, այլ մի ուրիշից սովորել են, և իրենք էլ ուրիշներին սովորեցնում են, միայն միշտ տղամարդը կնոջ, կինը տղամարդի է սովորեցնում, այլապէս աղօթքը «չի կրտրէ»—գորութիւն չի ունենալ:

Աղօթելու կերպը և աղօթքների մեծագոյն մասը նման լինելով նրանց, որ արդէն նկարագրել եմ «Բորչալուի գաւառ» աշխատութեան մէջ, ես չեմ ուզում կրկնել այստեղ, իսկ փոքր ի շատէ տարբերող աղօթքները գետեղում եմ Բանահիւսութեան բաժնում:

Ժ. Կախարդներ.—Գեղարքունիքում ևս կան տղամարդ կախարդներ, գրբացներ, գլխաւորապէս տիրացուններից և քահանաներից: Սրանք գործում են Սողոմոնի, Ախտարի, Վեց Վաղարեան, Հաւախօս կախարդական գրքերի ցուցմունքներով: Առաւելապէս գիր են անում ամյութեան, զանազան հիւանդութիւնների դէմ, գրաւում են երիտասարդի կամ աղջկայ սէրը, «բթիկ» անելով հրապուրում են կանանց և ցանկացածը անել տալիս մարդկանց, «կապում երկինքը», որ անձրև չգայ և նորից բաց անում, գլուխում գանձեր և ամեն բան գուշակում: Իսկ սրանցից «դաւոտ» կամ «չլա» մտածները՝ հալածում են դեերին, ծովեր անցնում, մարդկանց աներևութացնում, կերպարանափոխում և հայելու մէջ նայելով իմանում աշխարհի բոլոր գաղտնիքները: Բացատրենք այս մի առ մի:

Գաւոտ կամ ջլա մտնել.—Խիզախ կախարդը գլխից ձեռք վերցնելով, յանդգնում է դեերի, սատանաների հետ մրցման դուրս

գալ, և հաւաքելով իւր կախարդական զրքերը՝ փակուում է մի այրի մէջ և այդտեղ քառասուն օր մնալով ոչ մի աղամորդու երես չի տեսնում և կանչելով դեերին ու սատանաներին, նրանց հետ կըռուում է և հրամայում, որ իրեն հնազանդուեն: Դեերն ու սատանաները զէնք են խաղացնում նրա աչքի դէմ, սպառնում են այրել, կտոր կտոր անել, եռացրած ջրի մէջ ձգել և այլն: Եթէ կախարդը այս սպառնալիքներից վախենում է՝ դիւահար է լինում, դեերի հլու հպատակը դառնում, իսկ եթէ ոչ՝ ենթարկւում է սրանց վերջին փորձաքարին: Գալիս են գեղեցիկ հուրի-փերիներ և բիւրաւոր հեշտանքներով աշխատում հրապուրել, երևում են սատանաներ և գանձ, փառք, մեծութիւն խոստանալով աշխատում իրենց հնազանդեցնել, և երբ այս բոլոր փորձանքներից կախարդը յաղթող է դուրս գալիս՝ նուաճում է դեերի գլխաւորին «Դամշէլին» կամ «Թեգաս»-ին և իրեն օգնական դարձնում: Այնուհետև նա ամենայն ինչ հրամայում է այս գլխաւորին և նա անմիջապէս կատարում է:

Ինչ կուզէ.—Դաւոտ մտած կախարդի գլխաւոր գործը դե կապելն է, որ կատարում է այսպէս. դիւոտ մարդուն նստեցնում է մի կիսամութ սենեակում և հրամայում յառած մի քանի ժամ շարունակ նայել իւր առաջը դրուած թասով ջրին. ինքն էլ դանազան անհասկանալի աղօթքներ շնչելով՝ ասում է. «Տես, իսկոյն դեերը կըգան կանցնեն թասի միջով, գտի՛ր քո մէջ մտած դէին և իմ ձեռը տուր»: Եթէ դիւոտը չի տեսնում, սա բարկանում է և նոյն իսկ ճիպոտով թակում, մինչև որ նա բռնելու և իրեն յանձնելու շարժումներ է անում: Այն ժամանակ սա այս դէին խօսեցնում է և կրղում առնում, («կապում է») որ այլևս այս հիւանդին չմօտենայ:

Ծով անցնել.—Դաւոտ մտած կախարդը երբ կամենում է մի որևէ ծովից անցնել, վերցնում է երկու տաշտ, մինի մէջ կաթ ածում, որ ներկայացնէ սպիտակ ծովը, միւսի մէջ ջուր՝ սև ծովը: Եւ երբ «շէմքելով» անցնում է սրանց վրայից՝ արդէն գտնւում է անցնելիք ծովի այն կողմը:

Մարդկանց եւ իրերը անտեսանելի դարձնել.—Դաւոտ մտած կախարդը եթէ կամենում է մարդկանց, կամ իր, կամ գանձ անտեսանելի դարձնել՝ տեղաւորում է նրանց երկու տաշտերի միջև, որոնց մինի մէջ կաթ, իսկ միւսի մէջ ջուր ածելով ներկայացնում է սպիտակ և սև ծովերը: Երեք օր այդ դրութեան պահելուց յետ՝ մարդն էլ, իրն էլ անտեսանելի են դառնում, և նոյն իսկ երբ հասարակ կախարդներն աշխատում են գուշակել նրանց տեղը՝ նրանց երևում է սպիտակ և սև ծովերի միջում:

Նոյնպիսի կախարդը Համբարձման հրաշագործ գիշերը, այն վայրկենին, երբ երկինք ու գետինք, սարեր ու ձորեր, աստղեր ու լուսին, քարեր ու թփեր սկսում են միմեանց ողջունել, նա «խալիլիկի քոլոզ» է խնդրում և ստանում: Այս քոլոզը (գլխարկ) թէ ինքը և թէ ուրիշները ծածկելիս աներևութանում են, ու արձակ համարձակ շրջում մարդկանց մէջ՝ առանց նրանցից նկատուելու:

Կիրպորանափոխութիւն. — Կախարդները իրենց ձեռքի կախարդական գաւազանով խփում են մարդկանց և նրանց կերպարանափոխում, զանազան կենդանիների, շան, կատուի, իշի, ջորու կիրպարանք տալիս: Մի առ ժամանակ նրանց այսպէս թողնելուց, և շատ անգամ աշխատեցնելուց յետ՝ նրանք նոյն գաւազանով կրկին խփում են և մարդ դարձնում: Շատ անգամ պատահել է, որ կախարդը մի գիւղից միւսն անցնելիս հաւանած հարսին գաւազանով խփել է՝ էշ դարձրել, հեծել գնացել է միւս գիւղը, գիշերը կրկին մարդ դարձրել, իւր մօտ պահել և առաւօտեան արձակել:

Բծիկ անել. — Կախարդը ինչ որ կամենում է՝ կարող է ներշնչել որ կատարեն. սրա համար հարկաւոր է, որ նա այդ ցանկութիւնը գրէ իւր բուլթ մատի եղունգի վրայ: Պատահել է, որ նա գրել է՝ թէ կանայք մերկանան իւր առաջ. անմիջապէս այս խեղճերին թուացել է թէ կանգնած են մի գետի ափին և ստիպուած են շորերը հանել ու անցնել. սկսում են հանուել: Բայց հէնց որ կախարդը ջնջում է բծի եղնգի վրայի գիրը՝ կանայք սթափւում են, և նկատելով իրենց մերկ կանգնած կախարդի առաջ՝ զարհուրում են:

Հայելու մէջ նայել. — Կախարդը Համբարձման գիշերը նստում է աստղերի տակ և իւր կախարդական ճիպոտով երեք անգամ խփելով գետնին՝ նայում ձեռքում բռնած հայելու մէջ: Աշխարհի բոլոր չարն ու բարին, բոլոր անյայտներն ու գաղտնիքները գալիս անցնում են հայելու միջով և երևում կախարդին:

Կախարդական կծիկ, գորգ եւ սուփրա. — Նշանաւոր կախարդները կախարդական կծիկ, գորգ և սուփրա ունեն: Սրանցից առաջինը գործ են ածում այն ժամանակ, երբ կամենում են դէպի երկինք թռչել, կամ մի հեռու տեղ գնալ. — բռնում են կծիկի թելի ծայրից և կծիկը դէպի գնալու կողմը ձգում: Կծիկը հետգնետէ քանդուելով գլորւում է օդի մէջ, և նրանից կախ ընկած կախարդը աներևութաբար անցնում հազարաւոր վերստեր:

Գորգը գործ են ածում միւսին, գլխաւորապէս աղջկան, փախցնելիս: Հրաւիրելով սրան նստել այս գորգի վրայ, որ իւր

տեսքով բոլորովին չի տարբերում սովորական գորգերից, կախարդը իւր ձեռքի ճիպոտով խփում է գետնին և իսկոյն գորգը վրայի մարդկանցով թռչում անցնում է հազարաւոր վերստեր և գալիս իջնում է կախարդի ցանկացած տեղը:

Երբ կախարդը բաց է անում սուփրան, և դանազան ուտելիքների անուն տալիս, անմիջապէս երևում են սուփրի վրայ:

Կախարդների ազդեցութիւնից ազատուելու համար՝ մարդիկ, մանաւանդ կանայք, կրում են պողպատէ մատանի կամ մանհակ, որ շինում են դարբինները Յուդի (Աւագ) ուրբաթ օրը՝ առանց մի խօսք արտասանելու: Սակոչւում է ուրբաթ արուր և ընդհանրապէս ամեն տեսակի չարոցի դէմ է:

Չախմախ Թափող կամ չախմախ զոնող.—Երբ կայծակը խփում է մի տան կամ մի մարդու, այդ տան մեծը կամ կայծակահարը և կամ վերջինիս որդին, եթէ հայրը կայծակի հարուածից մեռնում է, ստանում են դէմքի և գլխի վրայ յառաջացած վէրքերը բուժելու շնորհ և կոչւում են չախմախ թափող կամ չախմախ—զանոգ: Սրանք ուրբթմտին, կիրականամտին և չորեքմտին չախմախով խփելով կայծքարին՝ կայծեր են տեղացնում այգպիսի հիւանդների գլխներին և այսպիսով բժշկում:

Ճճում հեծնող պառաւ.—Սիրային յարաբերութիւնների մէջ բաւական մեծ գեր են խաղում Ճճում հեծնող պառաւները: Սրանք այսպէս են կոչւում, որովհետեւ մի տեղ գնալիս, կամ ծովից անցնելիս հեծնում են Ճճումը (կաւէ խնոցի), շահմար օձը իբր մըտրակ ձեռքն առնում և երկնքի վրայով սաւառնում, մի վայրկեանում հարիւրաւոր վերստեր անցնում:

Սրանք գլխաւորապէս գործում են տղի կամ աղջկայ սէրը գրաւելու. գնում են սրանց մօտ՝ խօսում, գովում մինի մօտ միւսին և խօսելիս մատների մէջ պահած եօթը գոյնի մետաքսէ թելերը հանգուստում—(խանգուրձում), ու այսպիսով տղայ ու աղջիկ իրար հետ կապում:

Սարդագէլ.—Պատահում է, որ պառաւ կանայք լուսընկայ գիշերն անկողնուց վերկենալով՝ տկլոր դուրս են գալիս: Սրանց այս անպատկառութիւնը Աստծուն այնքան անդուր է լինում, որ անմիջապէս երկնքից գայլի մորթի է ընկնում սրանց վրայ: Այնուհետեւ սրանք գիշերնորը հագնում են այս գայլի մորթին, մարդագէլ դառնում, և գնում, թափառում գիւղում. և եթէ բաց դուռ են գտնում, մտնում են ներս, և յափշտակում երեխաներին, ուտում: Առաւօտեան շատ վաղ, սրանք հանում են մորթիները, զգուշութեամբ շատ ծածուկ տեղում պահում, կրկին մարդու կեր-

պարանք առնում և գալիս տուն, պառկում իրենց անկողիններում:

Եթէ մինը յաջողացնի գտնել զրանց այդ գայլի մորթին և կրակը ձգելով ոչնչացնել, դրանով նրա տէր պառաւին անվերջ տանջանքի կենթարկէ, որովհետեւ նա մինչև մեռնելը կը տանջուի մորթին որոնելով: Իսկ եթէ թողնեն եօթը տարի մարդագէլ մնայ, ինչպէս տնօրինուած է լինում, մորթին կրկին կը վերանայ երկինք և այնուհետեւ նա այլ ևս մարդագայլ չի դառնալ: Այնուհետեւ կը մնայ նրան ապաշխարել իւր մեղքերը:

Տեղերը. — Այս գաւառում ևս կանայք հաւստում են, որ կարող են մարմնով երկրիս վրայ մնալ, իսկ հոգով բարձրանալ երկինք, անցնել դժոխքի և դրախտի միջով և տեսնել իրենց «ախրը»:

Նոր-Բայազէտցի Դիւռտի Ալմօ պառաւն էլ մի այսպիսի փափագ է ունեցել, որի համար և շատ անգամ զիմել է սրբերին: Մի անգամ, երբ սրա որդին՝ Ասլանը՝ սաստիկ հիւանդ է լինում, Ալմօն մի քանի անքուն գիշերներ անցկացնելուց յետո՝ գլուխը դնում է որդու բարձին, որ մի քիչ հանգստանայ: Մէկ էլ յանկարծ տեսնում է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ մի երեխայի գլխի մագերից բռնած, կանգնեց իւր առջև և ասաց. Ահա եկել եմ, որ կատարեմ խնդիրդ՝ քեզ տանեմ «էն հանդէն», որ «ախրդ» տեսնես. շուտ արա գնանք:

«Այդ երեխան ո՞վ է», հարցնում է Ալմօն:

— Սա մի կնոջ հոգի է, պատասխանում է Գաբրիէլ հրեշտակապետը, որ մի քիչ առաջ առայ, տանում եմ երկինք: Արի դու էլ ինձ հետ: Եւ այս ասելով Գաբրիէլ հրեշտակապետը միւս ձեռն էլ ձգեց Ալմօին և սկսեց բարձրանալ: Գնում են. — գնում են զընում, մէկ էլ պատահում են մի կանգնած մարդու, որին ոտից մինչև գլուխ կպել են անթիւ, անհամար գորտեր, այնպէս որ բաց տեղ չէր երևում: Ալմօն զարմացած հարցնում է, թէ սա ո՞վ է: Գաբրիէլ հրեշտակապետը պատասխանում է, թէ սա իւր փողերի շահով ապրող մարդ է, այսպէս կանգնած պիտի տանջուի, մինչև Քրիստոսը գայ դատաստան:

Գնում են առաջ, տեսնում են մի ուրիշ մարդ, որի մի ափանջից միւսը խրել են մի շիկացած հաստ երկաթ, որի բոցը ցայտում է նրա բերանից:

— Սա էլ չլսող, չկատարող, իր ասածի, վատահոգի մարդ է եղել, այսպէս պիտի տանջուի՝ մինչև Քրիստոս գայ դատաստան:

Մի քիչ էլ առաջ են գնում, պատահում են մի մարդու ևս, որի քթից միլ են անցկացրել և 10 փթանոց մի կշեռք կախ տուել:

—Սա էլ կշեռքի մէջ «հարամութիւն» (խարդախութիւն) անողն է, բացատրում է Գաբրիէլ հրեշտակապետը:

Էլի առաջ են գնում. տեսնում են մի նստած կին, առջևում արիւնախառն կարագով լի տաշտ: Մի հրեշտակ սուրը ձեռին ստիպում է այդ կնոջը ուտել կարագից: Սա վերցնում է, դնում բերանը, բայց չի կարողանում կուլ տալ. հրեշտակի ծանր հարուածը կուլ տալ է տալիս:

—Սա ո՞վ է եղել, հարցնում է Ալմօն:

—Սա ֆէլրազ կին է եղել, որ ֆէլով իւր կարագը շատացրել է, ուրիշինը կտրել: Հիմա պիտի քաշի մինչև Քրիստոս գայ դատաստան:

Գնում են առաջ, բաւական բարձրանում, տեսնում են մի սիզաւէտ, անուշաբոյր դաշտ, առուակների եղրերին խմբուած հոգիներ ուրախ դուարթ ճոռոտողում են:

—Սրանք էլ անմեղ հոգիներն են, որ սպասում են Քրիստոսի գալստեան:

—Իսկ դաշտի միջի այն ոսկէ սինին (սկուտղ) ի՞նչ է, լի ամեն տեսակ բարիքներով և մէջ տեղը չորս ոսկէ խնձոր, հարցնում է Ալմօն:

—Այդ սինին մուխսի Մուքոյի համար է պատրաստուած, բացատրում է Գաբրիէլ հրեշտակապետը. նա շատ արդար մարդ է, երբ որ մեռնի, պիտի գայ վայելելու սինու բարիքներին. այդ չորս ոսկէ խնձորներն էլ նշան են նրա չորս անգամ երուսաղէմ ուխտ գնալուն, և սրանց վրայ էլ նստելու է նրա հոգին:

Քիչ էլ անցնում են, տեսնում են մի մեծ լիճ, տղմով ու ցելով լցուած. բաւականաչափ հոգիներ, ցելոտուած ու ապականուած, թաւալում են ափին, մի ահագին բազմութիւն էլ լճի մէջ տքնում են դուրս գալ, սակայն հրեշտակները սրերով խփում են սրանց գլխին և կրկին լիճը ձգում:

—Ափին գտնուողները, բացատրում է Գաբրիէլ հրեշտակապետը, քիչ մեղաւորներ են, սրանք արդէն քաւել են իրանց մեղքը և լճից դուրս եկել, սպասում են Քրիստոսին, իսկ լճի մէջ գրտնուողները շատ մեղաւորներ են և երկար պիտի տանջուին, մինչև որ իրենց մեղքերը քաւեն և դուրս գան լճից:

Այստեղից բարձրանում են Աստուածածնի մօտ, որին և Գաբրիէլ հրեշտակապետը յանձնում է իւր բերած հոգին:

Աստուածածինը նստած է լինում ոսկէ գահի վրայ, գլխին ադամանդեայ ակներով զարդարուած թագ, որ կուրացուցիչ ճառագայթներ է սփռում իւր չորս կողմը: Գահը վայլում է հազարաւոր ակների կրակներով: Հրեշտակների մի ահագին խումբ,

գահի աջ ու ձախ կողմում կանգնած են, խոնարհ և ձեռները կրծքերի վրայ խաչաձև ծալած: Այս ժամանակ երևում է հրեղէն ձիու վրայ նստած լուսեղէն մի ձիաւոր, որ արագութեամբ յառաջանում է դէպի Աստուածածնի գահը: Գալիս, կանգնում է Աստուածածնի առջև և սպասում:

Աստուածածինը հարցնում է.—Կատարեցի՞ր:

—Այո, կատարեցի, պատասխանում է ձիաւորը. քառասուն գազ հոր փորեցի, և մէջը ձգելով քարկոծեցի. հոգով, մարմնով կորաւ. ոչ հոգին ելաւ առ Աստուած, ոչ մարմինն իջաւ գերեզման:

—Այս ի՞նչ բան է, հարցնում է Աւօն:

—Այդ արդէն քո գիտենալու բանը չէ, պատասխանում է Գարբիէլ հրեշտակապետը:

Մէկ էլ լսում է. «Աղէ, աղէ, վեկաց», վեր է կենում, բաց անում աչքերը, տեսնում, որ հիւանդ որդին իրեն ձայն է տալիս, բարկանում է, թէ ինչի՞ ձայն տուեց և թոյլ չտուեց տեսնելու և՛ իւր ախրը:

ՄՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երբ թոնիրը լաւ չի վառւում, տանտիկիւնները ակից շուրով քամի են տալիս, «բորբում են», ասելով.

Չը՛խ, չը՛խ, չը՛խ,

Մուխը բռնէք,

Աղ բարձէք.

Չը՛խ, չը՛խ, չը՛խ:

Խմոր շաղախեղիս երբ ջուր են լցնում, ասում են. Յիսուս, Քրիստոս, Աստուծո բարաքէն մէջն հինի:

Երբ հացառը (ռաֆաթէն, բաթաթը) առաջին անգամ խփում են թոնրին, այսինքն առաջին հացը կպցնում են թոնրի կողին՝ որ թխուի, ասում են.

Թագա-խաց-խացի հրեշտակներ,

Դուք իմդադ (օգնական) հինէք, չարը բարին դարձնէք:

Երբ հացը թոնրի մէջ տփտփում է, հացթուխը ասում է.

Խէր, խէր,

Խացին հեժնութեն,

Մահին թանգութեն,

Իմ խօրն ու մօրն

Արքայութեն:

Հաց թխելու աւարտին գրտնկողը գրտընակը համբուրում,

դնում է գլխին, իսկ հացթուխը խաչակնքում է հացառն ու թոնիրը՝ ասելով.

Խաց խացի խրիշտակներ,
Պաղ սուփրայ, տաք թունդիր,
Արդար եզան վաստակ,
Բարեխօս հլնէք Աստծուն.
Աշխարքին խէր խաղաղութեն տաք,
Աղքատ խօքուս օղորմանաք:

Հաց թխելիս առաջին հացը հացթուխը խաչակնքում է և տալիս, որ տանեն փողոց, առաջին հանդիպողին տան, որովհետև հաւատում են, որ այս բարեբարութիւնը «օխտը թաքախա հնում ա երկնքի երեսը, Աստծու մօտ բարեխօս ա հլնում, չարը բարին ա դարձնում:

«Առջնաթուխ» ¹⁾ 7 հացը տնեցիները չեն ուտում, որովհետև ուտողի ամուսինը կը մեռնի:

Թոնրից հանած հացը տաք-տաք չեն ուտում, այլապէս կը կատաղեն:

Այրուած հացը ուտում են, որպէսզի փող գտնեն:

Ով հացի մէջ տեղն ուտի և կողքերը թողնի, այդ կողքերը այն կեանքում օղ կանեն և նրա վիզը կը ձգեն:

Հարեանից փոխ բերած հացը պէտք է վերադարձնել, որովհետև երկու քոյր մի փոխ բերած հացի համար դժոխք են գնացել:

Հացը դանակով չեն կտրում, մեղք է:

Հացը «շոչոնք» (շուռ տուած, հակառակ կողմից), չեն դնում սեղանի վրայ, մեղք է:

Եթէ հացի պատառը ձեռքից վայր ընկնի՝ հիւր կը գայ:

Ճանապարհին հացի կտոր տեսնելիս «ղամաթ» են համարում, վերցնում են ուտում, կամ շանը տալիս, և կամ մի մաքուր տեղ դնում:

Լուացք անելիս թքում են սապնի վրայ և ասում.

Թու, թու, թու.

Թաքնի (տաշտի) որքը մաշի,

Սապոնինը չմաշի.

Որպէս զի քիչ սապոն գործածուի:

Երբ գլխները լուանում են և սկսում սանրել՝ խճճուած մազերը շուտով հարթելու համար ասում են.

Օղորմի անյիշատակ պառուին,

Օխտը դան (անգամ) գնաց Երուսաղէմ,

¹⁾ Առաջի թխած:

Չուզեց յիրան արքայութեն,
Ուզեց յիրան խառնուկ ծամին յիստկութեն (մաք-
րութիւն):

Եւ կամ

Օղորմի անյիշատակ պառուին,
Գացի նստե օխտը ճամբա բաժին,
Քարը քաղե, աւաղը մաղե,
Չուզե իր մեղաց թողութեն,
Ուզեր ա խառնած կաժին,
Թախկած մազին յիստկութեն:

Եթէ կար անելիս ձեռքերը քրտնում են, բոշա կնոջ յետոյքը կամթում են, որ այլևս չքրտնի: Նոյնն անում են նաև այն մտքով, որ ձեռքի դանակը սուր լինի: Նոյն նպատակներով նաև ձեռքերը բռնում են ածան հաւի պոչի տակ, որ ձուռն բնկնի ձեռքերի մէջ:

Թուխս դնելիս տանտիկիները երեք անգամ պտտում են տաշտի շուրջը և խաչաձև անցնում վերայից. ապա շարում ձուռնները յարգի վրայ և իրենց գլխի ծածկոցը ծոծրակի և շորերը մէջքի կողմից բարձրացնում, որպէսզի վառեկները գեղեցիկ լինեն:

Եւ երբ վառեկների դուրս գալու ժամանակը մօտենում է, մի բուռ ալիւր են խփում պատին, այնպէս որ պատի վրայ գոյանում են մեծ ու փոքր խալեր, որոնք, իբր, ներկայացնում են թուխսն իւր ձագերով: Այսպիսով նպաստում են վառեկների շուտ դուրս գալուն:

Կանանց արգելուած է հաւ մորթելը, ինչպէս նաև նրանց, որոնք քաւոր չեն եղած:

Նոր գնած հաւերի ոտները լուանում են տան թոնրի ակի վրայ, որպէսզի սրանք կապուին տան հետ և չգնան կորչին:

Կանայք չորեքշնորհի, ուրբաթամտի և կիրակնամտի գիշերները առագաստ չեն մտնում, մեղք համարելով:

Գիշերով տախտը չեն աւելում, որպէսզի տան խէրն ու բարաքէն դուրս չգնայ, ոչ էլ աւելը ուրիշին են տալիս:

Գիշերով չեն լուացւում, որպէսզի պատուհաս չպատահի:

Գիշերով ծամոն ծամելը «մեռելի միա ա, կենդնի թիա ա»:

Գիշերները գործածական ամանները բերինքսիվայր են դնում, որ սատանաները չտանեն գործածեն:

Ձկնալիս ասում են. «Մեղայ Աստծու», որպէսզի յանկարծամահ լինելով մեղաւոր չգնան երկինք:

Աղը չեն թափում, որպէս զի միւս կեանքում աչքի թարթափով հաւաքել չտան:

Կերակրի ամանները չեն լիզում, որպէսզի իրենց հարսանիքին բուք չլինի:

Բուք է լինում նաև պառաւած աղջկայ հարսանիքին:

Եթէ պատահմամբ իրար մէջ ընկած հողաթափները միասին հագնեն՝ երկու անգամ կամուսնանան:

Եթէ կարողանան իրենց արմուկը համբուրիլ, բոլոր ցանկութիւնները կը կատարուեն:

Ցաւը-չոռը սրբի դուռը թողնելու նպատակով հիւանդները իրենց հանգերձներից կտրում են և սրբի քարերի, ծառի ճիւղերի վրայ կապում:

Եթէ հիւանդը մի ուրիշ մարդու վրայով շէմքէ անցնի, իւր ցաւն ու չոռը վերջինիս կանցնի:

Եթէ մայրը հօր հին շորերը «թաթաշոր» (խանձարուրի շոր) շինի երեխայի համար, սա «խորշուկ» հիւանդութեամբ կը հիւանդանայ:

Եթէ հիւանդը եղունգները կտրի, հիւանդութիւնը կը վերանորոգուի:

Եթէ դատարկ օրօրոցը օրօրեն՝ երեխան կը մեռնի:

Եթէ առաջին անգամ եկած ձիւնից մարդ ուտի՝ մայրը կը մեռնի:

Եթէ ննջեցեալ անցկացնելիս մեծ և փոքր տնից դուրս չգան՝ հրեշտակակոխ կը լինեն:

Եթէ շերեփը թողնեն կճուճի մէջ՝ մեռելի աչքը աշխարհքից չի կտրիլ:

Եթէ մեռելը քիչ է լինում, տէրտէրները հրամայում են ժամկոչին դազաղը ծծծել:

Եթէ քահանայ մեռնի, աշխարհը կը խաղաղի, ցաւը չոռը կը վերանայ:

Եթէ մինի աչքերը ձիւնից ձմէթ է լինում, առանց նրա գիտութեան աղ են ածում գլխին, որ անցնի:

Եթէ սխտորի կճեպը կրակը ձգեն՝ դարձուրի վերքը կը մըմմոայ:

Խանութպանը խանութը բանալիս նախ խաչակնքում է և ապա կողպէքը բանում: Առաջին անգամ բան ծախելիս՝ (սիֆտին) ապառիկ չի տալիս, որ մինչև երեկոյ շարունակ ապառիկ չվաճառէ: Նաև ուշադրութիւն է դարձնում, թէ առաջին գնորդի ձեռքը խէր էր թէ շառ. եթէ խէր է՝ մինչև երեկոյ լաւ խոռտուր կուսենայ, իսկ եթէ շառ՝ վատ:

Շաբաթ երեկոներին խանութպանները խանութներում խուճկ են ծխում, որպէսզի լաւ և օգտաւէտ առուտուր ունենան:

Կշեռքի նժարին ոտք դնելը մեղք է համարւում:

Արհեստաւորի դազգահի, սալի վրայ նստելը մեղք է համարւում, «խէրն ու բարաքէն» կը պակսի:

Բոյախչու կարասի ներկերը փշանալիս՝ մի մեծ սուտ են խօսում, որպէսզի ներկերը կրկին լաւանան, այս պատճառով էլ մի անհաւատալի, սուտ բան լսելիս ասում են. «Կարաս ա աւերի»:

Վախեցածին բժշկելու համար անխօս տանում են մի նոր թաղուածի կամ սպանուածի գերեզմանի վրայ ոտներն ու ձեռները լուանում և ջրի ամանը կոտրում գերեզմանի վրայ: Վերադարձին կարող են խօսել, իսկ գնալիս՝ ոչ:

ԿԱՄԱԻՈՐ ՊԱՍԵՐ ԵՒ ՏՕՆԵՐ

Նոր-Բայազէտի հին սերունդը մեծ ջերմեռանդութեամբ պահում էր ոչ միայն շաբաթապահները, այլև չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը. այժմեան սերունդը այնքան մեծ կարեւորութիւն չի տալիս, թէև խեղճը սաստիկ աղքատութեան պատճառով ուտիս օրերն էլ է պաս պահում, որովհետև կերածը ցամաք հաց է միայն: Պասերից Ծննդեանը, ս. Սարգսինը, (Առաջաւորաց), Մեծ պասի առաջին և վերջին շաբաթները, Համբարձմանը, Վարդավառինը և Աստուածածնի այնուամենայնիւ պահւում են:

Բացի այս օրինական պասերից՝ գլխաւորապէս պառականայք կամաւոր պասեր ևս պահում են, սակայն ոչ բոլորը, այլ ով կամենայ, որովհետև «պահող պահողաց ա»:

Այսպիսի կամաւոր պասերից նշանաւոր են.

Ս. Կարապետի պասը.—Տեսում է Համբարձումից մինչև Վարդավառ. միայն շաբաթ և կիրակի օրերը ուտում են ուտիսի կերակրներ, բայց ոչ մսեղէն: Այս պահեցողութեան ընթացքում նաև ծամոն չեն ծամում, մեղք համարելով:

Վարդավառի «Աթոքի» պաս.—Պահում են Վարդավառի պասի նախընթաց շաբաթը, հետևապէս և՛ Վարդավառի պասի մի շաբաթուայ փոխարէն՝ երկու շաբաթ:

Ս. Աստուածածնի պասը.—Պահում են նոյն պասի նախընթաց շաբաթը ևս:

Ս. Վարդանի պասը.—Պահում են բարիկենդանի վերջին շաբաթի հինգ օրը և շաբաթ օրը ուխտ գնում Ալափարսի ս. Վարդանի վանքը: Այս պասը գլխաւորապէս պահում են յօղացաւ (քամի) ունեցողները՝ ս. Վարդանի վանքից բժշկութիւն հայցելու յուսով:

Նաև շատերը ուխտ գնալուց առաջ մի շաբաթ պաս են բռնում:

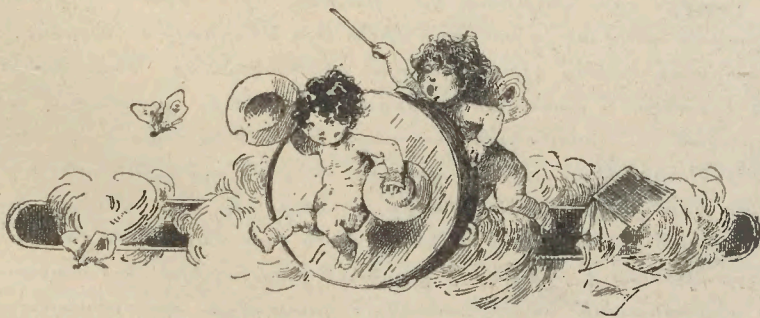
Բացի կամաւոր պասերից՝ կան և կամաւոր տօներ, և սրանք ոչ թէ բացառապէս կանայք, այլ նաև տղամարդիկ են պահում: Այսպիսի տօներին ևս ժողովուրդը «կիրակի» է անուանում: Սրանցից նշանաւոր են.

Կարկտի կիրակի.—Պահում են, որպէսզի կարկուտը չխփէ արտերին: Ընկնում է ս. Թադէոս առաքեալի տօնի օրը:

Թալալոցի կիրակի.—Պահում են որպէսզի ուշագնաց չլինեն. ընկնում է մեծ պասի առաջին շաբաթուայ շաբաթ օրը:

Օձի կիրակի.—Մի որևէ օր յատկապէս օձի համար կիրակի են պահում, որպէսզի օձերը չկծեն: Նոյն նպատակով էլ Մեծ պասի Աւագ չորեքշաբթի օրը ուտում են թթու մախոխ, որ կոչւում է Օձի թթու:

Հաւկուրի կիրակի.—Չորեքշաբթի և ուրբաթ երեկոները՝ լոյս հինգշաբթի և շաբաթ գործ չեն անում, որպէսզի հաւկուր չլինեն.—Երեկոյեան դէմ և գիշերը տեսնելու կարողութիւնից չը զրկուեն:

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻՑ)

Խ. ՄԱՍՈՒԼԵԱՆԻ

1

Համեմատական իրաւագիտութեան մէջ ընտանիքի գոյացման ու զարգացման վերաբերմամբ տիրապետում է ներկայումս այն կարծիքը, թէ ժամանակակից իր ամուսնական ու ազգակցական յարաբերութիւնների կազմով անհատական ընտանիքին նախընթացել էր մարդկային հանրակեցութեան սկզբնական աստիճաններում մայրական կամ ինչպէս շատերն են անւանում, մայրիշխանական, մատրիարխատական ընտանիքը: Մայրիշխանութեան էական գիծը և հասարակական գոյութեան սկզբունքը կայանում էր նրանում, որ այդ ընտանիքը չէր ընդունում ոչ մի այլ կապ, բացի այն կապից, որը գոյանում էր զաւակի, նրա մօտ և վերջինիս մայրական գծով ազգականների միջև: Այդ թէօրիայի արծարծումը, որ պարտական ենք գլխաւորապէս գիտնականներ Բախօֆէնին, Մակ Լէնանին և մանաւանդ Մօրգանին, շնորհիւ բազմաթիւ ազգագրական ու պատմական փաստերի և համեմատական հետազոտութիւնների, միանգամայն պարզաբանեց մարդկային հանրակեցական կեանքի շատ երևոյթները, լուսաբանեց նրա բնորոշ հասարակական յարաբերութիւնները: Նոյն իսկ մայրական ընտանիքի գոյութեամբ է հնարաւոր դառնում բացատրելու նահապետական գերզաստանի՝ հայրիշխանական ընտանիքի, պատրիարխատի գոյութիւնն ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ: Մատրիարխատի ուսումնասիրութեամբ միայն կարելի է պարզ կացուցանել հայրիշխանութեան սկզբնաւորումն, նահապետական գերզաստանի էվօլյուցիօնային զարգացումը մարդկային ընտանեկան ամենահին կազմից:

Մայրիշխանութիւն, մատրիարխատ ասելով, շատերը խիստ թիւր և անհեթեթ են իրենց ներկայացնում ընտանեկան այդ հիմնարկութիւնը: Սովորաբար ազգագրական ու սոցիօլօգիական զբաղանութեան մէջ շփոթում են իրար այն հասկացողութիւնները,

որոնք տարբեր նշանակութիւն ունեն և զանազան հասարակական կազմերի բնոյթներին են վերաբերում: Վերը յիշեցինք, որ նախնական ընտանիքի սկզբնական աստիճաններում տիրապետում էր ազգակցութիւնը լոկ մայրական գծով. այդ ազգակցութեան աղբիւրը ներկայանում է մայրը, որ և կազմում է մայրական սերունդ իր մայրական իրաւունքներով: Մայրական սերունդը ստանում է յատուկ և ինքնուրոյն սոցիալ-տնտեսական բնաւորութիւն: Դա մի կազմ է, որը իր զարգացման բարեյաջող պայմանների շնորհիւ կարող է վերածւել մատրիարխատի՝ մայրիշխանութեան, այսինքն մի կազմակերպութեան, ուր տիրապետող դերը պատկանում է ոչ թէ մարդու, այլ կնոջ սերունդին, երբեմն նոյն իսկ միայն անձամբ կնոջը, մօրը: Այստեղից շատ ազգագրագէտներ այն եզրակացութեան են գալիս, որ մայրիշխանութիւն ասելով ներկայցնում են իրենց մի կազմ, ուր բացարձակօրէն տիրապետում է լոկ կնոջ իրաւունքը. ուր ընտանիքի հրամայողն ու տէրը մայրն է: Մի խօսքով՝ մարդկային հասարակական կազմի էվօլյուցիայի մէջ ընդունում են մի շրջան, ուր մարդը ստորադրեալ դիրք էր բռնած և ենթակայ էր հանապազ կնոջ միահեծան իշխանութեանը, կախումն ունէր կանանց իրաւունքից: Պատկերացնում էր սոցիալական մի կազմ, որը իրենով յիշեցնում էր Հերոդոտի և այլ հին պատմագրների աւանդած «ամազոնների» երկիրը, կանանց իշխանութիւնը, գիւնէկօկրատիան: Սակայն որքան մինչև ցարդ յայտնի է ազգագրական հետախուզութիւնների բազմաթիւ փաստերից, այդպիսի մայրիշխանական կազմակերպութիւն գոյութիւն չի ունեցել և եթէ տեղ տեղ պատահում ենք սոցիալ-տնտեսական յաջող պայմանների շնորհիւ առաջացած այդ տեսակ մատրիարխատ կամ մայրիշխանութիւն, այնուամենայնիւ վերջինս հարկէ յարաբերական մտքով ըմբռնել: Յիրաւի, մայրական սերունդը, որպէս ինքնուրոյն տնտեսական-սոցիալական միաւոր, և տեղ տեղ էլ մատրիարխատը բառիս նեղ նշանակութեամբ առաջանում են կանացի գծով արդէն գոյութիւն ունեցող ազգակցութեան մթնոլորտում: Բայց և այնպէս՝ այդ վերջին հանգամանքը չի կարելի անպայման ընդունել իբրեւ մի մօմենտ, որի վրայ հիմնում է ամենուրեք լոկ մայրական սերունդ իբրեւ առանձին սոցիալ-տնտեսական միաւոր կամ ևս առաւել մի մատրիարխատ, բառիս նեղ իմաստով մայրիշխանութիւն, որը, ինչպէս ասացինք, այնքան էլ յաճախ չի պատահում պատմութեան մէջ: Յայտնի գիտնական Դորգունը իր «Mutterrecht u. Vatterrecht» և «Mutterrecht u. Vaubehe» հետազօտական երկի մէջ մանրակրկիտ ապացուցանում է, որ մայրական սերունդը, այսինքն այն

ազգականների խմբակցութիւնը, որոնք իրենց ծագումն համարում են կանացի գծով մի ընդհանուր նահապետի կամ նախամայրի զարմից, կարող է ազատօրէն ու միաժամանակ պահպանել նաև պատրիարխատին, հայրիշխանութեան կից, այն է այնպիսի հասարակական մի շրջանում, երբ հայրը իրօք անպայման իրաւունքների տէր է զաւակների նկատմամբ:

Ուստի մի կողմից՝ մայրիշխանութիւնը, իր նեղ, իսկական մտքով աւած, և միւս կողմից՝ մայրական սերունդը երկու տարբեր երևոյթներ են, թէև հիմնւած միևնոյն հողի վրայ: Ահա ինչու աւելի յարմար ենք դատում զանազան թիւրիմացութիւններից զերծ լինելու նպատակով, այն ընտանեկան կազմը, որին յաջորդել է հայրիշխանութիւնը, այն ընտանեկան կազմը, որը ներկայումս համարւում է ազգագրական ու սոցիալական գիտութեան մէջ մարդկային ընտանեկան զարգացման ամենահին պատմական շրջանը, անւանել մի ընդհանուր սնունդով, առածդական բովանդակութեամբ՝ մայրական իրաւունք կամ մայրական ընտանիք: Այս դէպքում նկատի ենք առնում ընտանեկան-հասարակական այն կազմը, ուր գերիշխում է մի հասկացողութիւն այնպիսի ազգակցութեան մասին, որի աղբիւրը մայրն է, մայրութիւնն է. ուր գերիշխում է մի իրաւաբանական աշխարհայեացք, որով հիմնաւորում են բացառապէս մօր իրաւունքները և ոչ թէ հօր իրաւունքները զաւակների վերաբերմամբ: Սա մի ընդհանուր, լայն իմաստով տեւմին է, որ ընդգրկում է իր մէջ ընտանեկան կազմի զարգացման զանազան աստիճանները, որոնք հնարաւոր են մօրական իրաւունքի սահմաններում սկսած այն մօրից, որի ամբողջ հարստութիւնը կազմում է միայն իր զաւակը և վերջացնելով այն մայրով, որը իշխում է ամբողջ տան վրայ, որդիների, թոռների ու սրանց ծնող հայրերի և վերջապէս ցեղերի, սերունդների վրայ: Մայրական իրաւունք կամ մայրական ընտանիք բառերն ընդունելով, հետևում ենք հոմանիշ նշանակութիւն ռենցող Mutterrecht բառին, որ քաղաքացիութիւն է ստացել գերմանական գիտութեան մէջ և մասամբ матернитетъ հոմանիշ բառին, որը գործածում է պրօֆէսօր Սարուզին¹⁾:

Ահա այս մայրական իրաւունքը տիրապետել է երբեմն նաև հայ ժողովրդի կեանքում, քանի որ նրա կուլտուրական պատմութեան մէջ, իր օրերում տակաւին, գտնում ենք հայրիշխանական ընտանիքի, նահապետական գերզաստանի ներկայութիւնը: Իսկ հայրիշխանութիւնը, ինչպէս ցոյց են տալիս սովորութեական ի-

1) Николай Харузинъ-Этнографія, выпускъ II, стр. 130—131.

իրաւունքների համեմատական հետազոտութիւնները, զարգացել է մայրական իրաւունքից: Չնայած, որ նահապետական գերդաստանը տրամաբանօրէն հակառակ էութիւն է պարունակում մայրական ընտանիքի հետ համեմատաբար, բայց և այնպէս զարգանալով վերջինից, իր մէջ պահպանել է հետքեր, որոնցից կարելի է եզրակացնել մայրական իրաւունքի երբեք չէ գոյութիւն ունենալը: Յիրաւի, հայի սովորութեան իրաւունքի մէջ, հայ նահապետական գերդաստանի բարքերում ու հայեացքներում կը գտնենք բազմաթիւ փաստեր, որոնցից կարելի է հետեցնել, թէ հայ ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ և թէ հայ ժողովրդի կուլտուրական էվօլյուցիօնի մէջ եղել է մի շրջան, որը բացառապէս գերիշխում էր մայրական իրաւունքը, երբ ընտանիքը ամբողջովին հիմնուած էր մօր իրաւունքների վրայ, որոնք տարածւում էին իր զաւակների վրայ և սահմանում էին մշտական ազգակցական կապեր լոկ կանացի, մայրական գծով:

11

Մենք վերը ասացինք, որ մայրական իրաւունքի գլխաւոր հիմքը մայրական արեւակից կապերի գիտակցութիւնն է, որին միաժամանակ յարակից է նաև հօր ֆիզիկական բացակայութիւնը, հայրականութեան անհաստատութիւնը, ոչնչութիւնը: Այս դէպքում կարող էր հարց ծագել անգիտելի, մայրական իրաւունք ասելով, նկատի ենք առնում այնպիսի հասարակական կազմ, ուր տիրապետում էր միայն սեռական խառնակեցութիւն, ամուսնական կապերի բացարձակ չգոյութիւն և վերջապէս սեռերի անկարգ յարաբերութիւններ, այսինքն մարդկային հասարակական կազմի այնպիսի շրջան, որը մի քանի գիտնականներ անւանում են հետերական (հետերիզմ), promiscuite' կայն: Այսպիսի հարց բնականօրէն ծագելու էր, քանի որ, ինչպէս գիտենք, մայրական իրաւունքը ու մայրական գծի ազգակցութիւնը կարող էր գոյանալ ու ծագել լոկ այնպիսի իրական պայմաններում, երբ կին և այր մարդու ամուսնական կապերը կարճատե, անցողական բնուորութիւն էին կրում և սահմանափակւած չէին միեւնոյն անհատների մէջ, այլ փոփոխւում, յաջորդում էին իրար օտար անձեր, ուստի և յայտնի չէր բնաւ, թէ ով էր իսկապէս զաւակի հայրը: Ծնած զաւակներն էլ, սնւելով, մեծանալով ու կրթւելով իրենց մօր և սրա ազգակիցների շրջանում, միմիայն իրենց մօրը և սրա ազգականներին էին ճանաչում և անտեղեակ էին, ոչ մի զաւափար չունէին իրենց հայրերի մասին: Մայրը դառնում էր մի կենդրոն, որի շուրջն էր կազմւում, պահպանւում ընտանիքը եղբայրներով:

զաւակներով ու թոռներով. մի ընտանիք, ուր բացակայ էր միանգամայն հայր ասած բանը: Այս երևոյթն էր պատճառը, որ ազգագրական գրականութեան մէջ բազմաթիւ թէր ու գէժ հայեացքներ ու կարծիքներ արծարծուեցին և տակաւին շարունակում են արծարծուիլ մայրական ընտանիքի ծագման, զարգացման և բնոյթի մասին. այդ երևոյթն էր, որ առիթ էր տալիս շատերին հնթադրելու, որ նախնական մարդկային ընտանեկան կազմը, ինչպէս և մայրական ընտանիքը, ներկայացնում է հասարակական այնպիսի համայնակեցութիւն, ուր տիրում են միմիայն սեռական խառնակցութիւն, ամուսնական անկարգ յարաբերութիւններ: Աւելորդ ենք համարում կանգ առնելու այդ վիճելի հարցերի վրայ, այլ ներկայ մեր աշխատութեան մէջ շեշտենք այն փաստերն ու եզրակացութիւնները, որոնք իբրեւ աւելի հաւաստի ու գիտական նշանակութիւն ունեցող ընդունած է սովորութեան իրաւունքների համեմատական ուսումնասիրութիւնը: Յամենայն դէպս չպէտք է աչքաթող անենք մի ընդհանուր երևոյթ, որ մայրական իրաւունքը ներկայացնում է այնպիսի ընտանեկան կապեր, որոնք մշտական գոյութիւն ունեն միմիայն մօր և նրա զաւակների միջև, կապեր, ուր ոչ մի իրաւական-հասարակական նշանակութիւն չունի հօր ֆիզիքական ներկայութիւնը:

Մայրիշխանութեան, կամ ինչպէս մենք անուանեցինք, մայրական ընտանիքի, մայրական իրաւունքի բազմաթիւ փաստեր հանդիպում ենք վայրենիների, մանաւանդ Աւստրալիայի և Ամերիկայի ցեղերի ընտանեկան կազմի իրականութեան մէջ: Այդ վայրենի ցեղերի մէջ սովորութիւն է տիրում, որ նորածին զաւակը մտնում է այն համայնակեցական խմբի մէջ, որին պատկանում է նրա մայրը: Այդ իւրաքանչիւր խմբակցութեան բոլոր անդամները կրում են ընդհանուր որոշ անուն, սովորաբար որևէ կենդանու կամ բոյսի, որը նրանց սրբազան հովանաւորողն է համարւում, «տօտեմն» է: Ահա այդ «տօտեմական» խմբակցութիւններն իրենց ամուսնական յարաբերութիւններով խիստ հետաքրքիր երևոյթներ բացին գիտնականների առաջ: Այդ երևոյթներից ամենագլխաւորը՝ այսպէս անուանած այլայիզ ամուսնութիւնն (էքսօգամի) և համընտանի ամուսնութիւնն (էնդօգամի) է:

Առաջինը ներկայացնում է այնպիսի մի իրաւաբանական հիմնարկութիւն, որով խստիւ արգելւում է փոխադարձ սեռական, ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ մտնել միևնոյն սոցիալական խմբակցութեան, մի տօտեմական խմբի բաղկացուցիչ անդամներին, որոնք կրում են մի առանձնայատուկ անուն և իրենց իսկական կամ կարծեցեալ ազգակցութեան որոշ նշանը: Ընդհակա-

ուսին այդ խմբի անդամները կարող են ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ մտնել օտար մի խմբակցութեան, ուրիշ տօտեմին պատկանող անձերի հետ: Երկրորդ՝ համընտանի ամուսնութիւնը թոյլատրում է, որ մի սոցիալական խմբակին, միևնոյն տօտեմին պատկանողները ամուսնական յարաբերութիւններով կապուեն միմիայն իրար հետ և ընդհակառակն խստիւ արգելում է ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ մտնել օտար խմբակների հետ: Այս տեսակ ընտանեկան-ամուսնական յարաբերութիւնները մեզ պարզ կացուցանելու համար առաջ բերենք ազգագրական մեծաբանակ փաստերից մի հետաքրքիր օրինակ:

Հարաւային Աւստրալիայի Յամիլտօրի ցեղը բաժանուած է ընդամենը երկու խմբակցութեան, որոնք իրենց սոցիալական կազմով յիշեցնում են սերունդները, կլանը կամ հոովմէական gens-ը: Այդ երկու խմբակցութիւններից մէկը կոչւում է Կոււմիտ, իսկ միւսը՝ Կրօկի: Թէ այս և թէ այն իւրաքանչիւր խմբակը բաղկացած է այլ և կին մարդերից, որոնց խստիւ արգելուած է իրար հետ ամուսնական յարաբերութիւններ ունենալ: Ուրեմն այդ երկու խմբակցութիւններն այլացեղ ամուսնական են: Կոււմիտ խմբակցութեան իւրաքանչիւր այր մարդը համարւում է Կրօկի խմբակի ամեն մի կին մարդու ամուսին և ընդմիջ Կրօկի խմբակցութեան իւրաքանչիւր այր մարդը՝ Կոււմիտի ամեն մի կնոջ ամուսին: Զաւակը, որ ծնւում է Կրօկի խմբակցութեան կիւնը Կոււմիտի այր մարդկանց հետ յարաբերութիւն ունենալուց, մտնում է իր մօր խմբակի մէջ, պատկանում է Կրօկի խմբակին, իսկ այն զաւակը, որ աշխարհ է եկել Կոււմիտի որեւէ կնոջ յարաբերութիւնից Կրօկիի այր մարդկանց հետ, պատկանում է Կոււմիտի խմբակին: Իւրաքանչիւր երեխան ստանում է իր մօր ազգանունը և դառնում է նոյն խմբակցութեան անդամ: Այդ երկու խմբակները չեն ապրում իրարից բաժանուած, առանձին տների-տորիաների վրայ, այլ միևնոյն գիւղակներում, բնակատեղերում, որոնք ցրուած են հազարաւոր մղոնների տարածութեամբ¹⁾: Այդ հանգամանքներում միանգամայն բնական է, որ երկու խմբակցութիւնների այր ու կին մարդերի մէջ անցողական, կարճատև ամուսնական յարաբերութիւններ են հնարաւոր. չէ՞ որ ամեն մի Կրօկի այր մարդը համարւում է ամուսին իւրաքանչիւր Կոււմիտի կնոջ և ընդհակառակն իւրաքանչիւր Կոււմիտի տղամարդը ամեն մի Կրօկի կնոջ ամուսին: Այստեղ այր մարդիկ ամուսնանալիս

¹⁾ М. Ковалевский—Происхождение семьи и собственности, стр. 20.

կանանց չեն բերում իրենց տուն, իրենց խմբակի մէջ, այլ իրենք են գնում կանանց տունը, սրանց ընտանիքը, ուր մտնում են ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ և ապա վերստին հեռանում են: Հետեապէս քանի որ ամուսնութիւնը մայրական ընտանիքի շրջանում գոյութիւն ունի այնպիսի ձևով, որ մի խմբակցութեան կամ սերնդի այր մարդը համարւում է միւս խմբակի կնոջ ամուսին և ընդհակառակն, ուրեմն և կարելի է եզրակացնել, որ այդ շրջանում ամուսնական յարաբերութիւնները, կապերը տեղի են ունենում ոչ թէ առանձին անհատների, այլ ամբողջ խմբակների, սերունդների միջև. ամուսնութիւնները կրում են լոկ խմբակցական բնաւորութիւն:

Միանգամայն հակապատկեր է ներկայացնում համընտանի ամուսնութիւնը, ուր բացարձակօրէն արգելուած է դասի, այլացեղ ամուսնական յարաբերութիւններ և ուր իւրաքանչիւր այր մարդ համարւում է իր ցեղակից, սերնդակից կնոջ ամուսին և ըստ այնմ էլ իրաւունք է ունենում ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ մտնելու նրանց իւրաքանչիւրի հետ: Այստեղ էլ ուրեմն ամուսնութիւնը զուտ խմբակցական բնաւորութիւն ունի, բայց միայն այն տարբերութեամբ, որ ինքնամիոփ, ինքն իր մէջ պարփակուած կազմով: Պէտք է նկատենք, որ զուտ էնդոգամիական խմբակցութիւններ համեմատաբար սակաւաթիւ են պատահում:

Ահա ամուսնական յարաբերութիւնների այս առանձնատուկ ձևերը, որոնք գոյութիւն ունեն տակաւին բազմաթիւ ժամանակակից վայրերի ցեղերի մէջ, առաջին հայեացքից շատ ազգազրազէտների ու ճանապարհորդների վրայ թողել են այն տրականութիւնը, թէ ամուսնութիւնները այդտեղ խառնակեաց, անկարգ ընոյթ ունեն, թէ ըացակայում են ամուսնական յարաբերութիւնների որևէ իրաւական նօրմեր: Նոյնն էին նաև հին պատմիչների տեղեկութիւնները իրենց ժամանակակից ժողովուրդների ամուսնական-ընտանեկան կարգերի մասին: Սակայն միայն վերջին ժամանակները շնորհիւ մի քանի լուրջ քննադատութիւնների և հետախուզումների, ինչպէս Մօրգանի, Մակ Լէնանի և այլն, պարզուեց, որ առաջին հայեացքից այդ սեռական խառնակցութիւն, անկարգ ամուսնական կապեր թուացող յարաբերութիւնները, իրօք ներկայացնում են որոշ կրօնական-իրաւական նօրմերով կարգաւորուած ամուսնական յարաբերութիւններ, որոնք կազմում են մայրական ընտանիքի, մայրական իրաւունքի հիմքը: Ոչ թէ հետերիդմ, ինչպէս կարծում և անուանում էին այդ երևոյթը մի քանի դիտնականներ, ոչ թէ պոռնկակա-

նութիւն, այլ որոշ հասարակական-ընտանեկան կազմի զարգացման աստիճան էր դա իր առանձնայատուկ սոցիալ-կուլտուրական պայմաններում ծաղկող և աճող...

III

Դառնալով հայ սովորութեան իրաւունքին և հին պատմական փաստերին, կընկատենք, որ հայ ժողովրդի ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ գոյութիւն է ունեցել մի շրջան, ուր տիրում էին մայրական իրաւունքներ, տարածւում էր մայրական սերնդի հասարակական գերիշխանութիւնը: Ճիշտ է, այդ փաստերից շատերը մեզ չեն տալիս ուղղակի ու անմիջական տպացոյցները, սակայն այդ փաստերի համեմատական վերլուծումը և պատմական քննութիւնը մի առ մի մեր աչքերի առաջ բաց են անում հայ իրականութեան ալեւոր հնութեան մէջ երբեմն գոյութիւն ունեցող մայրական իրաւունքների, մայրական ընտանիքի բազմաթիւ հետքեր ու բեկորներ:

Այսպէս է նաև այլացեղ և համընտանի ամուսնական կապերի գոյութեան հարցը հայկական պատմութեան վերաբերմամբ: Այդ հարցի ապացուցման համար մեր գրականութեան մէջ տակաւին բացակայում են անմիջական փաստեր: Բայց կան այնպիսի պատմական տեղեկութիւններ, որոնք առիթ են տալիս ենթադրելու, թէ արդեօք այդ փաստերը մեզ հաղորդող պատմագիրները նոյնպէս չեն սխալւել և հայ ժողովրդի մէջ իրենց աեսած ամուսնական կարճատև անցողակի յարաբերութիւնները առաջին հայեացքից չեն ընդունել սեռական խառնակեցութեան, ամուսնական անկարգութեան երևոյթներ, ինչպէս դա երբեմն պատահել էր անցեալ դարու այն հետազօտողների ու ճանապարհորդների հետ, որոնք նկարագրել էին Ամերիկայի, Աւստրալիայի, Աֆրիկայի վայրենի ցեղերի ընտանեկան—ամուսնական կազմը:

Հին պատմագիր Ստրաբոնը իր «Աշխարհագրութեան» XI գրքի 19-րդ գլխում իբրև փաստ պատմում է. «Հայերը իրենց երկրի զանազան տեղերում հիմնած ունեն մեհեաններ ի պատիւ Անահիտ դիւցուհու և մանաւանդ հռչակաւոր էր այդ աստուածուհու մեհեանը Աֆիլիսինէում¹⁾: Այդ մեհեանում գտնւում են ոչ միայն երկու սեռի անձեր, որոնք իրենց նուիրել են դիւցուհու սպասաւորութեանը, այլ և անուանի ընտանիքներ իրենց զուստրերները նուիրում են այդ դիւցուհուն: Այդ երկրի օրէնքով աղջիկ-

¹⁾ Հայ պատմագրների «Եկեղեաց» գաւառն է:

ները կարող էին ամուսնանալ ոչ այլապէս, եթէ ոչ միայն երկարատեւ պոռնկութիւնից յետոյ, որին նրանք անձնատուր էին լինում Անահտի տաճարում, և վերջապէս ոչ ոք էլ չէր հրաժարւում կնութեան առնելու այդպիսիներին ¹⁾:

Աւելորդ չի լինիլ այստեղ յիշատակելու, որ նոյնանման երեւոյթներ, ինչպէս տեսնում ենք օտարազգի հին պատմագիրների աւանդութիւններից, գոյութիւն ունէին նաև Փոքր-Ասիայի շատ ազգերի մէջ: Հերոդոտը պատմում է Լիւդիացիների մասին, որ նրանց աղջիկները մինչև ամուսնանալը ազատ սեռական յարաբերութիւնների մէջ էին մտնում օտար տղամարդկանց հետ և այդ եղանակով կազմում էին իրենց օժիտը: Այսպիսի սովորութիւն կար նաև հին եգիպտացիների մէջ, նմանապէս հին յոյների մէջ, որոնք ապրում էին Միջերկրական ծովափի գաղթավայրերում և ուրեմն մօտ էին Փոքր-Ասիային: Զորօրինակ, յիշում է Լէսբոս կղզին, ուր յոյն կոյսերն և նորատի կանայք նուիրում էին իրենց անձը Աֆրօդիտէ դիւցուհուն և սրա տաճարում անձնատուր էին լինում օտար տղամարդկանց. այդ կղզում յիշեալ դիւցուհու տօնին տեղի էին ունենում օրգիաներ ու նման կրօնական խրախճանքներ, երբ կատարւում էին այդ սովորութիւնները՝ կրօնական պոռնկութեան, հետերիզմի էքսցէսները:

Զարմանալի է, որ հայ պատմագրները ոչինչ չեն յայտնում մեզ Անահտի պաշտամունքի վերաբերեալ Ստրաբոնի աւանդած կրօնական հետերիզմի մասին: Մեր կարծիքով այդ լուրթիւնը բացատրելի է հետեւեալ ենթադրութեամբ: Հայ ամենահին պատմագիրներից մի քանիսը, ինչպէս օրինակ Ագաթանգեղոս կոչուած անյայտ հեղինակը, որ իբր ականատես բազմաթիւ տեղեկութիւններ է մեզ հաղորդում հին հայոց հեթանոսական կրօնի ու հաւատալիքների մասին, պրում էր ըստ իր վկայութեան մօտաւորապէս IV դարում, երբ անշուշտ վերլոյիշեալ սովորութիւնն այլ ևս չէր կրում իր նախկին կրօնական բնոյթը: Շատ հաւանական է, որ հեթանոսական տօներին ի յիշատակ Անահտի ըստ տրագիցիաների և ժողովրդի աւանդապահութեան նրա տաճարում կամ մեհեանի գաւթում տեղի էին ունենում օրգիաներ, կրօնական խրախճանքներ, երբ ուխտաւոր բազմութիւնը գինու շքիների ու անզուսպ մոլութեան ներքոյ կարող էր անձնատուր լինել վաղեմի յիշատակներից մնացած ազատ սեռական յարաբերութիւնների և անառակութեան, որոնք արդէն կորցրել էին իրենց նախնի ու իսկական կրօնական նշանակութիւնը, ծիսական բնա-

¹⁾ Strabo, XI, 532 c.

ւորութիւնը մեր անտեղիակ պատմագրների աչքերում: Միւս կողմից, եթէ նոյն իսկ ժողովրդական աւանդութիւնների ու հաւատալիքների մէջ պահպանուել կամ ֆնացել էին կրօնական հետեւիզմի որեւէ հետքեր, վերոյիշեալ դարձոր սովորութեան նշոյլներ, այն ժամանակ հայ պատմագրները, ինչպէս սովորաբար արել էին հին հայկական կեանքի բազմաթիւ հետաքրքիր երևոյթների նշկատմամբ, դիտաւորեալ պահպանել են լուծիւն: Երեւի քրիստոնէական կրօնի առաջ ակնածելով և բարոյական զգացմունքից վիրաւորուած, գուցէ և ազգային ամօթխածութեամբ ու պատուասիրութեամբ դրդուած, այդ պատմագիրները լռելեայն էին անցիլ իրենց կարծիքով այդ խայտառակ և անամօթ փաստերի վրայով, որ կատարուում էին նրանց հայրենիքում, ազգակից ժողովրդի մէջ, որին կոչուած էին քրիստոնէութեան դարձնելու: Սակայն անհրաժեշտ է մատնանշել մի այլ բնորոշ փաստ: Նոյն այդ հայ պատմագրները, որոնք այնպէս լուում էին Անահտի պաշտամունքի հետ կապուած կրօնական հետեւիզմի մասին, աւանդում են, որ Գրիգոր Լուսաւորիչը Եկեղեցաց գաւառում (այսինքն ըստ Ստրաբոնի համանուն Աքիլիոնէում) Անահտի մեհեանի տեղը հիմնեց տաճար Յովհաննէս Մկրտչի անունով: Վերջինս մի սուրբ էր, որը քրիստոնէական ռամկական աւանդութեան համեմատ մի կնոջ դուստրի (Հերովդիասայի) շնորհիւ գլխատուած լինելով, հանդիսանում է կանանց սեռի թշնամի, կնոջ անիծող ու հակառակ մի սրբութիւն: Եւ ահա այդ տեսակ սրբի անուան նուիրելով նոր տաճարը Գր. Լուսաւորիչը իբր օրէնք է դարձրել, որ ոչ մի կին իրաւունք չունէր ոտք դնելու այդ տաճարը, մի օրէնք, որը ամենայն խրատութեամբ պահուել ու կատարուել է պատմական ժամանակները և հասել է, որքան տեղեկացանք, նոյն իսկ մինչև մեր օրերը: Հայ պատմագիր Յովհան Մամիկոնեանը աւանդում է, թէ ինչպէս Մուշեղ Մամիկոնեանի իշխանութեան ժամանակը սորա դուստրը՝ Վարդ Պատրիկի, Արծրունեաց իշխանի, կինը շատ ցանկանում էր և ուխտել էր հակառակ տիրող սովորութեանը, անպատճառ մտնել աղօթելու և երկրպագելու ս. Կարապետի վանքը, այսինքն այն վանքը, որ հիմնուել էր Անահտի մեհեանի տեղը, մի տեղ, որը, ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, հայոց հեթանոսական կրօնի ու պանթէօնի գլխաւոր սրբավայրն էր ու ժողովրդի ուխտաճացութեան կենտրոնը: Վերոյիշեալ տիկինը քանիցս դիմում է ս. Կարապետի վանահայրին՝ Թողիկին, որ սա թոյլատրի նրան ի կատար ածելու իր ուխտն ու իղձը, բայց միշտ մերժում էր ստանում: Տիկինը «հանեալ բազում անուշահոտ խունկա տայր սպասաւորացն, և գանձս բազումս ի սպաս սրբոյ

եկեղեցւոյն: Եւ պատգամս յղէր առ հայրն Թողիկ, զի առեալ զիրան՝ և զնա թողցէ ի ներս: Եւ նա ասէ. ոչ, զայդ հրաման առեալ եմք յառաջնոցն, և ոչ իշխեմք առնել. արդ եթէ վասն հաւատոց ես, ընդունելի է քեզ այդ աշխատանքդ»: Եւ տիկինը ի միջի այլոց սրան առարկում է. «Իսկ եթէ վասն Թշնամուծեան Կարապետին ընդ մեզ, և ոչ ինքն ի կնոջէ ծնաւ»... Եւ չնայած այդ արգելքին՝ տիկինը այնուամենայնիւ իրենն է անում. մտնում է եկեղեցի. ոտք է դնում այն շէմքը, ուր մինչև այդ ոչ մի կնոջ ոտք չէր անցել և աղօթում: Եւ երբ դուրս է գալիս եկեղեցուց, աւանդութիւնը պատմում է, որ բարկացած սուրբը նրան պատժում է չարաչար: Տուն վերադառնալիս «ետես կինն ի հիւսիսական կողմանէն տեսութիւն զարմանալի. և ընկեց զմանուկն ի դայեակն և ասէ. Տեսանեմ այր մի գիսաւոր ընդ ամպս որոտացեալ, և ելեալ յեկեղեցւոյն գայ առ իս. տեսանեմ առ նա սուր սրեալ և թացուցեալ և յարեան ներկեալ: Եւ ընդ բանսն եհաց զնա, և անդէն սատակեցաւ» ¹⁾:

Մենք դիտմամբ երկարօրէն կանգ առանք այս փաստի վրայ, որպէս զի տեսնենք թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունէր հայ ժողովրդի հաւատալիքների ու սնապաշտութիւնների մէջ մեր առաջին լուսաւորիչների այդ սահմանած արգելումն և ինչ խստութեամբ էին հետևում այդ օրէնքի անխախտ պահպանելուն: Ինչո՞վ բացատրել այդ տեսակ արգելումն և ինչո՞վ բացատրել տաճարի հիմնումն այդ տեսակ սրբի անունով: Տրամաբանօրէն կարելի է եզրակացնել, որ յիշաւի այդ ձևի խիստ միջոցներով միայն քրիստոնէութեան հայ լուսաւորիչները հնարաւորութիւն ունէին հին-չայաստանում կոռել հեթանոսական բարքերի, սովորոյթների ու հաւատալիքների դէմ: Այդ խիստ միջոցներով միայն նրանք կարող էին արմատախիլ անել այն օրգիաներն ու վախկանալիաները, իբրև կրօնական հետերիզմի յարակից երևոյթներ, որոնք, Անահտի հին հեթանոսական պաշտամունքի սովորութիւնների մնացորդներ լինելով, տակաւին շարունակում էին տեղի ունենալ նրա մեհեանի պատերի մէջ, երբ կանայք անսանձօրէն անձնատուր էին լինում մարդկանց ի պատիւ դիւցունհուն: Կարող է մեհեանը քանդուել, նոր քրիստոնէական տաճար կառուցուել նրա տեղը, սակայն ժողովրդական դարևոր կրօնական սնապաշտութիւնները, աւանդութիւնները մի անգամից չէին կարող արմատախիլ լինել, վերացուել: Ռամկական հայեացքների մէջ, նոյն իսկ

¹⁾ Յովհաննու Մամիկոնեանի Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետիկ, 1832 թ. եր. 10—11:

քրիստոնէական վարդապետութեան քարոզներին ներքոյ, պահպանուում էին նախկին կրօնական հեթանոսական հաւատալիքները, որոնք այսպէս կամ այնպէս մտնում են, հակառակ բոլոր քրիստոնեայ լուսաւորիչներին կամքին, նոր ընդունած քրիստոնէական հասկացողութեան մէջ: Եւ ժողովրդի հեթանոսական այդ հաւատի ոյժն էր, որ մեր լուսաւորիչներին դրդել էր հաշուի առնել և նոյն սրբավայրերում, ուր մի ժամանակ Անահտի, հին-Հայաստանի առաջի այդ դիցուհու կուտն էր թագաւորում, հիմնել մի եկեղեցի: Բայց որովհետեւ այդ նորա հաստատ եկեղեցու շուրջը ժողովուրդը տօնական հանդէսներին ըստ աւանդութեան կարող էր վերստին շարունակել իր օրդիւնները, ուստի յարմար էին սեպել այնպիսի միջոցներ գտնել, որ ոչ մի կին չհամարձակուէր այդտեղ այլ ևս ոտք դնել: Եւ ահա այդ նպատակով ստեղծւում է մի լեզենդա Յովհաննէս Մկրտչի մասին, իբրև կանանց թշնամի ու հակառակ մի սրբի, և նրա անունով էլ օծում են եկեղեցին ս. Կարապետ, ուր մինչև օրս պահպանւում է այդ աւանդական արգելումն կանանց վերաբերմամբ: Իսկ ժողովրդական տօներն, որոնք կցորդուած էին Անահտի անունն, շարունակուում էին այլ ևս կատարուել ս. Կարապետի անունն հետ կապուած, տօներ, որոնք մինչև օրս էլ տոգորուած են տակաւին իրենց նախկին հեթանոսական ոգու մնացորդներով, ինչպէս օրինակ՝ Վարդավառը:

Ուրեմն չնայած հայ պատմագրների խորհրդաւոր լուծեանը, մենք այնուամենայնիւ հիմքեր ունենք եզրակացնելու, որ հին Հայաստանում գոյութիւն ունէր կրօնական հետերիզմը: Սակայն ինչ կապ ունի կրօնական հետերիզմը մայրական իրաւունքի հետ:

Արդէն վերը յիշած էինք, որ մայրական իրաւունքի շրջանում ամուսնական յարաբերութիւնները զուտ խմբակցական բնոյթ են կրում, որոնք և առաջին հայեացքից առիթ էին տուել զանազան ճանապարհորդներին ու ազգագրագէտներին ենթադրելու ամուսնական կապերի անկարգութեան, սեռական խառնակեցութեան՝ հետերիզմի մասին: Նոյնն է և այստեղ, Անահտի դիցուհու շուրջ գոյութիւն ունեցող կրօնական հետերիզմի հետ: Անահտի և ընդհանրապէս զանազան աստուածուհիների կուտի հետ կապուած այն հաւատալիքները, որոնք հիման վրայ կոյս աղջիկները ու նորատի կանայք անձնատուր էին լինում տաճարների մէջ պատահական ու օտար այր մարդկանց, ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ երբեմն գոյութիւն ունեցող խմբակցական ամուսնութեան մեռնող, անհետացող ձևերը: Դրանք այն ձևերն են, որոնք մնացորդներ են նախկին այն ամուսնական յարաբերութիւնների ու կապերի, որոնք տիրապետում էին հասարակական-ընտանեկան զարգացման մայ-

րական իրաւունքների շրջանում: Կրօնական հետերիզմի ձեւերը փոխանցական շրջանի միջնորդութեան են գոյանում, երբ խմբակցական ամուսնութիւնների ինստիտուտը սկսում է քայքայուել, սահմանափակուել, և սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների ներքոյ ամուսնական յարաբերութիւնները սկսում են աւելի տեղական բնոյթ ստանալ, աստիճանաբար պարփակուել գերդաստանական միութիւնների մէջ կնոջ և մարդու մշտական կենակցութեամբ: Այս հանգամանքներում, թէև վերանում են իրականօրէն գոյութիւն ունեցող նախկին խմբակցական ամուսնական յարաբերութիւնները, բայց իրաւաբանօրէն շարունակում է մի առ ժամանակ իր գոյութիւնը պահպանել այդ յարաբերութիւնների հասկացողութիւնը, թէ մի խմբակի բոլոր կանայք համարւում են միւս խմբակի այդ մարդկանց ամուսիններ: Եւ այդ հասկացողութիւնը՝ թէ մի խմբակի կանայք պատկանում են միւս խմբակի այդ մարդկանց, արտայայտւում է այնուհետև այն պարտաւորեցուցիչ սովորութեան մէջ, թէ կոյսերը և նորատի կանայք նախ քան ամուսնանալը մի մարդու հետ, նախ քան վերջինիս հետ մի մշտական ընտանեկան գոյգ կազմելը պէտք է անձնատուր լինեն այդ մարդկանց, ինչպէս առաջ: Ահա այստեղ առաջ է գալիս կրօնական աշխարհայեացքը, որի հովանաւորութեան ներքոյ է կատարւում այդ նախքան ամուսնական սեռական ազատ յարաբերութիւնները. այդ վերջին տեսակի յարաբերութիւնները սրբադրժուում են իբրև զոհաբերութիւններ, որոնք անւում են կանանց կողմից և մանաւանդ կոյս աղջիկների կողմից Անահիտ և կամ սրա նման դիցուհիների անուանը:

Այսպիսով մայրական իրաւունքների շրջանի խմբակցական ամուսնութեան մնացորդը վերածւում է մի սովորութեան, որը գիտնականները անուանում են կրօնական հետերիզմ, այսինքն մի սովորութիւն, ուր կինը նախքան ամուսնանալը անպայման պիտի պոռնկանայ, անձնատուր լինի օտար այդ մարդկանց. մի իրաւական սովորոյթ, որ պաշտպանւում, հովանաւորւում է կրօնական հաւատալիքներով:

IV

Այլացեղ ամուսնութեան սերտ յարակից է այսպէս կոչւած հիւրասիրական հետերիզմը: Երբ տիրապետում են խմբակցական ամուսնութիւնների յարաբերութիւններ, ակներև է, որ իւրաքանչիւր խմբակի այդ մարդը, համարւելով միւս խմբակի կանանց ամուսին, միշտ իրաւունք ունի գնալ և սեռական յարաբերութիւնների մէջ մտնել այդ խմբակի կանանց՝ իր ամուսինների հետ: Այս հանգա-

մանքից ժամանակի ընթացքում առաջ եկաւ այն սովորութիւնը, որ իւրաքանչիւր տղամարդ, որ հիւր էր գալիս կամ դիպուածով այցելում էր որեւէ այլացեղ մի ընտանիք՝ միանգամայն առանց ամուսնական միտումների, գիշերում էր այդտեղ, այն ժամանակ նրան հիւրասիրում էին, նրա տրամադրութեան տակ էին դնում ընտանիքի որեւէ կինը: Ահա այդ սովորութիւնից զարգացաւ հիւրասիրական հետերիզմը: Այդ հետերիզմութիւնը իր սկզբնական քայլերում բնաւ չէր կրում անկարգ սեռական կենսակցութեան բնոյթ, որովհետեւ հիւրի ժամանակաւոր յարաբերութիւնը կնոջ հետ թոյլատրելի էր միայն այն դէպքում, եթէ դա չէր հակասում և դէմ չէր այլացեղական սովորոյթի առաջացրած արգելքներին: Իսկ յետագայում հիւրասիրական հետերիզմը կորցնում է իր սկզբնական նշանակութիւնը և դառնում է մի երևոյթ, որ մինչև օրս էլ կատարւում է շատ ժողովրդների մէջ, թէ՛ Ասիայում և թէ՛ Աֆրիկայում, ուր նա ստացել է որոշ կրօնա-քարոյական հասկացողութիւն: Հիւրը շատ ժողովրդների մէջ, որոնց հաւատալիքները տոգորւած են բնական ֆէտիշիզմով, համարւում է սրբազան անձնաւորութիւն, որին պէտք է պատուել ամեն կերպ: Հիւրը գտնւում էր յատուկ աստուածների հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ հայեացքը անցել էր նաև քրիստոնէական ժողովրդների մէջ, որոնց հաւատալիքները, ինչպէս և հայերիս մէջ, իւրաքանչիւր հիւրին, օթեան, ապաստան հայցող ճանապարհորդին ասպնջականին համարում էին «Աստծոյ հիւր», դնում էին Աստծոյ հովանաւորութեան տակ: Ահա այս հանգամանքներում հիւրասիրական հետերիզմը, որի էութիւնը բնորոշեցինք այլացեղ ամուսնական յարաբերութիւնների նկատմամբ, ստանում է յատուկ կրօնական հաւատալիքի, սնտրիապաշտութեան բնոյթ: Ռուսաստանում կօրիսկ և չուքչի կոչուած ժողովրդների մէջ սովորութիւն կայ, որ տանտէրը իր մօտ գիշերող իւրաքանչիւր հիւրին պարտաւոր է մատուցանել իր կինը կամ աղջիկը. և նա կարող է իրեն վիրաւորուած համարել, եթէ հիւրը չընդունի այդ տեսակ մեծարանքը:

Հիւրասիրական հետերիզմը իր իսկութեամբ, իր ըէալ ձևով ի հարկէ այլևս գոյութիւն չունի հայերի մէջ: Սակայն հայկական սովորութիւնների մէջ պահպանուել է մի երևոյթ, որը այդ հետերիզմի մնացորդն է և իր ներկայ այլափոխուած ձևի մէջ պարփակում է նոյն գաղափարը: Սովորութեական-իրաւական ձևերը կարող են հասարակական կուլտուրական զարգացման հետ կորցնել իրենց էական գծերը, արտաքին բնոյթը, բայց նրանց մէջ թաղնուած գաղափարը, նշանակութիւնը դեռ ևս պահպանում է

դարերի ընթացքում իր գոյութիւնը իրականութեան մէջ այլ կիզեցողով, ուրիշ արտաքինով, սոցիալական նոր պայմաններին համապատասխան բարեփոխուած արտայայտումով: Հիւրասիրական հետերիզմի գաղափարի մնացորդը գտնուում ենք այն համատարած սովորութեան մէջ, որ մինչև վերջին ժամանակները կարելի էր հանդիպել հայ գիւղերում և խուլ գաւառական անկիւններում, դա հիւրի ոտքը լուսնալու սովորութիւնն է:

Անկասկած ամենքիս յայտնի է հայ նահապետական գերդաստանի հիւրասիրութեան սովորութիւնը և վերջինիս հետ կապուած ուսմական հաւատալիքների հայեացքը ¹⁾: Այդ սովորութիւնը մինչև վերջին ժամանակները պահպանուում էր ամենայն սրբութեամբ ու անյողդողութեամբ, քանի որ գոյութիւն ունէր հայ նահապետական գերդաստանը, և տակաւին պահպանուում է նաև յետ ընկած շատ հայ գիւղերում արդի անհատական ընտանիական կազմի մէջ: Երբ այդ նահապետական գերդաստաններում երևում էր մի հիւր կամ ճանապարհորդ ամենակրտսեր, ջահել հարսը պարտաւոր էր իսկոյն ջուր տաքացնել և ապա մերկացնել հիւրի ոտները և լուսնալ այդ ջրով. գիշերն էլ նա պարտական էր նոյնպէս հիւրի համար տեղաշոր ու անկողին փոխել, նոյն իսկ իր ձեռքով նրան հանուեցնել ու պառկեցնել: Այդ բոլորը կատարուում է խորին ակնածութեամբ, խորհրդաւոր պատրաստակամութեամբ, լուռ և մունջ, առանց մի բառ արտասանելու: Եւ հիւրը իրաւունք չունի հրաժարելու հարսի այդ բոլոր ծառայութիւններից, հակառակ դէպքում նա զրանով վիրաւորած կըլինի տանտէրին ²⁾: Զարմանալի ու բնորոշ չէ՞ արդեօք այս փաստը. այն չիսական հարսը, որ իրաւունք չունի օտար տղամարդու առաջ երևալ, նրան շօշափել, նրա վրայ նայել, այս դէպքում նա շատ անգամ առանձնացած օդայում հիւրի հետ միայնակ է լինում, նրան հանուեցնելիս շօշափում է: Այս երևոյթի առանձնայատուկ գծերը միանգամայն հասկանալի կը լինեն, իր մեղ պատկերացնենք այն էվոլյուցիօնը, որին ենթարկուել է հիւրասիրական հետերիզմը սկսած նախնական հասարակական կուլտուրական պայմաններից մինչև մեր օրերը, երբ արդէն այդ հետերիզմի գաղափարը ժողովրդի աշխարհայեացքում ստանում է արտաքուստ միանգամայն ուրիշ բնաւորութիւն, ծառայում է այլ

¹⁾ Տես մեր «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը»—Ազգագրական Հանդէս, հատ. XIV, հր. 167.

²⁾ Haxsthausen—Reiserrinerungen in Transkaukasien, հր. 215.

նպատակների: Հարսի ձեռքով հիւրի ոտք լուանալու և հիւրին հանուեցնելու, պառկեցնելու սովորութեան մէջ նոյն էութիւնն է է պարփակուած, ինչ որ կայ չութիւն կամ կօրիսկի կողմից իր կինը կամ աղջիկը հիւրին առաջարկելու սովորութեան մէջ: Սակայն այս երկու դէպքումն էլ միեւնոյն սովորութիւնը կատարւում է այլ ձևով, այլ եղանակով, որոնք համապատասխանում են տարբեր սոցիալ-կուլտուրական աստիճանների վրայ կանգնած, էվօլյուցիօնական զարգացման տարբեր շրջանների հասած երկու ժողովրդների աշխարհայեացքների միջև:

(Կը շարունակուի)

Ս Վ Ա Ս Տ Ի Կ Ա

(Swastica)

Ա. ԵՁԵԿԵԱՆԻ

Տարբեր ձևերի խաչեր:—Երկու կողմից կազմուած պարզ խաչը պատկանում է նախապատմական ժամանակներին: Նորա երևումը աշխարհի երեսին կորած է հնութեան մէջ: Պատմականօրէն նորա ծագումը վերագրել կարելի է ոչ մի դարաշրջանի, ոչ մի երկրի, ոչ էլ մի ժողովրդի: Ձևն ինքնին այնքան հասարակ է, որ կարող էր ունենալ իւր սկիզբը ինչ ժողովրդի մէջ էլ ասես, որքան և նախնական լինէր սա, և ամէն ժամանակում, որքան և հեռաւոր:

Իբրև խորհրդանիշ (symbol) կամ զարդ (ornament), խաչը միատեսակ է. ուրիշ է լատինականը, ուրիշ՝ յունականը, ուրիշ ուրիշ են և միւսներինը: Նա բաժանւում է մի քանի դասի, մինչև իսկ, բաղադրուելով կնքանշանների (heraldry) հետ, հասնում է մի քանի հարիւր ձևերի:

Յունական խաչն, որ հաւասար թևեր ունի և ուղիղ անկիւններ, գտնուած է Ասորեստանեան և Պարսկական յիշատակարանների, սալերի, Յունական դրամների և արձանների վրայ:

Ս. Անդրէասի կոչուած խաչը նոյն Յունականն է, միայն թէ հանգչում է երկու սրունների վրայ:

Ունկաւոր խաչը, Եգիպտական դիցաբանութեան համաձայն, ներկայացնում էր Անքը, Քա-ի նշանակը (emblem), մարդու կրկնեղակը (spiritual double of man): Դա նոյնպէս Օսիրիսի Իսիսի հետ զուգաւորութեան նշանն էր, և նկատուած էր որպէս խորհրդանիշ բնութեան սերական (generative) սկզբունքին:

Թաու խաչը, Յունական T գրին նման լինելու պատճառով այդպէս կոչուած, անստոյգ, թէև հին, ծագումից է: Սկանդինաւեան դիցաբանութեան մէջ նա Թոր-եան մուրճ (Thor'shammer) անունն է կրում: Նա կոչուած է նաև Ս. Անտօնի խաչ, Եգիպտացի Անտօն անապատականի անունով, և կապոյտ գոյնով էր ներկւում: Կլարկսօնի ասելով այդ խաչը դրոշմուած էր Միթրակեանների (Mithracists) ճակատին՝ գաղտնիքներին հաղորդակից ընդու-

նուեղիս: C. W. King-ն էլ այն կարծիքն է յայտնում, թէ Թաու խաչը դրոշմում էին այն մարդկանց ճակատին, որոնք կոծ էին անում իրենց մէջ գործուած անօրէնութիւնների վրայ (եղէկիէլ թ. 4. Անց ընդ մէջ քաղաքիդ երուսաղէմի, և դիր նշան ի ճակատ արանցդ որ հեծին և յոգոց հանին ի վերայ անօրէնութեանցն գործելոց ի մէջ դոցա): Նա համարուած է նաև առականքի (phallos) նշանակը:

Յաչի մի ուրիշ տեսակն էլ երևացել է երկրորդ դարում, բաղկացած ս. Անդրէասի խաչից և յունական Ρ (ρo) տառից: Այդ երկու նշաններն էլ յունական Քրիստոս բառի սկզբնատառերն են և այդ անուան փակագիրն (monogram) են կազմում:

Մալթայական խաչը, Մալթայեան ղինուորական կարգի կամ ասպետների նշանն է համարւում: Նորա ծագումը միջնադարեան է:

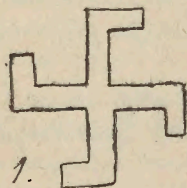
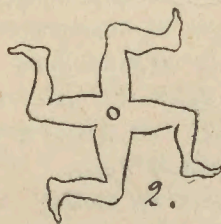
Կելտական խաչը երկու ձևով է ներկայանում: Դոքա գլխաւորապէս Իռլանդային և Սկոտլանդիին են պատկանում, և սովորաբար քարէ խաչեր են և յաճախ կանգնուած են լինում շուկաների վրայ ճանապարհաղիներին:

Higgins-ը խաչի ծագման մասին ասում է, թէ Թիրէտի կառավարչի պաշտօնական անունը, Լամա, խաչին յատուկ հին թիրէթական բառից է յառաջ գալիս, որի նախնական հեգումը լ-ա-մ-հ էր:

Իբրև կատարման գործիք (մահագործիք), խաչը, բացի երկու իրար կտրող և չորս թև արձակող ձողերից կազմուած լինելուց, ունէր յաճախ և այլ ձևի կազմուածք, ի միջի այլոց, օրինակ Y դա, որի վրայ դատապարտուած անձը կախւում էր գլխի վայր, ոտները վերի երկու ճիւղերի վրայ զամուած:

Սվաստիկա.—Յաչի բազմաթիւ

կերպերից ամենահինը Սվաստիկան է: Սա տարբերւում է յունական խաչից նրանով որ թևերի չորսի էլ ծայրերը ծուռում են, ուղիղ անկիւնով, դէպի աջ կամ դէպի ձախ: Թևերը դէպի աջ կամ դէպի ձախ ծուռող ձևերին Մաքս Միլլերը տարբեր նշանակու-

թիւն է տալիս: Դէպի աջ ծռուածները նա համարում է իսկական Սվաստիկա, իսկ ձախ ծռուածներին նա տալիս է Սոււաստիկա անունը: Բայց նա չէ կարողացել նոցա այդպէս անունով տարբերելու հաւանական պատճառաբանութիւնը տալ, բացի Բիւրնուֆից՝ որ համարում է դէպի աջ ծռուածը արականի նշանակ, իսկ դէպի ձախը՝ իգականի (նկ. 3)::

Բացի վերոնշանակեալ պարզ ձևերից՝ Սվաստիկան ունի նաև շատ բազմակերպութիւն. կայ՝ որի ծայրերը մի քանի անգամ են ծովում ուղիղ անկիւնով, կայ՝ որ միջահատուկեան անկիւններում և կամ ծայրերի շուրջը կէտեր ունի. կայ՝ որ կռածագ է կամ կորածայր—միոլոր կամ բազմոլոր—կայ՝ որ եռաճանկ է, կամ եռոտնեայ, կայ և բազմաճանկ. կան էլ՝ որոնք սիրտ տեղում շրջանակ կամ սկաւառակ ունեն: Այդ բոլոր կորածայր ու ճանկաւոր և դալարուն ձևերը, թէև խոտորմունք են Սվաստիկայի բնագիծ ձևից, Սվաստիկային են վերաբերում:

Այլ և այլ անուններ է ունեցել Սվաստիկան այլ և այլ երկիրներում, իսկ վերջին տարիներում համարեա ամէն տեղ սանսկրիտական հին անունն է առել՝ Սվաստիկա:

Լիտտրէն իւր Փրանսերէն բառագրքում ստուգաբանօրէն հետևեալն է գրում:

Սուաստիկա կամ Սվաստիկա հնդկական աղանդների մօտ մի խորհրդաւոր ձևակերպութիւն էր: Բրահմինները, որպէս նաև Բուդդայականները, լաւ էին ճանաչում այն: Արեւմտեան Հնդկաստանում Բուդդայականների քարանձաւների վէմերի վրայ արձանագրութիւնները իրենց սկզբում կամ վերջում կրում են այդ սուրբ կամ նուիրական նշանը: Դա նոյնպէս տեսնում է Հռոդոսական (Կիպրոս) և Ետրուրական կաւեղէնների վրայ:

Ստուգաբանութիւնը.—Սանսկրիտական մի բառ է՝ նշանակելով երջանկութիւն, հեշտանք, բարեբախտութիւն: Բաղկացած է Սու (su) և աստի (asti) բառերից: Սու նշանակում է «լաւ». աստի՝ նշանակում է «լաւ լինել» (goodbeing, այսինքն բարեկեցութիւն, բախտաւորութիւն, երջանիկ վիճակ):

Դիւմուտիէն (Dumoutier) Սվաստիկան վերլուծում է այսպէս.

Սու, արմատ. նշանակում է բարի, լաւ, պատուական, կամ սուվիդաս (suvidas), բարգաւաճում:

Աստի, հրրորդ դէմք, եզակի, սահմանական ներկայ աս (as), լինել, բայի:

Կա, յետադաս մասնիկ է, գոյականացուցիչ:

Պրօֆէսօր Ուիտնէյ (Whitney) ասում է. Սվաստիկա—Սանս-

կրիտերէն, բառացի, «բարեբախտ»: Սուաստի (Սու, լաւ, աստի, լինել), բարեբաստութիւն:

Մաքս Միլլէրն ասում է. Ազգաբանօրէն, սուաստիկա ծագում է սուաստի-ից, իսկ սուաստի՝ սու-ից, «լաւ», և աս-ից, «լինել»: Սուաստի յաճախ պատահում է Վէդայում՝ թէ՛ որպէս գոյական, երջանկութիւն իմաստով, և թէ՛ որպէս մակրայ «լաւ» կամ «ողջ»: Սվաստի-կա ածանցումը աւելի ուշ թուականի բան է և նշանակում է միշտ մի բարեգուշակ նշան, որպիսիները շատ յաճախ գտնուած են Բուդդայականների և Զաինանների մէջ:

Նախընթաց բոլոր բացատրութիւնները վերաբերում են ներկայումս ընդունուած Սվաստիկա անունն: Իրան տրուած անունից շատ առաջ է գոյութիւն ունեցել Սվաստիկա նշանը: Նա գոյութեան մէջ է եղել Բուդդայական կրօնից և սանսկրիտ լեզուից էլ շատ առաջ:

Յունական, լատինական թաու խաչերը եգիպտական մեհենագրութիւնների մէջ ներկայացած են կռանի կամ մուրճի ձևով փլցնելու, մանրելու, կամ խփելու գաղափարը տալով. և այդ համաձայնքով էլ նկատուած են որպէս գործի արդարութեան և պատուհասիչ փնասի, ուստի և կերպացնում էին Հօրուսին և միւս աստուածներին: Նոյնպիսի խորհրդանիշ իմասներ ունէին խաչերն Արեւելքի հին դասական երկիրներում:

Խորհրդաւոր նշանակումիւն և մակնութիւն:—Շատ տեսութիւններ եղած են Սվաստիկայի խորհրդանիշ լինելու մասին, թէ՛ նորա վերաբերութիւնը հինաւուրց աստուածութիւններին, և թէ՛ ինչ և ինչ յատկութիւններ է ներկայացնում նա: Գրողներից ոմանք համարում են որ նա առանձին առանձին նշանակ (emblem) է եղել Զևսի, Բահալի, արեւի, արեւ-աստուածի, հուր-աստուած Ագնիի, արեւակառքի, անձրեւ-աստուած Ինդրայի, երկնքի, Երկինք-աստուածի, և վերջապէս աստուածութիւնների աստուածութեան, Մեծ Աստուծոյ, Տիեզերքի Արարչի և Բարեկարգչի: Նա նոյնպէս ընդունուած է եղել խորհրդանիշը լինել լոյսի կամ լոյսի աստուածի, գալարծուն փայլատակի, ջրի: Մի քանիսը կարծում են, որ նա հին Արիական խորհրդանիշն եղած լինի: Ուրիշների կարծիքով նա ներկայացնում է Բրահման, Վիշնուն, և Սիվան, Ստեղծողը, Պահպանողը, Եղծողը: Նա երևում է Բուդդայի ոտնակնիքների վրայ, Հնդկաստանի լեռների կարծր վէժերի երեսին քանդակուած: Նա կերպացնում էր լատինների Որոտահան և Թօնընկէց Արամազդին (Իուպիտէր), և Սկանդինաւիացիների Թորին: Այս վերջին դէպքում նա նկատուած է եղել—սակայն սխալմամբ —Թորամուրճի (Thor hammer) մի տեսակը: Վերջապէս մի հեղի-

նակի կարծիքով՝ նա միրձաւոր յարաբերութիւն ունէր Եգիպտոսի և Պարսկաստանի Լօտոս նշանի հետ: Հեղինակներից ոմանք սերանդամի (առականք) իմաստ են յատկացրել նորան, և այլք՝ թէ նա մարդկութեան սերական սկզբունքն էր ներկայացնում, և էգի խորհրդանշն էր: Նորա երևան գալը աստուածութիւններից մի քանիսի անձի վրայ, որպէս Արտեմիսի, Հիրայի, Դեմէտրէի, Աստարտէի, և Հիսարլիկի բլրի վրայ գտնուած կապարեայ աստուածութեան Քալդէական Նանայի (սորա արգանդը ծածկող եռանկիւնի վահանի վրայ), պատճառ է տուել համարել այն որպէս նշան բեղմնաւորութեան:

Նախայիշատակեալ տեսական դիտողութիւնները ծրարուած են խաւարով և առարկայի հնութեան մէջ կորած: Այն, որ թւում է Սվաստիկայի ամէն ժամանակի ստորոգելիքը (յատկութիւնը) եղած լինել, դա նորա իբրև յուսութք (charm) կամ հմայք (amulet) լինելու հանգամանքն է, նշան շնորհքի, օրհնութեան, երկար կեանքի, բարի բախտի, բարի աջողութեան, երջանկութեան, բարգաւաճման, չար աչքից պահպանելու և այլն: Այդ հանգամանքը պահպանուել է և՛ նորագոյն ժամանակներում, և Սվաստիկան, մինչդեռ Բուդդայական մի աղանդի կողմից ճանաչուած է եղել որպէս մի սուրբ և նուիրական խորհրդանշ, Հնդկաստանի, Չինաստանի և Եապոնիայի հասարակ ժողովրդից գործ է ածուել մշտապէս որպէս նշան երկար կեանքի, բարի իղձերի և բարի բախտի:

Եւ սակայն, ուրիշ ինչ կերպ էլ ներկայացած լինէր Սվաստիկայի նշանը, և որքան էլ շատ ու շատ իմաստներ ներկայացնէր, նա ամէն ժամանակ եղել է մի զարդի ձև: Նա կարող էր վերևի մի քանի կամ բոլոր նշանակութիւններովը գործ ածուած լինել, սակայն նա մշտապէս եղել է մի զարդական ձև:

Սվաստիկա նշանը մեծ ծաւալ է ունեցել և գործնականօրէն սփռուած է եղել երկրագնդի երեսին, եթէ ոչ ամբողջի՝ գէթ ընդարձակ մասի վրայ, նախապատմական ժամանակներում, թէպէտ նորա կիրարկութիւնը մի քանի երկրների մէջ շարունակուել է նորագոյն ժամանակներում ևս:

Սվաստիկայի նախնական ձևը:—Ռ. Բրինտօնը նկատում է. Սվաստիկան աւելի խաչից է յառած եկած քան շրջանակից, և հեղինակն ընդունում է այդ հաւանական, թէպէտև անկարելի է ապացուցանելն այս կամ այն:

Հեղինակներից շատերը, ի միջի այլոց Դ'Ալվիէլլան, Գրեգը և Թալմասը ծանուցել են Սվաստիկայի ձևափոխական զարգացումը, սկսելով եռաթևից (Triskelion), անցնելով քառաթևին (Tetraskelion) և ապա Սվաստիկային: Սակայն մի թեթև ըննու-

թիւն հերիք է այդ վարկածը շրջելու համար: Նախ և առաջ հռա-
թեանը, որ այդ վարկածի հիմքն է, իւր առաջին երևոյթն արել
է լիկիական դրամներէ վրայ: Իսկ այդ երևումը դրամահատու-
թեան առաջին կոչուած դարաշրջանումն էր, այսինքն ընդմէջ
700 և 480 Ք. Ա., և դեռ կայութիւն չէր ստացել մինչև երկրորդ
և նոյն իսկ երրորդ դարաշրջանը, 280-ից 240-ը Ք. Ա., երբ նա
անցաւ Սիկիլիա: Մինչդեռ Սվաստիկան արդէն երևացել էր Հայաս-
տանում, Հիսարլիկի բլրի վրայ, հիւսիսային Իտալիայի Terramar-
ների և հարաւային Իտալիայի սափորների վրայ հարիւրաւոր,
մինչև իսկ կարելի է յազարաւոր կամ աւելի տարիներ առաջ
քան այդ ժամանակը: ԴՄլվիէլլա կոմսը նորան տեղ է տալիս
տասնեւչորսերորդ կամ տասնեւերեքերորդ դարի ժամանակաշրջա-
նում Ք. Ա., դեռ մի անծանօթ անսահման անցեալ էլ այն կոչմը:
Անկարելի է որ 480-ին Ք. Ա. առաջին անգամ երևեցած մի խոր-
հրդանիշ նախածնողն եղած լինի մի ուրիշի՝ որ երևացել է 1400
կամ 1300-ից Ք. Ա., ասել է նորանից իրրև հազար տարի առաջ:

Ծագումն ու տեղը.—Նախապատմական ժամանակի հնախոյզ-
ները գտել են Եւրոպայում շատ նմոյշներ դարդական արձանա-
գործութեան և քանդակների, Հնաքարեան-դարին պատկանող, բայց
խաչը Սվաստիկայ կամ այլ որևէ ձևով չէ յայտնուել: Նորաքա-
րեան-դարում էլ, որ տարածուած է եղել համարեա ամբողջ աշ-
խարհի երեսին դարդարչութեան բազմաթիւ երկրաչափական ձե-
ւերով, խաչի ոչ մի ձև երևում չէ խոր հնութեան մէջ որպէս
խորհրդանիշ կամ ցուցիչ որևէ ուրիշ բանի, բացի դարդական դի-
տումից: Բրոնզէ դարում, սակայն, Սվաստիկան յայտնուում է դի-
տաւորութեամբ գործածուած թէ որպէս խորհրդանիշ և թէ որպէս
զարդ: Արդեօք արեւելքում էր իւր առաջին երևումը և այնտեղից
իւր ծաւալումը նախապատմական Եւրոպայի մէջ, թէ դորա հա-
կառակն էր ճշմարիտը, այժմ ստուգութեամբ որոշել կարելի չէ:
Ոմանց կարծիքով դա պարուրուած է այն միւս ջերմութեամբ
պայքարուած ու շատ վիճուած խնդրի մէջ՝ որ վերաբերում է
Արիական ժողովուրդների ծագման տեղին և սփռուելու եղանակին
ու ճանապարհներին: Հաւանականութիւն կայ ցոյց տալու, որ դա
պատկանում է մի աւելինախնագոյն ժամանակաշրջանի և կապ ու-
նի նոյնանման լուծելու խնդրի հետ, որ վերաբերում է բրոնզի
ծագման տեղին և տարածուելու եղանակին ու ճանապարհներին:
Արեւելեան Ասիայում էր բրոնզի գիւտը և նրա գաղթականութիւ-
նը դէպի արևմտակողմ՝ Եւրոպայի մէջ, թէ՛ նա գտնուած էր Մի-
ջերկրականում և այստեղից էլ իւր տարածումը: Սվաստիկան
տարածուեց այն միևնոյն գաւառների միջով, որոնցով տարածուել

էր բրոնզն էլ, և ամենայն հիմք կայ կարծելու թէ նորա յառաջ են խաղացել համաժամանակ—արդեօք իրենց ծագման սկզբում՝ թէ ուշ, անորոշ է:

Սվաստիկայի առաջին երևումը հաւանական է թէ Արևելքում էր, յատկապէս որ երկրում՝ անկարելի է ասելը, բայց հաւանօրէն կենդրոնական և հարաւ-արեւելեան Ասիայում Բրահմինների և Բուդդայականների նախորդների կամ յառաջընթացների մէջ: Յամենայն դէպս մի կրօնական և խորհրդանշական նշանակութիւն յատկացուած էր նորան այդ տեղերի նախնապէս ծանօթ ժողովուրդների կողմից:

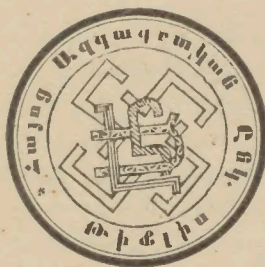
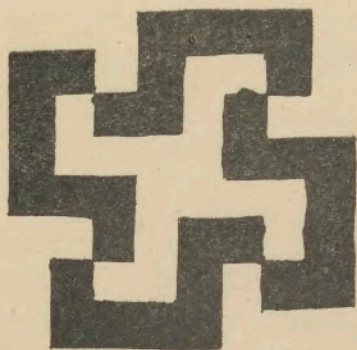
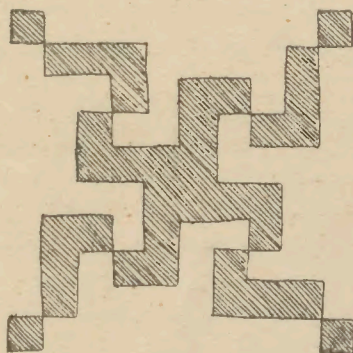
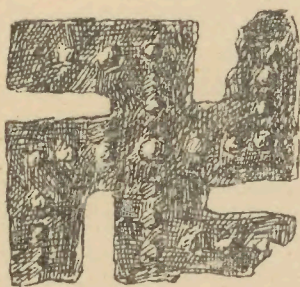
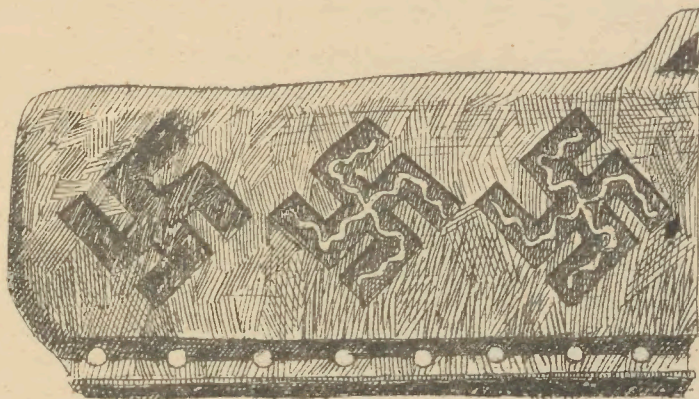
Բոլոր վերոգրեալը Սվաստիկայի մասին մենք քաղուածօրէն յառաջ բերինք Միացեալ Պետութիւնների Ազգային Թանգարանի Նախապատմական Մարդաբանութեան Բաժնի խնամատար (վերատեսուչ) Թովմաս Վիլսօնի ընդարձակ և անչափ հետաքրքրելի տեղեկագրութիւնից, մատուցուած 1894-ին «Սմիթսօնիան Հիմնարկութիւն» կոչուած Ամերիկեան Ընկերութեան Ազգային Թանգարանի Վարչութեանը:

Այդ վերին աստիճանի շահագրգիռ ուսումնասիրական գործը ունի 255 էջ միջակ մեծութեան զիբրով, հարուստ 374 պատկերներով կամ ձևերով և 25 հատ պատկերացոյց գեղեցիկ տախտակներով,—ամենամաքուր գործ արուեստի,—որոնք ներկայացնում են պատկերներ արձանների, արձանագրութիւնների, բազմատեսակ անօթների, գործուածքների և գործիական առարկաների, որոնց վրայ այս ու այն ձևի տակ երևում է Սվաստիկա նշանը:

Շահաւէտ ենք համարում մի քանի բան էլ հատուածօրէն մէջ բերել պ. Վիլսօնի աշխատութիւնից Սվաստիկայի խորհրդաւոր նշանակութեան մասին ազգերի մէջ (մի քանիսը միայն կը յիշատակենք) և թէ ինչ իմաստով է կիրարկել այդ նշանը ժողովուրդներից սա կամ նա:

Հնդկաստան.—Պ. Գունդհի, Հնդկաստանցի, Բօմբէյ քաղաքից, Զաինների (Jains) փիլիսոփայական վարդապետութեան աշակերտը հետեւել կերպով է բացատրում Սվաստիկայի նշանակութիւնը:

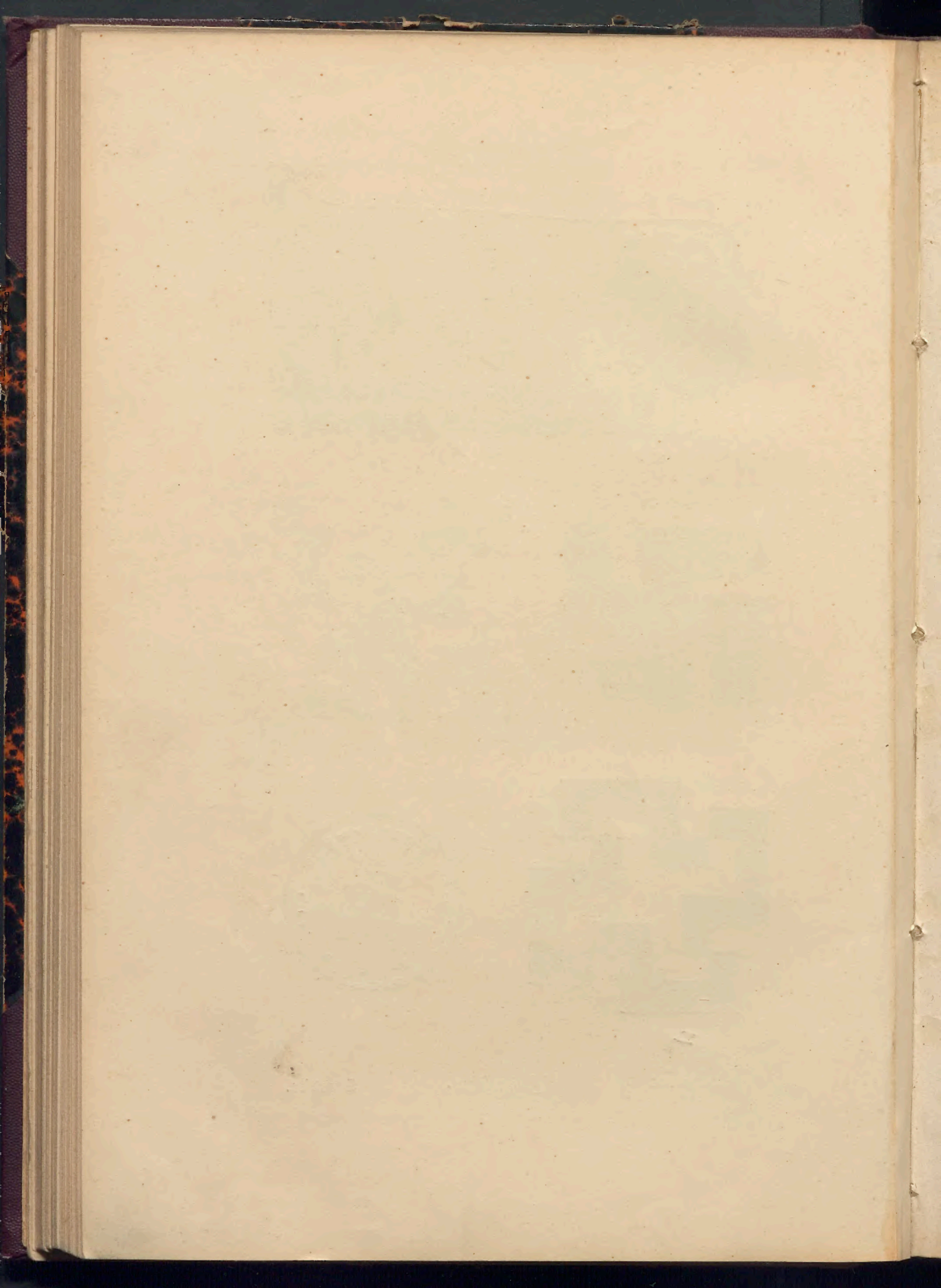
«Սվաստիկան սխալ է մեկնաբանուած մեր հին Զային փիլիսոփայութեան Արեւմտեան կոչուած մեկնիչներից: Սկզբումը աւելի բարձր գաղափար ունէին, բայց վերջերումս ուռնք մտածեցին թէ խաչը ներկայացնում էր միայն արական և իգական սկզբունքների բաղկացութիւնը: Մինչդեռ մենք Ֆիզիկական մակարդակի վրայ ենք և մեր հակումները դէպի նիւթի կողմը, մենք այն հարկաւոր ենք մտածում միացնելու այդ երկու սկզբունքները

Շաւուր

Սվասթիկա.

Svastika.

(սեռական) մեր ոգիապէս աճման համար: Աւելի բարձր մակարդակի վրայ հոգին անսեռ է, և նոքա՝ որոնք իղձ ունին աւելի բարձր վերանալ ֆիզիկական մակարդակից՝ պարտաւոր են ջնջել սեռի գաղափարը:

Եւ Զային Սվաստիկան կը բացատրեմ հետեւեալ պատկերացումով. հորիզոնական և ուղղահայեաց գծերը, որոնք խաչածեկտրում են իրար ուղիղ անկիւններով, կազմում են Յունական խաչը: Դոքա ներկայացնում են ոգին և նիւթը: Մենք աւելացնում ենք էլի ուրիշ չորս գիծ՝ ծռելով դէպի աջ խաչի իւրաքանչիւր թեւը, ապա երեք գունդ և մահիկ-եղջիւրը, և մի գունդ էլ մահիկի մէջ: Այդպիսի խորհրդաւորուած գաղափարը այն է՝ թէ նիւթական տիեզերքում հոգիների գոյութիւնը չորս աստիճան ունի: Առաջինը ամենստորին վիճակն է—նախնական (archaic) կամ նախակերպական կամ կերպագործողական (protoplasmic) կեանք: Հոգին բարեշնչում է այդ վիճակից դէպի յաջորդը—երկիրը իւր բոյսերով ու կենդանական կեանքով:

Ապա հետևում է երրորդ վիճակը—մարդկայինը. յետոյ չորրորդ կարգը—երկնայինը: Երկնային բառը այստեղ առնուած է իմացնելու համար կեանք ուրիշ աշխարհներում՝ մերինից դուրս: Այդ բոլոր աստիճանաւորումները նիւթի և հոգու միակցութիւններ (բաղկացութիւններ) են տարբեր սանդուղների վրայ: Հոգեկան մակարդակը այն է, որում հոգին լրիւ ազատ է նիւթի կապանքներից: Այդ մակարդակին հասնելու վախճանով, պարտ է ջանալ ձեռք բերել 3 գոհարները՝ ուղիղ հաւատ, ուղիղ գիտութիւն, ուղիղ վարք: Երբ մէկն ունի այդ երեքը, նա անշուշտ ուզում է աւելի բարձր գնալ մինչև հասնի ազատութեան վիճակին, որի պատկերացումն է մահիկ-եղջիւրը: Մահիկը նորածին լուսինն է ներկայացնում, որ երթալով աճում է: Մահիկի ծոցի գունդը հոգու ամենագէտ վիճակն է ներկայացնում, երբ նա ժամանել է կատարեալ գիտակցութեան, ազատուել է, և ապրում է նիւթից մեկուսի:

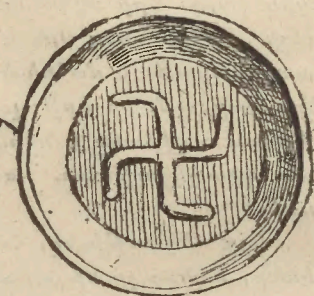
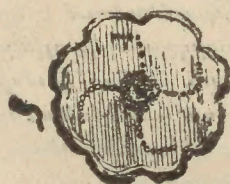
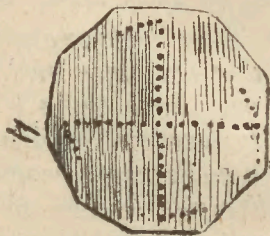
Այդ մեկնութիւնը, համաձայն՝ խաչի մասին՝ Զային տեսութեանը, աղերս չունի արական և իգական սկզբունքի բաղկացութեան հետ: Արական և իգական սկզբունքների պաշտամունքը, սեռի վրայ խարսխուած գաղափարներ, աւելի ստորե քան նոյն իսկ յուզական մակարդակը, երբէք կարող չէ վերանալ աւելի բարձր քան արուն և էգը:

Զայինները Սվաստիկա նշանն անում են երբ մենք մտնում ենք մեր պաշտամունքի տաճարը: Այդ նշանը մեզ մտաբերել է տալիս երեք գոհարների ներկայացրած մեծ սկզբունքները, որոն-

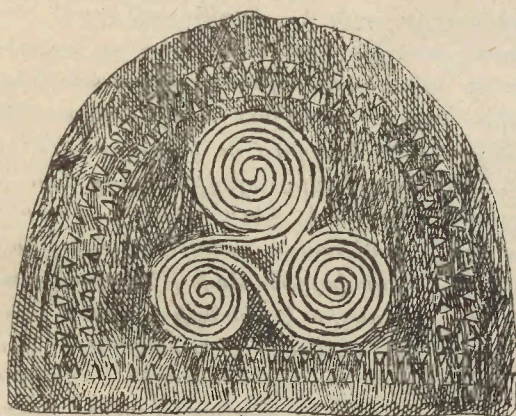
ցով մենք հասնելու ենք վախճանական բարուն: Այդ խորհրդանիշները խտացնում են մեր մտածութիւնը և աւելի տեղական աւելում»:

Հայաստան.—Պ. Յ. Դը Մօրգանը (Կահիրէի Ջիզէի Թանգարանի վարիչը), Ֆրանսիական կառավարութեան կարգադրութեամբ պեղումներ և ուսումնասիրութիւններ արաւ Ռուսական Հայաստանի նախապատմական հնութիւնների և հնախօսութեան շուրջը: Իւր զեկուցումը վերնագրուած է «Նախնական մետաղեայ դարը Ռուս-Հայաստանում»: Նա պեղեց նախապատմական գերեզմանների մի թիւ, և գտաւ նոցա մէջ գօտիների, անօթների և մետալիօնների վրայ քանդակուած այլևայլ ձևի խաչեր: Սվաստիկան, թէպէտ կար, շատ սակաւ էր: Նա այն գտաւ անագապղնձեայ (bronze) երկու լայնգլխանի կրծասեղների (պատկ. 4 և 5) և մի խեցեգործական կտորի վրայ (պտկ. 6) նախապատմական դամբարանների մէջ: Կորածայր խաչաթիւերը բոլորն էլ դէպի ձախ են ծռուած և համարուելու են պրօֆ. Մաքս Միւլլէրի Սուսվաստիկան:

Կովկաս.—Պ. Է. Շանտրը գտաւ Սվաստիկան Կովկասում շատ մաքուր ձևի տակ: 7 պտկ-ը ներկայացնում է այդ երկրի անագապղնձեայ մի դրուագի (plaque, доска) մասունքը, գործածուած՝ մի գօտու կամ կամարի վրայ: Մի ուրիշը թեթև ինչ տարբեր ոճով, բայց քառակուսի խաչով՝ թեւերը ուղղանկիւն դէպի աջ դարձած, նշանակուած է նորա (Շանտրի) 8-դ տախտակի վրայ, պտկ. 5. (Մեր պտկ. 7). դոքա պատկանում են երկաթեայ առաջին դարին, և աւելի բաղահիւս արուեստով են: Այդ ոճը ներկայացնում էր որպէս կենդանիներ, այնպէս և երկրաչափական բոլոր ձևերը, խաչեր, բոլորակներ—համակեդրոն և այլապէս,—պարուրաձևեր (spirals), օձաձևեր (Meanders), սագաձև (chevrons), ձկնոսկրաձև կամ տառեխափուշ (herring bone), շեղան-

կիւններ (losanges): Դոյանից կան որ գոգաւորուած են մետաղի մէջ, կան որ գոգուողիկ են, կան էլ փորագրուածներ (խորաքանդակ). պատահում էլ է այդ կերպերը միասին գործ դրուած: Տ պտկը ցոյց է տալիս մի ուրիշ ձև, յաճախ գործածուած՝ և ենթադրել է տալիս որպէս մի կարելի փոխաշրջութիւն (evolution) Սվաստիկայի, նոյն տեղական հանգամանքներով և նոյն պղնձատախտակից:

8

խաչ: Նորա դարձնութիւնը կայանում է խաչի իւրաքանչիւր թևը երկայնացնելով և մի գլանի միջոցով ծայրը կորացնելով, ձևաւորելով մի կոնաձև Սվաստիկա՝ որը, բաւական հետաքրքրական, իրապէս միևնոյնն է՝ որ Ձէրքէզները գործ են դնում իրենց ձիերի վրայ: Մաքս Օհնէֆալշ Բիխտէրն ասում է թէ Աթարվա-Վէդայում պղնձեայ գործիքներն են յանձնարարուած շինելու համար Սվաստիկան. և այդպէս նա աշխատում է բացատրել այդ խաչանակների կիրարկութիւնը Հնդկաստանում կովերի վրայ և Ձէրքէզիայում ձիերի վրայ: Ասում էր թէ նոյնը գործ է ածուել նաև Արաբիայում:

Ամերիկա.—Խաչի նշանակութեան մասին, Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդիկների մէջ, Կոմս դ'Ալվիէլլան ասում է.—Անվիճելի է որ նախա-Կոլումբոսեան Ամերիկայի խաչը մի «Հողմավարդ» էր (rose des vents), ներկայացնելով չորս կողմերը, որոնցից գալիս է անձրևը, կամ թէ նա ցոյց է տալիս կողմնացոյցի գլխաւոր կետերը...:

Գնդապետ Մալլերին (Mallery) ցոյց է տալիս թէ նա էլի ուրիշ շատ բան է նշանակում:—

«2-րդ հոդմերը.—Գնդապետ Մալլերիի գտած խաչը Յունա-

կան ձևի խաչն է, Հիւսիսային Ամերիկայի բնակչացիների մէջ շատ սովորական, թերևս ամենապարզը լինելու պատճառով: Դորանում չորս թևերը հաւասար երկայնութեան են, և նշանը կանգնում է վերուղիդ՝ մի ոտի վրայ և ոչ թէ երկուսի, որպէս Անգլէսսեան խաչը: Յունական խաչը, Դակոտայների մէջ, ներկայացնում է չորս հողմերը՝ որոնք փչում են չորս այրերից, ուր ապրում էին մարդկանց հոգիները նախ քան մարդկային անձի մէջ մարմնանալը: Բժիշկ մարդիկ բոլորը—այն է, երգմանեցողները և մոգերը—վեր յիշում են իրենց առաջին երազական կեանքը այնտեղերի մէջ, և ուսմունքն՝ որ ստացել են այնտեղ աստուածներից, զեւերից և իմաստուններից. նոքա վերյիշում և նկարագրում են իրենց նախագոյակ կեանքը, բայց երազում ու խորհրդածում են միայն գալիք կեանքի մասին գերեզմանից այնգին: Խաչի գագաթը ցրտային, համաշխարհակալ հսկան է, Հիւսիս-Հոգմը, բոլորից հզօրիդը: Անձի վրայ նա գլխին ամենամօտ է, իմացականութեան և տիրակալող խորհուրդների բնակավայրին: Ձախ թևը սրտի պահապանն է. դա է Արևելահոգմը, գալիս է կեանքի և սիրոյ բնակատեղից: Ուր՝ հալող, կիզող Հարաւ-Հոգմն է, նշանակելով հրատոռչող կրքերի կայանը: Աջ թևը ազնիւ Արևմտահոգմն է, շնչելով ոգեկան երկրից, ծածկելով թոքերը, որից վերջապէս շունչը դուրս կը գնայ մեղմօրէն՝ բայց անծանօթ գիշերի ծոցը: Խաչի կեդրոնը երկիրս է և մարդը, շարժուած աստուածների և հողմերի հակամարտ ներգործութիւններից»:

Վիշապաճանճը (Susbeca).—Հնդիկ տեղերից մի քանիսի, ի միջի այլոց Դակոտայների, մէջ գտնուած է լատին խաչը, այն է վերուղիդ՝ երեք անդամներով, հաւասար երկայնութեան, իսկ չորրորդը, ոտը, փոքր աւելի երկայն: Դորա գործածութիւնը Ամերիկայի գիւտից առաջ է և վերաբերելի է աւանդութեանը և զբոյցներին: Այդ խաչը նշանակում է վիշապաճանճը, այն է մոծակը: Դա տեղական լեզուով կոչվում է «Սուսբէկա» և մի գերբնական էակ է, որ ունի խօսելու պարգևը և նախազգում է մարդուն վերահաս վտանգը, լռիկ մերձենալով նորա ականջին ուղիղ անկիւնով, ասելով «ցի», «ցի», «ցի», ձայնարկութիւն՝ որ հաւասար է ասելուն «նայիր տես. անշուշտ գնում ես դէպի կորուստ»։ «Նայիր տես»: «Յի», «ցի», «ցի»: Վիշապաճանճի որպէս խորհրդաւոր և գերբնական էակ ընդունուելը վերագրելի է նորա յանկարծ երևալուն մեծ թուով: Երեկոյի լուսութեան պահին, երբ խաւարի ստուերներն իջնում են, լսվում է այդ ժամանակ մարգերում մի ձայն, ճպուռի կամ գորտի ձայնին նման, բայց անորոշ և երկարածիգ. առաւօտուն Սուսբէկան կը թևապարէ մարգի վրայ: Դա նոցա գալու ձայնն է, բայց որտեղից են վերադառնում, ոչ ոք գիտէ:

Մոկիներն և իրենց նախահայրերը մեծ յարգ են մատուցել վիշապաճանճերին, որովհետև Օմանի կողմից յաճախ նորա են ուղարկուել բաց անելու աղբրակները, որ խցած է եղել Մուխնգ-վան, և ուրիշ շատ օգտաշահութիւններ ժողովրդին ընձեռելու համար: Պատանութիւնը, որ գոհուած ու փոխադրուած էր Հօ-բօ-բօ-ից, երկար ժամանակից յետ վերերևում էր մեծ երաշտի միջոցին, հսկայական վիշապաճանճի կերպարանքով, ածուծ էր անձրևային ամպերը Հօ-փի-տուի դաշտերի վրայ, տալով առատաբեր անձրևներ:

Սվաստիկայի թէ իբրև խորհրդանշան և թէ իբրև զարդանկար և թէ իբրև յուռութք կամ հմայեակ, որպէս աջողութիւն կամ բախտ բերող, չար աչքից պահող և այլն, գործածութեան մասին ազգերի մէջ, ուրիշ անչափ հետաքրքրական բաներ կան ժողովուած թ. Վիլսօնի յիշեալ տեղեկատուական ժողովածուի մէջ: Դիւցաբանութիւն, կրօնական հայեացքներ, հաւատալիքներ, փիլիսոփայական տեսութիւններ ներկայ և անդրաշխարհի կեանքի մասին, բազմաշահ տեղեկութիւններ, որոնք առաջնորդելու են ազգերի քաղաքակրթօրէն, ազգակցօրէն կապակցութեան մասին իսկութեան մօտիկ եզրակացութիւններ անելու, իբրև բոլոր շող տուած մարգարիտներ ասես լինեն ժողովածուի էջերի վրայ: Մի հնագիտական-ազգագրական ճոխ հանդէս, ուր ականաւոր գիտնականները բանասէրի ձեռքից բռնած և Սվաստիկայի ընթացած շաւիղներով շրջեցնելով, զբօսեցնելով շահագրգիռ օգտակարովը, հին աշխարհի գերմարդից մինչև Ամերիկեան հնդիկն են տանում նորան ու բերում: Ո՛րքան հին անուններ, որոնց մէջ, Դր. Ինմանի ասելով, մարմնացած են հին հաւատներ: Անուններ, որոնք զարթեցնում են խորին հնութիւնից մնացորդ հայի մէջ էլ մի ափշական հետաքրքրութիւն, երբ տեսնում է թէ ինչպէս իւր լեզուից բառեր մերձ են կանգնած ազգերի մէջ Աստուած և հաւատ ներկայացնող անուններին, որպիսի են զորօրինակ Խդրա, Աթարան, Թոր և այլն, որոնց նշանակութեան կողքին ասես կանգնած լինեն և հայ բառերի նշանակութիւնը:

Ծանօթ.—Այս յօդուածը կազմուած է Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան յատուկ խնդրով, որովհետև մեր այս Ընկերութիւնը ՚ի նկատ առնելով՝ որ Սվաստիկան գտնուած է Հայաստանում ոչ միայն նախապատմական շրջանում, ինչպէս բացի դը Մորգանի և Շանտրի պեղումներից ցոյց են տալիս և Ե. Լալայեանինը՝ (նկար 9 ընական մեծութեան, բրոնզից) այլ և պատմական շրջանում, ինչպէս Անիի պարիսպների վրայ (նկար 10 և 11, որ առնուած են նկարիչ Ֆէզվաճեանի ժողովածուից), որոշեց ընդունել այդ իբր Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան խորհրդանիշ և կնիք, նախ ընդունելով նրան վերագրուած «յաջողութեան, երկար կեանքի, չար աչքից պահպանելու» յուռութային յատկութիւնը և երկրորդ ինքը վերագրելով նրան անվերջ յառաջադիմութեան արտայայտութիւն՝ քանի որ դա պատկերացւում է նաև մի ընդհանուր կեդրոնից ձգուող մարդկային չորս ոտների ձևով, (նկար 2) որոնք անվերջ կարող են դառնալ և յառաջադիմել:

Ե. Լ.

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ATLAS ZUM KATALOG DER ARMENISCHEN HAND-
SCHRIFTEN. 1. Armenische Palaeographie. Erläuterungen
zu den schriftproben aus den armenischen. Handschriften
der königl. Uneversitäts bibliothek in Tübingen v. Franz
Nicolaus Finck. 2. Kleinarmenische Miniaturenmaterei
Die Miniauren der Tübitnger Evangeliass Ma XIII 1 vom
J. 113, bezw. 893 n. chr. v. Josef Strzygowski.
Tubingen 1907.

*Տիւրինգենի համալսարանի մատենադարանի վարչութիւնը
վաղուց մտադրութիւն ունէր հայ ձեռագիրների մի ժողովածու
ձեռք բերել. այդ ցանկութիւնն իրագործուեցաւ 1904 թ., երբ
հայազէտ դր. Ֆինկի միջնորդութեամբ մատենադարանապետ Գայ-
դէր կարողացաւ հանգուցեալ էնֆիաճեանցից 6000 բուրլով գնել
նորա 104 հատորից բաղկացած ժողովածուն: Այդ ձեռագիրների
ցուցակը պատրաստեցին պ. պ. Ֆրանց Նիկոլայուս Ֆինկ և Լ.
Գեանջեցեան ¹⁾: Ներկայիւս մեր առաջ է դրուած այդ ցուցակի
քարտէզը, որ մի տեսակ բացատրական յաւելուած է կամ ուսում-
նասիրութիւն հայ հնագրութեան և մանրանկարչութեան: Առաջին
խնդրով զբաղուել է դր. Ֆինկ և երկրորդով նշանաւոր արուես-
տագէտ և հնագէտ Ստչիգովսկի: Ատլասին մի փոքրիկ նախաբան
է կցուած մատենադարանապետ Գայդէրի կողմից, որից տեղեկա-
նում ենք, որ Շտուտգարգի գործարանատէր էրնստ Սիգլինը ոչ
միայն հոգացել է ձեռագիրների գնման և վերոյիշեալ ցուցակը
կազմելու ծախսը, այլ և այս Ատլասի տպագրութիւնը: —*

*Դր. Ֆինկը իւր համառօտ ուսումնասիրութիւնը հիմնել է
Տիւրինգենի համալսարանի վերոյիշեալ ձեռագիրների վերայ:*

¹⁾ Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der königl. Uni-
versitätsbibliothek zu Tübingen. XIII. Verzeichnis der armenischen
Handschriften. Tübingen 1907.

Նա հինգ տեսակ գրեր է որոշում առանց ի նկատի առնելու անցողական աստիճանները: Յարգելի գիտնականը նպատակ չ'ունի հայ հնագրութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւն տալ, այլ ուղեցոյց լինել Եւրոպացի նորուս հայագէտներին ձեռագիրներով զբաղուելիս: Նա իւր համառօտ ուսումնասիրութեան որպէս լուսաբանութիւն կցել է 24 նոյնատիպ օրինակներ, որոնք ընթերցողին իրական գաղափար են տալիս հայ գրերի ծագման և փոփոխութեան մասին:

Առաջին և հնագոյն գիրը Սկզբնագիր (Unzi alschrift) կամ ղըլխագիր կոչուածն է, որ մեր մէջ սովորական է մեծ երկամագիր անուանել: Երկրորդ տեսակը կէս սկզբնագիրն (Halbunzialschrift) է կամ միջին երկամագիրը, որ առաջին տեսակից զանազանուած է իւր անկիւնաւոր գծերով, այն ինչ զլխագիրը կը որ է: Այս տեսակին է պատկանում նաև փոքր երկաթագիրը: Միջին և փոքր Մեսրոպեան երկաթագիր (Տաշեան), որ միայն անկիւնաւոր, չէ, այլ և յաճախ կը որ գծերով: Այս երկու տեսակների վերայ աւելացնում է Ֆինկը բոլորագիրը, նոտրագիրը և շղագիրը: Հակառակ Ֆինկի Քարամեանը Բերլինի արքայական մատենադարանի հայ Զ-ի ցուցակում¹⁾ 7 տեսակ գիր է ընդունում, միջին և փոքր երկաթագրերը համարելով տարբեր տեսակներ, իսկ շեղագիրն էլ հնի և նորի բաժանելով: Արդարև զբանց տարբերութիւններն այնքան մեծ են, որ աւելի հեշտ կարելի է Քարամեանցի հետ համաձայնուել, քան Ֆինկի: Իսկ Տաշեանը²⁾ ընդունում է 9 տեսակ գրեր անցողականներով: Հակառակ Քարամեանցի համաձայն ենք Ֆինկի այն կարծիքին, որ Լազարեան ճեմարանի աւետարանի գիրը 887 թ., որ թուականով ձեռագիրներից ամենահինն է, կասկածելի է նոյն համարել ս. Մեսրոպի կազմած տառերի հետ, որոնք անշուշտ փոփոխութիւն են կրել չորս դարու ընթացքում, որքան էլ ընդհանուր տիպը պահած լինին: Է. դարուց մնացած արձանագրութիւնների (Կոմիտաս կաթողիկոսի և Ներսէս Գ-ի) համեմատութիւնը հաստատում է այս կարծիքը: Լազարեան ճեմարանի աւետարանի գիրը ընդհանուր նմանութեան հետ նուրբ տարբերութիւններ ունի այս արձանագրութիւններից, որոնք միմեանց շատ նման են: Մինչև այժմ հրատարակուած ցուցակների հիման

¹⁾ Verzeichnis der armenischen Handschriften der künigl. bibl. zu Berlin. 1888.

²⁾ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, եր. 1045—1046 և Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ Վիեննա, 1898 եր. 43 և շար.

վերայ հեղինակը թուականով ձեռագիրները մի աղիւսակ է կազմում և դարերի համեմատ դասաւորում, ցոյց տալու համար, թէ որ դարում որ տեսակ գիրը աւելի գործածական էր: Եզրակացութիւնն ի հարկէ կարող է միայն հաւանական ճշտութիւն ունենալ, բայց ոչ անպայման: Իրողութիւն պէտք է համարել, որ գրի այս կամ այն տեսակը որոշ ժամանակ իշխող է եղել, թէև միւս տեսակներն էլ գոյութիւն են ունեցել: Երկաթագրի տեսակների հետ երևան են գալիս և միւս գրերը, թէև հնում երկաթագիրն աւելի գերակշռող էր: Ալիշանը Այրարատի մէջ եր. 498 բերում է 999 թուին գրած բոլորագիր մի յիշատակարան (տես և Տաշեանի Ակնարկ եր. 68) Մայր Աթոռի մատենադարանի Կ. ց. № 902 նոտրագիր է 1313 թուից, իսկ Սարգիս Սանահնեցու յիշատակարանը շեղագիր է 1041 թուից¹⁾: Մեզ յայտնի են Մ. Աթոռի մատենադարանում ուրիշ կարևոր ձեռագրեր հին բոլորգիր Գ. ց. № 102, գրուած 975 թուին, իսկ Կ. ց.-ի № 899 (919) յիշատակարանը շեղագիր է 1215 թ., որ մեր առօրեայ գրութեան ձևերն է յիշեցնում: Սակայն սովորական բոլորգիրը իշխող է դառնում ԺԲ. դարից, իսկ նոտրագիրն ու շեղագիրը աւելի յաճախ են գործածւում ԺԵ. և ԺԸ. դարերում: Ծագման տեսակէտով ամենահինն անշուշտ մեծ երկաթագիրն է, միւսների ծագումն անորոշ է: Բոլորագրից են ծագել նոտրագիրն ու շեղագիրը: Կլոր, մեծ երկաթագիրը աւետարանների համար գործ էր ածւում մինչև ԺԳ. դարը:

*
* *
*

Ատլասի երկրորդ մասն է կազմում Գրացի համալսարանի ուսուցչապետ Խոզեֆ Ստչիգովսկու «Փոքր Հայաստանի Մանրանկարչութիւն» վերնագրով գնահատելի աշխատութիւնը: Յարգելի գիտնականը հայ բանասիրութեան մէջ արդէն նշանաւոր է հանդիսացել իւր Das Etschmindsin Evangeliar (Beitrage der armenischen, ravenatischen u. syro-ägyptischen kunst) 1891, Wien աշխատութեամբ, ուր նա ուսումնասիրութեան նիւթ է դարձնում՝ էջմիածնի ճարտարապետութիւնը և փղոսկրեայ հոշակաւոր աւետարանի կազմն ու մանրանկարչութիւնը: Նա յօդուածներ է գրել հայոց մանրանկարչութեան մասին «Հանդէս Ամսօրեայի» և «Byzantinische Zeitschrift» թերթերի մէջ 1902 թ. հրատարակուած Մլքէ Թագուհու աւետարանի զարդանկարների առթիւ²⁾: Հայոց ճարտարապետութեան մասին խօսում է ուրիշ առիթներով ևս: Նա աչքի

¹⁾ Ալիշան Շիրակ. եր. 50 և Տաշեան Ակնարկ. եր. 72.

²⁾ Զարդանկարը Աւետարանի Մլքէ Թագուհույ. Վենետիկ 1902.

ընկնող տեղ է բռնում ընդհանրապես բիւզանդական արուեստի ուսումնասիրութեան մէջ և մի շարք կարևոր աշխատութիւններ ունի այդ մասին: Ներկայիս նորա ուսումնասիրութեան նիւթն է կազմել Տիւրքիոյ համալսարանի հանգուցեալ Էնֆիաճեանից ձեռք բերած ժողովածուի մի աւետարանը, Ma XIII 1. գրուած 1113 թուին Դրազարկում, բայց ընդօրինակուած 893 թուի մի ձեռագրից: Պ. Ստշիգովսկին հիմնուելով աւետարանի յիշատակարանի վրայ, կարծում է, որ ընդօրինակութիւնն էլ Դրազարկում է կատարուած: Սակայն Թ. դարում Դրազարկի գոյութիւնը կասկածելի է. այդ նշանաւոր մենաստանը հանդէս է գալիս մեր պատմութեան մէջ միայն ԺԲ դարու սկզբից և հաւանօրէն նորա ծագումը կապ ունէր Ռուբինեանց իշխանութեան ծագման հետ: Թէպէտ Կիլիկիայում Ռուբինեաններից առաջ էլ եղել է հայ գաղթականութիւն, բայց ոչ մի աւանդութիւն, ցուցում չունինք Դրազարկի այդքան վաղ գոյութեան մասին: Ձեռագրի երկրորդ յիշատակարանը, որի վրայ յարգելի գիտնականը հիմնում է իւր կարծիքը, ազատուած է, այն էլ Կարինեանի թղթերից հանուած ընդօրինակութիւնն և ոչ բուն գրչի ձեռքով գրածը: Ձեռագիրը սկզբից պակաս է մինչև ԺԲ. 23. պակաս են նաև սկզբի խորաններն ու մանրազարդերը, ինչպէս և Մատթէոսի պատկերը:

Հեղինակը նախ նկարագրում է Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս աւետարանիչների նկարներն ու այդ աւետարանների սկզբնազարդերը: Մարկոսի վերարկուն կապոյտ է, համապատասխան կամարների գոյներին. սև մագերով և կարճ, կլոր միջուքով. աւետարանիչը նստած է փոքրիկ գրասեղանի առաջ, որ ծածկուած է մագաղաթի թերթով: Նստած է նոյնպէս և Ղուկասը կարմիր աթոռի վրայ, գրուած կանաչ յատակին. մագերը սև են, իսկ միջուքն սպիտակ. ներքնազգեստը կարմիր-մանիշակագոյն, վերարկուն կանաչ-մոխրագոյն մանիշակագոյն ստուերներով: Յովհաննէսը ծերունի է, կապոյտ ներքնազգեստով և կապտամանուշակագոյն վերարկուով: Նկարիչը բոլոր պատկերների և սկզբնազարդերի համար գործ է դրել գոյների բազմազանութիւն արեւելեան գորգերի նման: Մատթէոսի պատկերը չկայ, բայց նա ևս նստած պիտի լինէր, ինչպէս միւս աւետարանիչները: Հազուադիս է ձեռագիրների մէջ, որ աւետարանիչները տարբեր դիրքերով նկարուին. հեղինակին յայտնի է միայն Լայպցիգի աւետարանը, որի մէջ միայն Յովհաննէսն է նստած, իսկ 586 թ. գրուած ասորական մի ձեռագրի մէջ երկուսը նստած, և երկուսը կանգնած են: Սովորաբար ասորա-եգիպտական արուեստի մէջ աւետարանիչները կանգնած են, իսկ Փոքր-Ասիայում նստած:

Մեր էջմիածնի փղոսկրեայ աւետարանի մէջ չորսն էլ կանգնած են զոյգ զոյգ. և չեն դրուած իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբում, այլ բոլորն էլ Մատթէոսի խորաններից յետոյ: Մեր հնագոյն աւետարանների մէջ ևս կրկնուած է նոյն երևոյթը. օր. 1033 թ. գրուած № 236 աւետարանը և ուրիշները: Թարգմանչաց վանքի աւետարանում, որ այժմ գտնուած է էջմիածնում, Յովհաննէսը կանգնած է, իսկ Մատթէոս նստած իրենց աւետարանների սկզբում. տարաբախտաբար Մարկոսն ու Ղուկասը չկան, բայց հաւանօրէն նրանք էլ նստած պիտի լինէին: 902 թ. գրուած Մլթէ Թագունու աւետարանի մէջ Մատթէոսն ու Մարկոսը նստած են, իսկ Ղուկասն ու Յովհաննէսը կանգնած. այս և փղոսկրեայ աւետարանի մանրանկարները ասորական ծագում ունին:

Պատկերները ստերիոտիպ բնաւորութիւն են կրում առ հասարակ. նկարիչը ճշտութեան և տարածութեան մասին զաղափար չունի, բայց շատ վարպետ է մանրագարդերի մէջ կամ իրենդէններ և ճարտարապետական զարդեր նկարելիս: Այգպիսի աշտարակներ նկարուած են աւետարանիչների պատկերների հետ իբրև զարդեր. դոցանից ուշադրութեան արժանի են յատկապէս Ղուկասի և Յովհաննէսի աղիւսազարդ պատերով աշտարակները, որոնք պարզ արևելեան կնիք են կրում: Ղուկասի աշտարակներից մէկի դուռը վերևում կամար է կազմում ասամանակ զարդերով. կամարի հիմքից, ներքևում, աջ և ձախ հորիզոնական շարունակում է նոյն զարդը: Այս երևոյթը ճարտարապետական առանձնայատկութիւն էր Միջագետքի համար, որ հռոմա-քրիստոնէական շրջանում Ասորիք է անցնում: Արևելեան են նաև աշտարակների սոխաձև գմբէթները: Աղիւսազարդ աշտարակների նման երևոյթներ գտնուում են Կայիրէում: Մարկոսի և Յովհաննէսի սկզբնազարդերը նոյնպէս բնորոշ են այս արուեստի հայրենիքը գտնելու համար. Յովհաննէս պայտաձև զարդը արևելեան է կամ Փոքր-Ասիայի իսլամական տիրապետութիւնից առաջ: Աւետարանիչների նշանակները (symbole) նոյնպէս Միջագետքի արուեստի հետքեր են կրում, ինչպէս Մարկոսի առիւծի և Յովհաննէս արծուի թևերի վերայ նկատելի երկրաչափական կլոր ձևերը: Մարկոսի առիւծը յատկապէս Սասանեան դրոշմ ունի: Նկարիչն առ հասարակ իւր բոլոր պատկերները ձևակերպում է մանրագարդօրէն. նորա բոլոր պատկերները բաղկացած են որոշ մոտիւններից, հիւսուած գծերից, արմաւենիկների բարունակներից, շերտազարդերից, գաւազաններից (Bäumchen), ատամնաձև և ձուաձև զիկզակներից և այլն:

Հեղինակը իւր Das Etschmiadzin Evangelias—էջմիածնի ա-

ւետարան—գործի մէջ այն կարծիքն էր յայտնել, թէ Հայոց մէջ ասորական մանրանկարչական ազդեցութեան հետևում է անմիջապէս բիւզանդականը: Բայց նոր նիւթերի ուսումնասիրութեամբ եկել է այն եզրակացութեան, որ թէ Հայոց և թէ Բիւզանդացիների դեկորատիւ արուեստը կախումն ունի պարսկականից: Եւ Տիւրքինգենի աւետարանը այս մնացորդներից մէկն է, որ պարզում է այս իրողութիւնը: Յետին ժամանակներում միայն, երբ պարսկական արուեստը, գուցէ Հայոց միջնորդութեամբ, Բիւզանդացիներին անցաւ և բարձր զարգացման հասաւ, նկատելի է Բիւզանդական ազդեցութիւնը Հայոց մէջ: Մեծ Հայքի արուեստը անկախ էր Բիւզանդականից և եթէ նմանութիւններ կան այդ արուեստների մէջ ընդհանուր հայրենիքով, այսինքն պարսկական արուեստի ազդեցութեամբ պէտք է բացատրել: Մառի ձեռքով կատարուած Անիի պեղումներն էլ այն եզրակացութեան համար նիւթեր են տալիս. Անիի անօթները շատ նման խեցանոսում գտնուած անօթներին, որոնց հայրենիքը պրոֆ. Կոնդակովի կարծիքով Միջագետքն ու Ասորիքն է, մասամբ և եզրապատուր: Հայաստանը հաւանորէն միջնորդ երկիրն է եղել արուեստի այդ արտադրութեան հիւսիսի համար, ինչպէս մանրանկարչական արուեստի համար եղել է Բիւզանդիայի վերաբերութեամբ: Տիւրքինգենի աւետարանից զատ մեր մատենադարանում ձեռագիրներ կան բուն Հայաստանում զարգանկարուած, որոնք ասորական և ընդհանրապէս արևելեան դրոշմ են կրում, և ոչ Բիւզանդական: Եւ մեր խօսքը ժԶ և ժԷ դարերի պարսկական ազդեցութեան չի վերաբերում, որ շատ զօրեղ է, այլ հնագոյն շրջանի: ԺԳ դարում Մեծ Հայքում ծաղկում է դեռ ևս ճարտարապետական և մանրանկարչական արուեստը և այս շրջանի ուշադրութեան արժանի մնացորդներ ունինք Մ. Աթուրի մատենադարանում:

Պրոֆ. Ստչիգովսկի պաշտպանում է այն նոր կարծիքը, թէ արուեստի նոր ձևերի հայրենիքը միջին դարերում ոչ թէ միայն Միջերկրականի ափերն են, այլ ասիական երկրները, որոնց կեդրոնն է Իրանն ու Միջագետքը: Այստեղից է այդ արուեստը դէպի արևելք՝ Հնդկաստան և արևելեան Ասիա, և արևմուտք՝ Բիւզանդիա և իսլամական երկիրները տարածուել: Այս արուեստի միջին օղակներից մէկն է Տիւրքինգենի աւետարանը: Նա համեմատում է Թ՝ դարու Հայոց ճարտարապետութեան և Միջագետքի, Պարսկաստանի, Կոպտական արուեստի օրնամենտները միմեանց և Տիւրքինգենի աւետարանի մանրազարդերի հետ և այն եզրակացութեան է գալիս, որ նման են միմեանց: Մարկոսի սկզբնազարդի եզրների գունաւոր թեփերը մատնացոյց են անում

այդ արուեստի ծագման հայրենիքը՝ Կապադովկիայի և Միջագետքի մէջ ընկած երկրները։ Աւելի պարզ ապացոյցներ են աւետարանի սկզբնագրերի և լուսանցքների զարդերը, առաջին տողերը զրուած են այստեղ խեցոսկով (Muschelgold), այն ինչ նոյն ժամանակի Բիւզանդացիք թերթոսի (Blattgold) են գործածում։ Բացի այս տեխնիքական տարբերութիւնից զարդերի մոտիւնները նման են պարսկականին և ոչ բիւզանդականին։ Լուսանցքի մանեկաձև զարդերն էլ յատուկ են արեւելեան և ոչ բիւզանդական արուեստին։ Մանեկաձև զարդերի մէջ ճիշտ նոյն զարդանկարչական մոտիւններն են կրկնվում, ինչ որ մեծ պատկերների մէջ։ Արուեստի հայրենիքը բնորոշելու համար առանձին նշանակութիւն ունին լուսանցքներում կրկնուած կիսարմաւենիկների և հիւսուածքների զարդերը։ Դրանցից մէկը յատկապէս, որի հիմքն են կազմում երկու արմաւենիկներ հորիզոնական ձևով, որոնց ցողունները միմեանց կտրում կ'ձուածն են կազմում և ապա նորից խաչուելով, երկու արմաւենիկներով վեր բարձրանում, յիշեցնում է Կայրէի արաբական գերեզմանները՝ 806—906 թուերի գործ։ Տարբեր երկիրների արուեստների այս նմանութիւնը բացատրւում է նրանց ընդհանուր նախահայրենիքով, որ Պարսկաստանն է։ Նոյնը կարելի է ասել կոպտական և հայոց մանրանկարչութեան նմանութիւնների մասին։

Զորորդ դարից արդէն արեւելեան արուեստի արդիւնքները փոխադրւում են Միջերկրականի ափերը վաճառականների և վաճառականների ձեռքով։ Ազգերի գաղթականութեան չեա նրանք տարածւում են Իտալիայում և հիւսիսում, որով և պէտք է բացատրել հեղինակի կարծիքով գերմանական արուեստի նմանութիւնը արեւելեանի հետ, իսկ արաբների միջոցով հարաւում։ Սելջուկեանների հետ հաւանօրէն այդ արուեստն անցնում է Կիլիկիա և Բալկանեան թերակղզին։ Արեւելքի և Արեւմուտքի միջնորդ հանդիսանում է այդ ժամանակ Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութիւնը, ուր Դրագարկը իւր միաբաններով գիտութեան և արուեստի կեդրոն էր այդ ժամանակ։ Ինչպէս Պաշակապարտ արշաւանքների ժամանակ Կիլիկիան միջին և արեւելեան Ասիայի և արեւմուտքի հաղորդակցութեան դուռն էր քաղաքական և վաճառականական տեսակէտով, այդպէս էր նաև մանրանկարչական օրնամենտական ոճի համար Բիւզանդացիների, Հայոց և սլաւոնական ազգերի մէջ։ Հեղինակը խոստանում է կրկին դառնալ Դրագարկի պատմութեան՝ արուեստի կողմից։

Գ. Վ. Յովսէփեան

**ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒ-
ԹԵՆՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ**

Ընդհանուր ժողով.—Ներկայ տարուայ մարտի 30-ին, Հասարակական գրադարանի դահլիճում տեղի ունեցաւ Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովը: Ընկերութեան Թիֆլիսաբնակ 99 անդամից ներկայ էին 42-ը:

Նախագահ ընտրուեց պ. Ա. Քալանթար, քարտուղար՝ պ. Գ. Լևոնեան, Նախկին ժողովի արձանագրութիւնը կարդալուց և հաստատելուց յետ՝ պ. Շ. Լալայեան զեկույցեց ընկերութեան անցեալ տարի ու կիսուայ գործունէութեան մասին, որից քաղուածօրէն յառաջ ենք բերում հետեւեալը: Ընկերութեան գործունէութիւնը մեծ մասամբ կենդրոնացած է եղել իւր Ազգագրական Հանդիսի խմբագրութեան և հրատարակութեան վրայ, սակայն 'և' այնպէս՝ որովհետեւ դեֆիցիտը շատ մեծ է եղել, ուստի փոխանակ տարեկան չորս գրքի՝ հրատարակել է երկու գիրք, իսկ ներկայ տարուայ համար որոշել է մասամբ բաժանորդների թիւը աւելացնելով, մասամբ էլ Հանդիսի ծաւալը փոքրացնելով հրատարակել չորս գիրք: Միջոցներ չլինելու պատճառով՝ անցեալ տարի ևս չէ կարողացել յատուկ գիտական արշաւախումբ կազմել:

Միևնոյն ժամանակ ի նկատ առնելով, որ Ազգագրական Հանդիսի ծաւալի փոքրութեան պատճառով հնարաւորութիւն չի լինում բանահիւսութեան վերաբերեալ նիւթեր բաւականաչափ հրատարակելու, ի նկատ առնելով, որ ընկերութեանս ճիւղերը կարող են ամենայն հեշտութեամբ և մանաւանդ՝ ամենայն յաջողութեամբ հաւաքել, և բարբառի տեսակէտից վերաստուգել ու հրատարակել իւրաքանչիւրը իւր շրջանի բանահիւսութեան վերաբերեալ նիւթերը, որոշել է խնդրել իւր ճիւղերին, որ իւրաքանչիւրը տարէնը մի կամ մի քանի գրքոյկ հրատարակէ իւր շրջանի բանահիւսութեան վերաբերեալ: Եւ որպէսդի սրանք պատահական կերպարանք չկրեն, և բոլորն էլ միևնոյն բովեց անցած լինեն, որոշել է խնդրել ճիւղերի վարչութիւններին, որ իրենք քննելուց յետ՝ ուղարկեն կենդրոնի Խմբագրական Մասնա-ժողովին՝ վերստին քննելու, որից յետոյ միայն հրատարակեն:

Այս գրքոյկների շարքը կրելու է միևնոյն խորագիրը և պահպանելու է միևնոյն դիրքը, բաղկանալով 1—5 տպագրական թերթից:

Ազգագրական Ընկերութեան նպատակը եղել է նաև տարածել մարդաբանական գիտութիւնները հայ հասարակութեան մէջ, այս պատճառով և՛ թէև սկսել է «Մարդաբանական Գրադարան» խորագրով մի հրատարակութիւն, սակայն մինչև այժմ միայն հինգ փոքրիկ գրքոյկներ է հրատարակել: Անշուշտ ընկերութիւնը շարունակելու է այս հրատարակութիւնը՝ երբ նիւթական միջոցները ներեն:

Ո՛չ միայն գրքերով, այլև ուղղակի գիտողութեամբ մեր երկիրն ու հնութիւններն հայ հասարակութեան ծանօթացնելու նպատակով՝ Ընկերութիւնը որոշել էր խմբարշաւ կազմել ղէպի Անի, սակայն այնտեղ ո՛չ մի յարմարութիւն չնկատելով՝ որոշել է մի ապաստանարան և մի կամուրջ շինել Ղոշավանքում, սակայն դեռ ևս չի կարողացել իրագործել:

խմբագրական Մասնաժողովը որոշել է նաև ամսէնը երկու կամ գոնէ մի անգամ գիտական զրոյցներ կազմել միայն իւր անդամների և տարին մի քանի դասախօսութիւններ՝ հասարակութեան համար: Առաջին որոշումը դեռ ևս չի իրագործել՝ յարմար բնակարան չունենալու պատճառով, իսկ երկրորդը՝ իրագործել է փոքր չափով, կազմակերպելով միայն երեք դասախօսութիւն:

Ընկերութիւնը ՚ի նկատ առնելով այն ահագին նշանակութիւնը, որ ազգագրական-հնագիտական թանգարանը ունի թէ՛ մի ազգի ինքնուրոյն զարգացումը և թէ՛ ընդհանրապէս մարդկութեան էվոլյուցիան բնորոշելու համար.

՚ի նկատ առնելով՝ որ համաշխարհային քաղաքակրթութեան շնորհիւ հայի առանձնայատուկ կեանքը, նրա ազգային զգեստները, պարագմունքի գործիքները, նիստ ու կացը, սովորութիւնները մեծ արագութեամբ փոփոխութեան են ենթարկւում:

՚ի նկատ առնելով, որ մշակուող հողի սակաւութեան պատճառով դարերից ի վեր անեղծ մնացած դամբանները այժմ հերկւում են, և այս պատճառով նրանք կամ կորցնում են այն նշանները, որով հնագէտները հնարաւորութիւն ունեն նրանց որոշելու և պեղելու, հետեւապէս և մնալու են գետնի տակ անայայտ, կամ բացւում են և նրանց մէջ եղած հնագիտական իրերը ընկնելով գիւղացիների ձեռքը՝ ոչնչացնւում են, կորցնում իրենց գիտական արժէքը՝

Որոշել է նախապատրաստութիւններ տեսնել մի ԱԶԳԱԴՐԱՎԱՆ-ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ հիմնելու:

Այս նպատակով հրատարակել է մի «Ծրագիր Հայոց Ազգա-

զրական թանգարանի համար նիւթեր հաւաքելու», պատրաստել է տպագրուած և ժապաւինուած մատիաններ՝ պեղուած, դնուած և նուէր ստացուած իրերը ցուցակագրելու համար և ուղարկելով Ընկերութեանս ճիւղերին՝ յանձնարարել է հիմնել թանգարանական պահեստարաններ և հաւաքել ազգագրական-հնագիտական իրեր: Մի այսպիսի պահեստարան ևս այստեղ, Թիֆլիսում, հիմնելով, Ընկերութեանս Պորհուրդը յոյս ունի, որ մօտիկ ապագայում, երբ բաւականաչափ իրեր հաւաքուած կը լինին, Ազգագրական Ընկերութեան կենտրոնի և ճիւղերի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով կը գումարի՝ որոշելու թէ ուր պէտք է հիմնել այդ թանգարանը, ուր և անմիջապէս կը տեղափոխուեն այդ բոլոր տեղերում հաւաքուած իրերը:

Միևնոյն ժամանակ Պորհուրդը 'ի նկատ առնելով ընդհանրապէս մարդաբանական գիտութիւններին և մասնաւորապէս կովկասագիտութեան վերաբերեալ գրքերի անհրաժեշտութիւնը Կովկասի ուսումնասիրութեամբ պարապողների համար՝ իւր ներկայ տարուայ յունուարի 4-ի նիստում որոշել է բանալ Թիֆլիսում ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ-ԿՈՎԿԱՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ՝ օգտուելով այն հանգամանքից, որ Պորհուրդի անդամ Ե. Լալայեան, այդ գիտութիւնների վերաբերութեամբ բաւական հարուստ իւր գրադարանը (մօտ 5000 բ. արժողութեան) գրել է Ընկերութեանս արամագրութեան տակ:

Պ. Ե. Լալայեանի զեկուցումից յետոյ պ. Արծրունին ցանկութիւն յայտնեց, որ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը իւր նախկին գրադարանից ֆնացած կովկասագիտական գրքերը նուիրէր մեր Ընկերութեան Կովկասագիտական գրադարանին, քանի որ շատ աւելի յարմար է այսպիսի մի գիտական Ընկերութեան պահել մասնագիտական գրադարան, քան մի բարեգործական Ընկերութեան, որի անդամները ամէն խաւերից լինելով, աւելի կը ցանկային վիպական գրքերով հարուստ գրադարան ունենալ:

Ժողովականներից շատերը վկայեցին, որ յիշաւի, իւր ժամանակին առաջարկուած է եղել Բարեգործական Ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովին՝ գրադարանը զուտ կովկասագիտական դարձնելու, սակայն ձայների ստուար մեծամասնութեամբ մերժուել է:

Այս հիման վրայ ժողովը որոշեց դիմել Բարեգործական Ընկերութեան և խնդրել այդ գրքերը:

Նախագահ պ. Ա. Քալանթար ցանկութիւն յայտնեց մօտիկ ապագայում ազգագրական մի համախորհուրդ կազմակերպել, հրաւիրելով գաւառներից մարդաբանական գիտութիւններով պա-

րապոդներին, սակայն ժողովը որքան և համակրելի գտաւ այդ ցանկութիւնը՝ բայց և այնպէս վաղաժամ համարեց:

Ապա պ. Լալայեան յայտնեց, որ Խմբագրական Մասնաժողովը մի յատուկ նիստում քննելով պրոֆ. Մարրի գիտական գործունէութիւնը՝ եկել է այն եզրակացութեան, որ մեծարգոյ հայագէտը միանգամայն արժանի է ընտրուելու Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան պատուաւոր անդամ: Իւր այս եզրակացութիւնը Խմբագրական Մասնաժողովը տարել է Խորհրդի ժողովին, որը նոյնպէս համամիտ գտնուելով միաձայն որոշել է՝ մի գեկուցումով առաջարկել ընկերութեան ընդհանուր ժողովին՝ ընտրելու պրոֆ. Մարրին պատուաւոր անդամ: Այս քաղցր պարտականութիւնը իրեն, Ե. Լալայեանին, բաժին ընկած լինելով՝ սիրով կատարում է:—

Նիկողայոս Յեակովիչի Մարրը ծնուել է Գուլթայիսի նահանգի Չոխատուրի գիւղում 1864 թուին. նրա հայրը Շոտլանդացի է եղել, իսկ մայրը՝ Գուրիացի: Սկզբնական և միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է Գուլթայիսի գիմնազիայում, ուր աւարտելուց յետ մտել է Պետերբուրգի համալսարանի արեւելագիտական բաժինը: Այստեղ աւարտել է 1891 թուին և դարձել նոյնտեղի հայոց լեզուի և մատենագրութեան պրիվատ-դոցենտ: 1898 թուին մագիստրոսութեան տիտղոս է ստացել և օրդինէր պրոֆէսոր կարգուել այդ միևնոյն ամբիօնի:

Իբրև ուսուցչապետ Մարրը բացի դասախօսութիւններից, կազմել է նաև Հայոց գրաբառ լեզուի քերականութեան և ընտիր հատուածների դասագրքեր՝ ուսեւրէնի օգնութեամբ հայերէն գրաբառ սովորելու:

Իբրև հայագէտ և միաժամակ վրացագէտ նա Обь единствѣ задачь армяно-грузинской филологіи (1902 г. Тифлисъ), աշխատութեան մէջ ցոյց է տուել, որ հայոց և վրաց լեզուները միմեանց վրայ բաւական մեծ ազդեցութիւն են գործել, հետևապէս և՛ այս երկու լեզուների ուսումնասիրութեան խնդիրը միևնոյնը պիտի լինի: Յարգելի արեւելագէտը նոյն իսկ պատրաստում է ապացուցանելու, որ թէ վրաց և թէ հայոց լեզուները կամ սկիզբ են առել սեմիտական ճիւղից կամ չափազանց ազդուել են դրանից:

Ապա Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи վեց հատորեան աշխատութեամբ բազմաթիւ լեզուաբանական հետազոտութիւններ է կատարել:

Իբրև մատենագէտ՝ նա զբաղուել է Մովսէս Խորենացու ուսումնասիրութեամբ և ցոյց է տուել, որ յամենայն դէպս մեր այս պատմահայրը V դարի մատենագիր չէ, այլ առնուազը VI կամ

VII դարի: «Армянское исследование изъ Сирійской хроники Ма-
рибаса» աշխատութեամբ էլ ցոյց է տուել՝ որ Մարիրաս անուամբ
մի ասորի ժամանակագիր եղել է, սակայն Ս. Սորինացին օգ-
տուել է Սերէոսի պատմութեան սկզբում գրուած Անանունի աշ-
խատութիւնից:

Նաև ուսումնասիրել է Ս. Պետրերուրգի համալսարանի ա-
րեւելագիտական բաժնի և Սեանայ վանքի ձեռագիրները և կաղ-
մել սրանց մանրամասն ցուցակը:

Նրա գլուխ գործոցը, որ ոչ միայն մասինագրական, այլ և
ազգագրական մեծ նշանակութիւն ունի, «Ժողովածոյք առակաց
Վարդանայ» եռահատոր աշխատութիւնն է, որ մանրագնին կեր-
պով ուսումնասիրում է միջնադարեան առակները, այն, որ հրա-
տարակուած են «Աղուհագիրք» խորագրով:

Ո՛չ պակաս նշանակութիւն ունի նաև՝ Крещение армянъ,
грузинъ, абхазовъ и алановъ св. Григоріемъ (Арабская версия
Агаѳангела) աշխատութիւնը, որ Ագաթանգեղոսի արարական
թարգմանութեան և բնագրի համեմատութիւնն է: Արարականի
մէջ մնացել են շատ հետաքրքրական կտորներ վրացիների, աբ-
խազների և ալանների ս. Գրիգորի ձեռքով քրիստոնէութիւն ըն-
դունելու մասին:

Նրա սրբոց վարքագրութեան վերաբերեալ միքանի աշխա-
տութիւնները ևս շատ հետաքրքրական են և նոյն իսկ որոշ ազ-
գագրական նշանակութիւն ունեն. այսպէս են. Мудрость Балавара,
Къ вопросу о Варлаамѣ и Іоасафѣ изъ армянской географіи, при-
писываемой Вардану.

Իբրև հրապարակախօս և լուրջ գիտնական նա ամենայն ա-
նաչառութեամբ ջախջախեց Աննիսկու և Ակակի Ծերիթիւու շովի-
նիստական յարձակումները, և ցոյց տուեց, որ հայոց եկեղեցին
արեւելեան եկեղեցիների մէջ ամենանախնական տիպն է պահել և
որ վրաց միջնադարեան գրականութիւնը մեծապէս ազդուել և
ծաղկել է հայոց գրականութեան ազդեցութեամբ:

Իբրև հնագէտ՝ Մարրը նախ ցանկացաւ Կովկասի բոլոր ազ-
գերի արձանագրութիւնները հաւաքելու համար մի ընկերութիւն
հիմնել, և թէպէտ յաջողութիւն չունեցաւ, որովհետև Կովկասի այդ
միջոցի հասարակական-քաղաքական կեանքը մարդկանց չէր տրա-
մադրում գիտութեամբ պարապելու, բայց և այնպէս այն օգուտը
ունեցաւ՝ որ մի քանի անձնաւորութիւններ սկսեցին դրանով
զրադուել և այժմ էլ տպագրւում է այդ հրատարակութեան առա-
ջին հատորը՝ պ. Կ. Կոստանեանի «Հայ տպագրուած արձանագրու-
թիւնների ժողովածուն»: Յետոյ մեծարգոյ պրոֆէսորը նուիրուեց

Անիի ուսումնասիրութեան և ահա երեք տարի է, որ ամենայն անձնութեամբ և մեծ յաջողութեամբ յառաջ է տանում Անիի պեղումների դժուարին գործը: Միաժամանակ Անիի մասին դասալսութիւններ կարդալով՝ ծանօթացնում է հայ ժողովրդին իւր հայրենի փառաւոր բեկորների հետ:

Հսկով այս զեկուցումը՝ բոլոր ժողովականները միահամուռ ծափահարութեամբ ընտրեցին մեծարգոյ Ն. Մարրին Հայոց Ազգաբաժնի Ընկերութեան առաջին պատուաւոր անդամ:

Յետոյ ներկայացուց ընկերութեան նիւթական դրութեան հաշիւը 1906 թ. յունիսի 10—1907 թ. դեկտ. 31.

Մ Ո Ւ Մ Ք

Մնացորդ առ 10 Յունիս 1906			71	22
Հինգ մշտական անդամից 250 ռ.				
Երկու » » հաշուի մնացորդ 60 ռ.			310	—
Անդամավճարներից			248	—
Նուէրներ			300	—
Պարահանդէսի հասոյթ (18 փետր. 1907)			1431	96
Ազգ. Հանդէսի բաժանորդագրութիւնից				
և հաւուլ վաճառումից			171	75
Վիճ. տոմսերի կուպոններից.			9	50
		զուտարք ըրլ	2542	43

Ե Լ Ք

Ազգազր. Հանդէսի XIII, XIV, XV և XVI զրքերի համար՝ հեղինակների վարձատրութիւն			682	—
Թարգմանութեան »			18	—
Տպագրական ծախք			548	54
Թղթի »			437	35
Սրբագրութեան »			168	50
Պատկերներ և այլ կլիշէների համար.			267	24
Թիֆլ. Առևտր. բանկին ի հաշիւ պարտքի			150	—
» » » տոկոսների և 2 վիճ.			33	26
տոմսերի ապահովագր.			25	40
Լրագրական յայտարարութիւնների				
Զանազան ծախք. (փոստի, ցրուիչի, դահլիճին և այլ մանր ծախք)			60	93
			2391	22
Մնացորդ 31 դեկտ. 1907 թ.			151	21
		զուտարք	2542	43

Գրքերի հաշիւը. Ընկերութեան պատկանում է Ազգագրական Հանդիսի VII—XVI գրքերը և «Հայ աշուղներ», որոնցից տպագրուած է ընդամենը 5823 օրինակ. սրանցից գրաքննիչին արուած է 151 օր. ընկերութեան մշտական անդամներին 362 օր. բաժանորդներին 430 օր. աշխատակիցներին նուէր 79 օր. խմբագրութիւններին 90 օր. հատով վաճառուած է 13 օր. մնում է 4708 օր. 8718 ռ. 50 կ. արժողութեամբ:

Յետոյ ժողովը թոյլատրեց, որ ընկերութեան ճիւղեր բացուեն Շուշում, Ախալքալաքում և Հին-Նախիջևանում:

Ի վերջոյ տեղի ունեցան ընտրութիւններ, որ տուին հետեւեալ արդիւնքը. Խորհրդի անդամներ՝ Տ. Ն. Նունուֆարեանի և պ. պ. Ե. Ծառուբեանի, Յ. Տէր-Դաւթեանի և մի փոխանդամի տեղ ընտրուեցան Տ. Տ. Շ. Յովհաննիսեան, Մ. Ղարաջեան, Ն. Դոլուխանեան և պ. Բաբսամեան: Խմբագրական Մասնաժողովի անդամներ՝ պ. պ. Յ. Մանանդեան, Լ. Բաբայեան, Խ. Սամուէլեան, Մ. Յովհաննիսեան և մի փոխանդամի տեղ պ. պ. Ս. Տէր-Աւետիքեան, Ս. Յակոբեան, Ս. Բալազեան, հ. Գիւտ ա. ք. Աղանեան և Ի. Յարութիւնեան: Վերաստուգիչ Մասնաժողովի անդամներ՝ Ս. Խաղաբեան, Կ. Շիրինեան և Զ. Մամուլեան:

Ազգագրական-Հնադիտական թանգարանի համար նուէր է ստացուած Տ. Շուշանիկ Յովհաննիսեանից Շամախիցի հայ կնոջ տեղական զգեստը, որի համար Խորհուրդը որոշեց շնորհակալութիւն յայտնել:

Մարդաբանական-Կովկասագիտական գրադարանի համար նուէրներ ստացուեցան հետեւեալ անձերից, որոնց Խորհուրդը որոշեց շնորհակալութիւն յայտնել.—

Պ. Հմայեակ Վահանեանից. Էրնեստ Շանտրի՝ Recherches anthropologiques dans le Caucase, 5 հատոր. Missions scientifiques en Transcaucasie, և Premier âge du fer և հինգ բրոշիւրներ:

Տիկին Դարիա Յովհաննիսեանից՝ իւր հանգուցեալ ամուսնու, յայտնի հասարակական գործիչ և խմբագիր Արդար Յովհաննիսեանի բոլոր աշխատութիւններն ու հրատարակութիւնները՝ Կորձ, Արձադանք, Armenische bibliotek, Հանդէս հայագիտութեան, ինչպէս նաև Կովկաս 1847 թ. Շտեմարան պիտանի գիտելիաց (1843—47), Մեղու Հայաստանի, Սիոն, հայերէն հին ատլասներ և այլն:

Պ. Համբարձում Կարապետեանից էլ՝ 65 կտոր զանազան գրքեր:

Խորհրդի խնդրի համաձայն Խմբագրական Մասնաժողովի
փոխ-նախագահ պ. Ա. Եզեկեան ներկայ գտնուեց Հայոց Թատրո-
նի յիսնամեայ յօբէլանական հանդիսին (դեկտ. 25) և ընկերութեան
կողմից շնորհաւորեց:

Խորհրդի խնդրի համաձայն, նախագահ պ. Ա. Միլիք-Ազա-
րեան ներկայ գտնուեց Կովկասի փոխարքայ Ն. Պ. Վարանցով-
Դաշկովի զինուորական ծառայութեան յիսնամեայ յօբէլանական
հանդիսին (մարտի 25-ին) և ընկերութեան կողմից շնորհաւորեց:

Խմբագրութիւնս շնորհակալութեամբ ստացել է.

Ա. Չոպանեան Քերթուածներ. Փարիզ, 1908 թ. գին 5 ֆ.

ԲԺ. Ս. Շահ-Նազարեան.— Բանաստեղծ-Քաղաքացին Նուրի-
րական ուխտի ասպարէզում. Մոսկուա, 1908 թ. գինն է 10 կ.

— Ս. Մանգինեանը իբր տեսուչ Երևանի Հայոց Թեմական
դպրանոցի. Մոսկուա, 1908 զ. 50 կ.

Երուանդ վարդապետ Տէր-Մինասեան, ընդհանուր եկեղե-
ցական պատմութիւն. հ. 1. Հին եկեղեցին. Էջմիածին. 1908 զ. 1 ր.

Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանի.— «Ճանապարհորդական
տպաւորութիւնք և համառօտ նկարագիր դէպքերի վերջին կա-
թողիկոսական ընտրութեան ժամանակ Էջմիածին. զ. 40 կ.

Н. Марръ: Основные таблицы къ грамматикѣ древне-грузин-
скаго языка съ предварительнымъ сообщеніемъ о родствѣ грузинскаго языка съ семитическимъ.

Ազգագրական Հանդէսի մէջ տպագրուող Ե. Լալայեանի
Նոր-Քայտղէտի գաւառ աշխատութիւնը արժանացաւ այս տպրուայ
Հուկասեան մրցանակարաշխութեան:

ԱՌՈՒՐԵԱՆ

օրագիր

Բաժանորդագիրն 3 ռ:

Հասցեն՝ Ред. Ахуриянъ Алексан-
дрополь.

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

Ըմսագիր.

Բաժանորդագիրն 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian Paris 6.
17. Rue La Bruyère.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ըմսագիր.

Բաժանորդագիրն 4 ռ.

Հասցեն՝ Редакция "Апаратъ," Ва-
гаршапатъ

ԱՐԵԻԵԼՔ

օրագիր.

Բաժանորդագիրն 5 40 ֆր.

Հասցեն՝ Rédaction du journal Are-
velk Constantinople.

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

Բաժ. 10 ֆր. (4 ռուբլի)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
«Basmavep» Venise Italie S. La-
sare.

Ա Ր Օ Ր

ամսագիր.

Բաժանորդագիրն 5 3 ռ.

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция "А-
поръ".

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Բաժ. 6 ռ. կամ 15 ֆր.

Հասցեն՝ Redact. de la revue «Han-
dess Amsorya» Au Convent des
BB PP. Mechitharistes, Vienne
VII/2 Mechitaristngasse 4.

ԼՈՒՄԱՅ

ամսագիր.

Բաժանորդագիրն 6 ռ.

Ред. ЛУМА. Тифлисъ.

ՀՈՐԻԶՈՆ

օրագիր.

Բաժանորդագիրն 5 8 ռ.

Հասցեն՝ Ред. Оризонъ, Тифлисъ.

ԱԴԲԻԻՐ-ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդագիրն երկուսը մի-
ասին պրիմիաներով տարեկան 10
ր. Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. жур-
наловъ "Агбюр-Таразъ", Tiflis,
«Agbur-Taraz».

ՄՇԱԿ

օրագիր.

Բաժանորդագիրն 10 ռուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ. Ред. "Мшакъ."
Tiflis Red. du journal armé-
nien «Mschak»

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

շաբաթամերթ

Բաժանորդագիրն 10 ռ.

Հասցեն՝ The «Hayrenik» Pul. Co.
Boston Mass 27, Beach St

ՍՈՒՐ ՀԱՆԴԱԿ

օրագիր

Բաժանորդագիրն 4 ռ.

Հասցեն՝ Ред. Сурандакъ, Тиф-
лисъ.

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Հայոց ազգագրական ընկերության հրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1910 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրուում են

Բաժանորդագինն է

Ռուսաս. տ. 5 ռ. կէս տ. 3 ռ. 3. ամիս 1, 50

Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդէսի I—XXIX. գրքերը վաճառում են խմբագրատանը 27 ռ. 50 կ. մի գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. ճանապարհածախսով:

Թիֆլիզում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը՝ Վելեամինեան փ. № 14. Դիմել՝ Въ Редацію журнала „Азгакраканъ Андесъ“. Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis. (Caucaze)